

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԵ
ԵՐՈՒԱՆԳ ԼԱՒԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XIV Գ Ի Ր Բ

1906 Թ. № 2

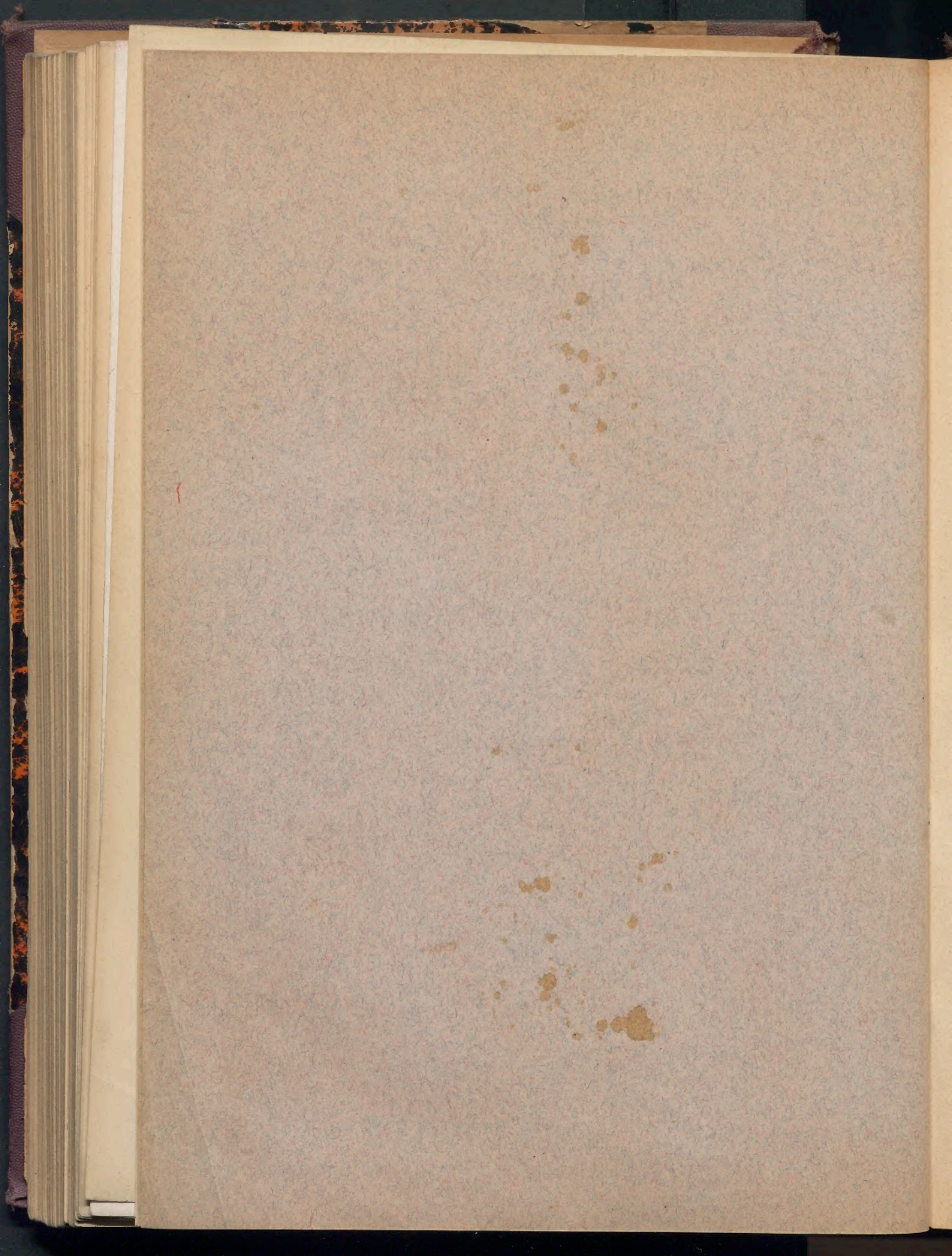

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԵՐՄԷՍ» ՄԱԴԱԹԵԱՆ ՓՈՂ. № 5

1 9 0 6

+

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ
ԵՐՈՒԱՆԻ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XIV Գ Ի Ր Բ
1906 Թ. № 2

Թ Ի Փ Լ Ի Ս
ՏՊԱՐԱՆ «ՀԵՐՄԷՍ» ՄԱԴԱԹԵԱՆ ՓՈՂ. № 5
1906

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱՒԱՌ, Ե. Հալայեանի, Պեղումներ .	5— 37
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԸ. Մ. Աբեղեանի . . .	38— 68
ՌՈՍՏԱՄ-ԶԱԼ,	69— 85
ԽՈՍՐՈՎ ԹԱԳԱՒՈՐ.	} Ե. Հալայեանի. 86— 99
ԴԱՂՄՈՒՐԱՏ-ՇԱՀ.	
	100—104
ԴԱԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼԱԿԱՅ ՈՐԴԻ Կ. Կոստանեանի.	105—132 ✓
ՎԱՅՈՅ ՁՈՐ. Ե. Հալայեանի, Ազգագրութիւն . . .	133—155 ✓
ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆԲԸ Խ. Սամուէլեանի	156—174
ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ, Հայ ազգագրութիւնը, Բ. Խա-	
լաթեանի.	175—182
Յ. ԿԱՐԱՄՈՒՐԶԱ	182—183
ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ.	183—184
ՀԱՅՈՅ ԱԶԳԱԴՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ԿԱ-	
ՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.	185—195
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:	

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Տ—6 Դամբաններ. 7 Կնունք Վայոց-ձորում:

AZGAGRAKAN HANDESS

Revue ethnographique

trimestrielle, illustrée

publiée par

La Société Ethnographique Arménienne

X ANNÉE

1906. № 2.

Sommaire

Le district de Novo—Bayazet, des fouilles, par E. Lalayantz.
Recherches sur l'épopée populaire arménienne, par M. Abeg-
hian.

Rostam Zal,	}	épopées populaires, par E. Lalayantz,
Le roi Chosrov		
Daghmourad-schah		

Les notes ethnographiques de l'évêque de David, par C. Cos-
tanian.

Les arméniens du district de Charour—Daralaghuz, notes ethnographiques, par Lalayantz.

Le culte des ancêtres chez les arméniens, par Samouélian.
Bibliographie.

La Société Ethnographique Arménienne.

Adresse: Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess» Tiflis
(Caucase).

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ

Կ Ա Մ

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Իմ կատարած պեղումները.—Նոր-Բայազետի գաւառը հնագիտական տեսակէտից չափազանց հետաքրքրական է. այստեղ կան բազմաթիւ և բազմազան դամբաններ, որոնց մեծագոյն մասի պեղելու առաջնութիւնը ինձ վիճակուեց: Անցեալ տարի մայիսի կիսից մինչև օգոստոսի կէսը օրական 20—25 մշակով ես պեղումներ կատարեցի առաւելապէս Սեանայ լճի հարաւ-արեւմտեան ափերում, բացի 250-ից աւելի դամբաններ և գտայ բաւականաչափ բրոնզէ և երկաթէ իրեր, ինչպէս և 300 կաւէ ամաններ, որոնք այժմ առանձին ցուցադրուած են Կովկասեան թանգարանի Հնագիտական բաժնում: Յանկանալով առաջիկայ ամառ ես պեղումներ կատարել նոյն լճի արեւելեան և հիւսիսային ափերին, ես նախ կը նկարագրեմ կատարած պեղումներս յուշատետրի ձեւով, երկրորդ՝ կը դասակարգեմ պեղած դամբաններս, երրորդ՝ կը որոշեմ թէ ինչ ժողովրդների կարող են պատկանիլ և եւրջ շինուած, չորրորդ՝ մանրամասն կը նկարագրեմ զրանց մէջ զետնուած իրերը, միանգամայն բացատրելով նրանց նշանակութիւնը և համեմատելով ուրիշ տեղերում գտնուած իրերի հետ և հին գերորդ՝ կանեմ իմ եզրակացութիւններս:

Արդ՝ ամենից առաջ, մայիսի 15-ին, ես սկսեցի պեղումներ կատարել Նոր-Բայազետ քաղաքի շրջակայքում: Այստեղից վեց կիլոմետր դէպի արեւմուտք, Պատաշար կոչուած արտերի մէջ կան

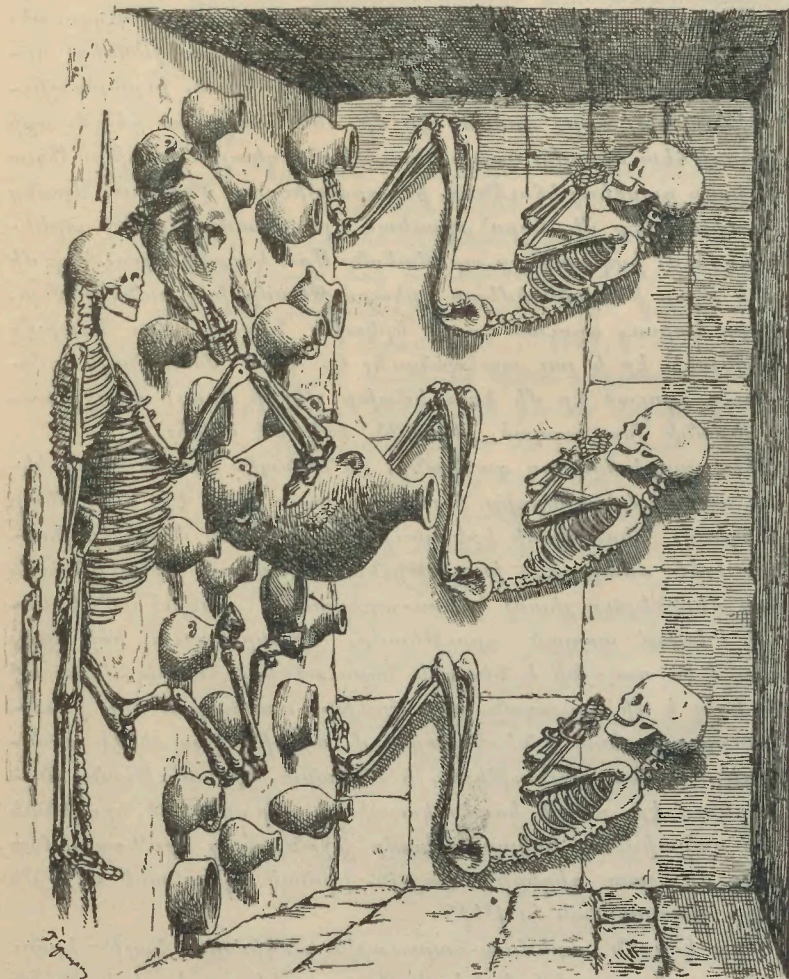
¹⁾ Տես՝ «Ազգագրական Հանդէս» գիրք XIII.

բուականաչափ դամբաններ (կուրգաններ), որոնցից մի քանիսը միայնակ կամ զոյգ զոյգ սփռուած են մանաւանդ դէպի հիւսիս, ուր նկատելի են նաեւ հին բնակութեան տեղեր: Այսպիսի դամբաններ գտնուում են նաեւ Նոր-Բայազէտ քաղաքի շուրջը, ինչպէս «Սաչեր» կոչուած թաղամասից բարձր՝ Աւզանոցում, կամուրջից վերեւ, ջրաղացից փոքր ինչ բարձր, Ս. Յովհաննէս ուխտատեղու շրջականերում և այլն: Այս խմբից ես կարողացայ պեղել միմիայն տասն և երկու հատ: Սրանից 10 գտնուում էին Պատաշարում, իսկ երկուսը մօտ կէս վերստ դէպի արևելք, միմեանցից 43 մետր հեռաւորութեան վրայ:

Առաջին տասը դասաւորուած էին երեք շարքերով, արեւմուտքից դէպի արևելք, միմեանցից 4-10 մետր հեռաւորութեան վրայ: Պեղումներից նկատուեց, որ արեւմտեանները համեմատաբար աւելի հին էին, քանի որ նրանց միջից միմիայն բրոնզէ իրեր էին գտնուում, իսկ աւելի արևելք գտնուողների միջից բրոնզէ իրերի հետ նաեւ երկաթէ իրեր: Ընդհանրապէս դամբանները 11-13 մետր տրամագիծ ունէին, և դաշտից $1\frac{1}{2}$ -2 մետր բարձրութիւն: Իւրաքանչիւրը պատած էր քարէ երկու շրջապատով, մինը դամբանի եզրին, իսկ միւսը՝ գագաթին. վերջինիս տրամագիծը 2-3 մետր էր լինում: Առաջին շրջապատի քարերն ընդհանրապէս մեծ են, իսկ երկրորդինը՝ փոքր: Այս երկրորդ շրջանակը մի քանիսի վրայ ձուած է լինում, և երբ սրա մէջը $1\frac{1}{2}$ -2 մետր խորութեամբ փորում էինք, բացւում էին սովորաբար երեք անագին մեծութեան քարեր, 2-3 մետր երկարութեան, 1-1,50 մետր լայնութեան և 18-32 սանտիմետր հաստութեան, որոնք ձգուած էին արևելքից արեւմուտք: Այսպիսի քարերի տակ գտնուում էր գերեզմանը՝ հիւսիսից հարաւ ձգուած և սովորաբար 2-3 մետր երկարութեան և 1,50 մետր լայնութեան, 2-3 մետր էլ խորութեան, բոլորն էլ քառանկիւնի, և բաւական մեծ քարերով պատ քաշած: Գերեզմանը ամբողջովին լցուած էր մաքուր հողով, իսկ դիակների շուրջը նկատելի էր աւազ, որի շնորհիւ և ոսկորները բաւական լաւ էին մնացել: Իւրաքանչիւր գերեզմանում կար 1-5 մարդկային կմախք, տաւարի և ոչխարի ոսկորներ, մինի մէջ ձիու ամբողջ կմախքը և այլն: Ննջեցեալները թաղուած էին մեծ մասամբ պղզած գիրքով, կային նաեւ հիւսիսից հարաւ պառկած ձեռով: Բոլորի գանգերն էլ երկարազլուխ էին:

Առաջին շարքից ես պեղեցի միայն երեք դամբան, թողնելով ֆնացածներն աւելի հմուտ հնագէտի: Սրանցից առաջին տրամագիծն էր 11 մետր, բարձրութիւնը 1,44 մետր. գերեզմանի երկարութիւնն էր 2,16 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր, իսկ խո-

բուժիչն՝ մինչև երեսի երեք ահագին քարերը 1,44, իսկ մինչև գերեզմանի յատակը՝ 2,16 մետր: Գերեզմանի մէջ կային վեց կմախք, բոլորն էլ պղպած ձևով. սրանցից երկուսը գտնուում էին հիւսիսային կողմում, մի մի արևելեան և հարաւային և երկուսը՝ արեւմտեան կողմում: Այս վերջին կմախքներից մինը երեսայի էր

ՆԿԱՐ 1

և թեկին ունէր մի շատ գեղեցիկ քրոնդէ ապարանջան, և 3 մատանիներ՝ մատերին, վզի և ձեռների մօտ կային ուլունքներ: Հիւսիսային կողմում, երկու կմախքների մօտ դրուած էր մի մեծ պուլիկ սև կաւից, 2 ունկով և վերան նախշեր:

Երկրորդ դամբանը (նկար 1) գտնուում է առաջինից 4 մետր հեռավորութեան վրայ և նրանից փոքր ինչ մեծ է, տրամագիծն է 11 մետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 3,24 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր, իսկ խորութիւնը 4,32 մետր: Ծածկուած էր չորս ահագին քարերով: Սրա մէջ կային մի տղամարդու և 2 կնոջ կրճախքներ պազած դրութեամբ, երկուսի գլուխը դէպի ներքեւ, կարթած ձեռներին յենած, իսկ երրորդինը դէպի արեւելք ուղղուած: Այս վերջիններիս թևերի վրայ գտնուեցան 4 ապարանջաններ: Կրճախքների առջև երկու կարգ պուլիկներ էին հորած, իւրաքանչիւրում հինգ հատ, ապա դրուած էր մի մեծ կոտորուած կճուճ, որի միջից հողի հետ միասին դուրս եկաւ մի մարդկային կմախք: Ապա երկու շարք դարձեալ կճուճներ, իւրաքանչիւրում վեց հատ: Սրանց մօտ թաղուած էր մի մարդ՝ պառկած դրութեամբ, գլուխը արեւելեան կողմում, իսկ ոտները արեւմտեան: Սրա կողքից ձգուած էր մի երկաթէ թուր 90 սանտիմետր երկարութեամբ, իսկ ոտների մօտ, հիւսիսից հարաւ, դրուած էր մի երկաթէ նիզակ: Այս կմախքը երկարագլուխ էր և լաւ պահպանուել էր: Սրա մօտ, նոյն ուղղութեամբ ձգուած էր մի ձիու կմախք, մէջքի վրայ, առաջի ոտները բերանի մօտ կապած, բերանին՝ երկաթէ սանձ:

Այս շարքի երրորդ դամբանը, որ նոյնպէս մօտ 4 մետր հեռու էր գտնուում երկրորդից, համեմատաբար փոքր էր, 8,50 մետր տրամագծով: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 1,80 մետր, լայնութիւնը 1,44 մետր, իսկ խորութիւնը 3,60 մետր: Երեք ահագին քարերը վերցնելուց յետոյ հարաւ-արեւմտեան անկիւնում երեւեցաւ մի կմախք՝ պազած դրութեամբ, երկարագլուխ, որի վրայ նկատուում են դաշոյնի և նիզակի հարուածների հետքեր. սրա աջ ձեռին եղել է մի գաւազան, որի գլուխը գտնուեց և որը բաւական նուրբ արուեստ է ներկայացնում. մէջքին կապած էր բրոնզէ դօտի՝ 3 սանտ. լայնութեան, և 80 սանտ. երկարութեան. ինչպէս երևում էր, մէջքի կողմը կաշով էր ամրացրուած, որովհետև մօտ 18 սանտիմետր երկարութեամբ շրջանը բաց էր: Գոտու մօտ գտնուեց մի շատ գեղեցիկ դաշոյն, բրոնզէ պատեանի մէջ, մի հիւսնալի ապարանջան էլ թևին:

Սրա կողքին արեւմտ-հարաւային անկիւնում կային երկու պազած տղամարդու կմախքներ և մի գորշուկի գլուխ, իսկ սրանց բոլորի առջև, արեւմուտքից դէպի արեւելք ձգուած էր մի ուրիշ տղամարդու կմախք, որի կողքին կար մի երկաթէ երկար դաշոյն: Փոքր ինչ հիւսիս անկանոն կերպով թափուած էին տաւարի ոտկորներ, և ապա երկու շարքով շարուած էին 8 պուլիկներ:

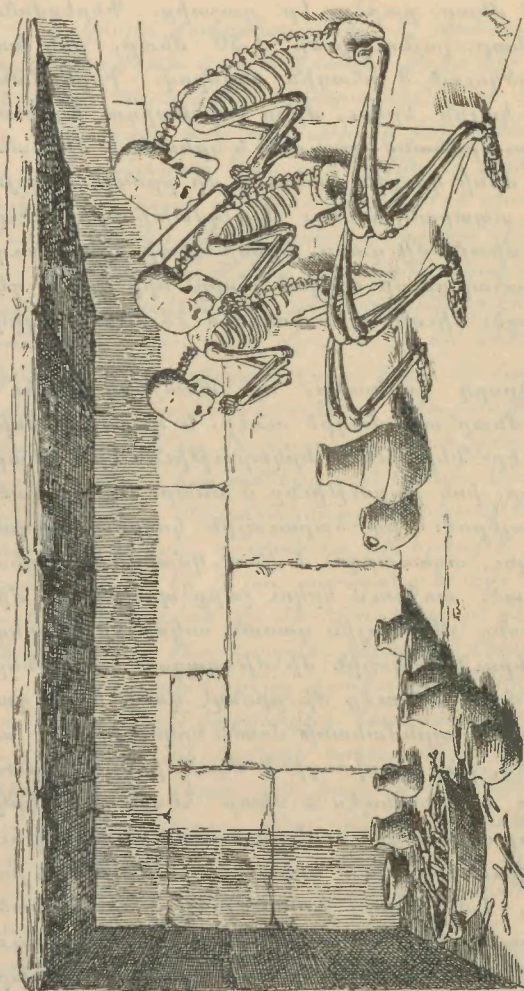
Երկրորդ շարքի չորս դամբաններից առաջինը 3,24 մետր

տրամագիծ ունէր, և 2 մետր բարձր էր դաշտից: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր, իսկ խորութիւնը 3 մետր, ծածկուած 3 ահագին սալերով: Գերեզմանի հարաւային կողմում կային երկու, մինը տղամարդու և միւսը կնոջ, պազած կմախքներ, միմեանց շատ մօտ և երեսները միմեանց դարձրած: Սրանցից մինի կողքին գտնուեց մի բրոնզէ դաշոյն, իսկ միւսի թևերին ապարանջաններ: Այս կմախքներից զէպի արեւմտահարաւ կար միայն մի գանգ, երեսը զէպի սրանց՝ ուղղած, իսկ զէպի արեւելահարաւ մի պազած մարդ՝ որի երեսը զէպի երկինք էր դարձրած: Հիւսիսային կողմում 12 հատ պուլիկներ էին շարուած:

Սոյն շարքի երկրորդ դամբանը, որ առաջինից հագիւ 2 մետր հեռու էր, 14 մետր տրամագիծ ունէր, և դաշտի երեսից 2 մետր բարձրութեան էր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր, իսկ խորութիւնը 3 մետր: Սա ևս ծածկուած էր երեք մեծ սալերով: Սրա հարաւային կողմում պազած դրութեամբ կային երկու, տղամարդու և կնոջ, կմախքներ, երեսները միմեանց դարձրած, առջևում երկու շարք պուլիկներ, մինում 4, միւսում 3, որոնց մէջ կային գառան ոսկորներ: Գերեզմանի միւս երեք կողմերումն էլ կային մի մի պազած կմախքներ, որոնցից արեւելեանի մօտ գտնուեց մի բրոնզէ գօտի և մի դաշոյն, ինչպէս և մի պուլիկ. արեւմտեանի մօտ՝ երկու բրոնզէ ապարանջան և մի պուլիկ. իսկ հիւսիսայինի մօտ՝ մի մեծ կարաս:

Երրորդ դամբանը, որ նոյնպէս 2 մետր հեռու էր երկրորդից, (նկ. 2). 13 մետր տրամագիծ ունէր և 2 մետր բարձրութիւն դաշտից: Գերեզմանը միւսներից շատ երկար էր, 3,60 մետր, իսկ լայնութիւնը նոյնն էր, 1,50 մետր, խորութիւնը 3 մետր. ծածկուած էր 4 ահագին սալերով: Գերեզմանի հարաւային կողմում, մի շարքով գտնուում էին երեք տղամարդկանց պազած կմախքներ, երեսները զէպի հիւսիս դարձրած: Սրանցից առաջին երկուսի մօտ գտնուեցան մի մի բրոնզէ դաշոյն, իսկ երրորդի մօտ մի բրոնզէ երկժանի՝ աջ ձեռքին բռնած: Առաջին կմախքի կողքին դրուած էր մի կուլա և մի թաս, իսկ երեք կմախքների առջև շարուած էին վեց պուլիկներ մի շարքով, որոնցից փոքր ինչ հիւսիս՝ մի մեծ քասա, որի թէ մէջը և թէ մանաւանդ շուրջը կային տաւարի ոսկորներ: Երեք պուլիկներ էլ շարուած էին արեւելեան պատին կից, որոնց մէջ կային ոչխարի ոսկորներ:

Չորրորդ դամբանը համեմատաբար փոքր էր, 11 մետր տրամագծով, բայց նոյն, 2 մետր բարձրութեան: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր, իսկ խորու-

Նկ. 2 ԴԱՄԲԱՆ ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ՄՕՏ

թիւնը 1,50 մետր: Ծածկուած էր երեք սաւե-
րով: Սրա հարա-
ւային կողմում
կային երկու, մի
տղամարդու և մի
կնոջ, պզգած
կմախքներ, և-
րեաները միմե-
անց դարձրած,
առջևում նախ մի
մեծ և ապա չորս
փոքր պուլիկներ
դրուած, որոնց
մէջ կային տա-
ւարի ոսկորներ:

Երրորդ շարքի
առաջին դամ-
բանը բոլորից
մեծ էր և աւելի
լաւ էր շինուած:
Նրա տրամագիծն
էր 15 մետր, իսկ
բարձրութիւնը
դաշտի երեսից 2
մետր: Գերեզ-
մանի երկարու-
թիւնը հասնում
էր 4,32 մետրի,

իսկ լայնութիւնը՝ 1,80 մետրի. խորութիւնը 3 մետրի: Գերեզ-
մանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած չորս ահագին
սաւերով:

Այս ահագին գերեզմանի մէջ հիւսիսից հարաւ պառկած
էին երկու կմախքներ, մինը, որ տղամարդու էր, մեծ էր և պառ-
կած էր աջ կողմի վրայ, ոտները ծալած, միւսը՝ որ կնոջ էր,
աւելի փոքր էր, և պառկած էր ձախ կողքի վրայ, հետևապէս և
երեսը դէպի տղամարդը դարձրած, ոտներն էլ ծալած ու տղա-
մարդի ոտների վրայ դրուած: Թէ տղամարդի և թէ, մանաւանդ,
կնոջ վերայից մեծ քանակութեամբ կարմիր ուլունքներ գտնուե-

ցան, վզին, կրծքին և թևերին: Գլխների վերևն էլ պառկած էր մի երեխայի կմախք, ձեռներին կարմիր ուլունքներ: Այս ահագին գերեզմանի մէջ այլ ևս ոչինչ չկար, ոչ բրոնզէ որևէ իր և ոչ մի որևէ կաւէ աման: Երկու կմախքն էլ երկարագլուխ էին:

Ոչ պակաս ուշադրութեան արժանի էր նաև սրա մօտ գրտնուած դամբանը, որ 11 մետր տրամագիծ ունէր և 2,16 մետր բարձրութիւն: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2,16 մետր, լայնութիւնը 1,44, ուղղութիւնը՝ հիւսիսից հարաւ, ծածկուած մանր քարերով: Հետաքրքրականը այն էր, որ մի մետր փորելուց յետոյ գտնուեց մի ֆալիսաձև սև քար, մօտ 54 սանտիմետր երկարութեամբ և 25 սանտիմ. տրամագծով, պառկած դրութեամբ:

Ես այդ քարը ծանրութեան պատճառով չկարողացայ բերել Թիֆլիս, այլ թողի Նոր-Բայազէտ մի ուսուցչի մօտ: Մէկ ու կէս մետր ևս փորելուց յետոյ գտնուեց միմեանց մօտ երկու երկարագլուխ, տղամարդու և կնոջ, պզգած կմախքներ, յառաջնորդում հինգ պուլիի դրուած, ուրիշ ոչինչ:

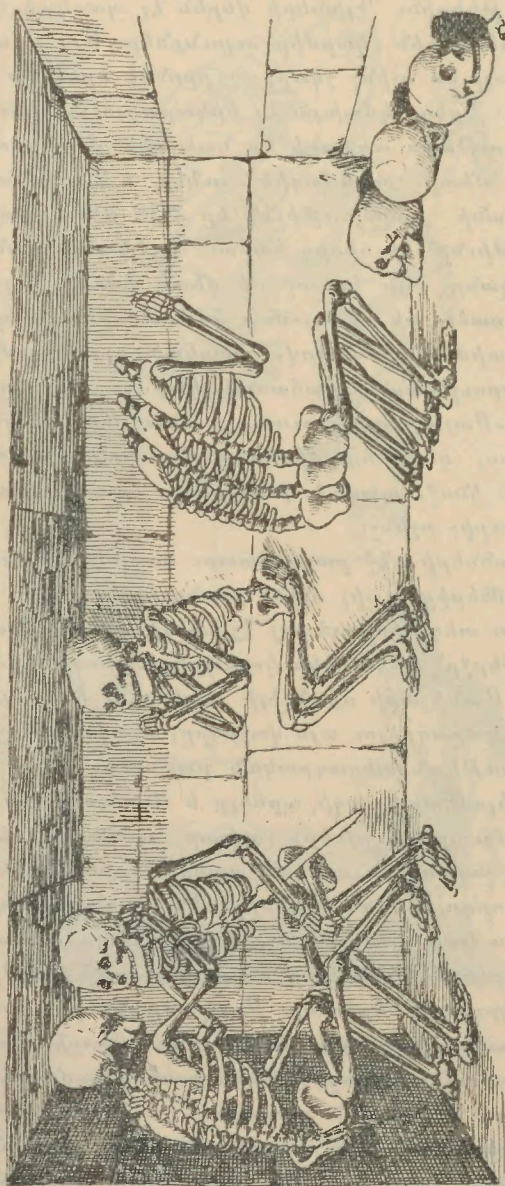
Միւս երեք դամբանների մէջ բացի հատու կտոր ոսկորներից և մանաւանդ ատամներից ուրիշ ոչինչ չգտնուեց:

Յունիսի սկզբին ևս տեղափոխուեցայ Ղշլաղ գիւղը, ուր մնալով մինչև նոյն ամսի վերջը՝ պեղումներ կատարեցի գիւղի շրջակայքում և՛ մանաւանդ Մանիչարի սքանչելի հովտում: Ես այստեղ գտնեց եմ առնում նկարագրելու այս վայրերը, որովհետև այդ անելու եմ այս աշխատութեան տեղագրական բաժնում:

Այս գիւղից մի կիլոմետր դէպի արևելք և Սևանայ լճից 2 կիլոմետր դէպի արևմուտք «Աղըններ» (ոչխար պահելու տեղ) կոչուած տեղում երկու շարքով ձգւում են արևմուտքից արևելք առաջնում 5, իսկ երկրորդում 3 դամբաններ: Թէ սրանցից ներքև, և թէ վերև նոյնպէս կան դամբաններ, միայն դասաւորուած են մէկ մէկ կամ երկ-երկու: Այս խմբից ես պեղել տուի առաջին շարքից հինգը, իսկ երկրորդից՝ երկուսը: Այս դամբանների վրայ թմբեր չկան, երևի շրջակայքից փոքր ինչ բարձր գիւղի վրայ գտնուելու պատճառով, քամու ազդեցութեամբ կամաց կամաց հողը տարուել է, և քարերը մնացել են ցրուած:

Այս առաջին շարքի արևմտեան ծայրի առաջին դամբանը բոլորից փոքր էր, 3 մետր տրամագծով. գերեզմանի երկարութիւնն էր $1\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը 72 ս. և խորութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր: Սրա մէջ երևեցաւ մի երկարագլուխ տղամարդու կմախք՝ պզգած գիրքով, կողքին 3 հատ պուլիկ:

Երկրորդ դամբանը 3,60 մետր տրամագիծ ունէր. գերեզմանը $2\frac{1}{2}$ մետր երկարութիւն, $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն և 2 մետր խո-

ՆԿ. 3 ԴԱՄԲԱՆ ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ՄՕՏ ԴՇԱՂՈՒՄ.

րութիւն: Երկա-
կան մետր երկա-
րութեան չորս
ահագին քարեր
ձգուած էին գե-
րեզմանի վրայ,
որ ձգւում էր
հիւսիսից հարաւ:
Սրա հարաւ-ա-
րեւելեան անկիւ-
նում պղծած դը-
րութեամբ գըտ-
նւում էին մի տը-
ղամարդու և մի
կնոջ երկարագը-
լուի կմախքներ,
որոնց երեսները
միմեանց էին
դարձրուած և
ձեռները միմե-
անց վզով փա-
րուած: Սրանցից
փոքր ինչ հեռու,
հարաւային կող-
մում, կար նոյն-
պէս մի պղծած
կնոջ կմախք, որի
մօտից գտնուե-
ցին մի բրոնզե
ապարանջան, մի
գնդասեղ և մի
քիչ ուլունք: Ա-
ռաջին երկու կը-
մախքների առջև
արեւմուտքից ա-

րեւելք միմեանց վրայ դարսուած էին երեք մարդու կմախքներ,
որոնց գլուխները կըտրուած էին և գերեզմանի մէջ տեղում մի
շարքով շարուած, հիւսիս արեւելքից հարաւ արեւմուտք ուղղու-
թեամբ. առաջնի երեսը ուղղուած էր դէպի արեւմտա-հարաւ, մի-
ջինինը դէպի արեւմուտք, իսկ երրորդինը՝ դէպի արեւելահիւսիս:

Այս բոլոր գանգերն էլ երկարագլուխ էին: Գերեզմանում ոչ մի պուլիկ չկար դրուած:

Նոյն շարքի երրորդ դամբանի տրամագիծն էր 5 մետր, իսկ գերեզմանի երկար. 3 մետր, լայն. 1,80 մետր, խոր. 2,16 մետր: Ծածկուած էր 4 ահագին քարերով: Գերեզմանի մէջ կար միայն մի տղամարդու երկարագլուխ կմախք, հիւսիսից հարաւ ուղղուած և երեսը դէպի արևմուտք դարձրած: Սրա ձեռին կար մի գաւազանի գլուխ, բրոնզէ, բաւական գեղեցիկ: Գերեզմանում ուրիշ ոչինչ չգտնուեց:

Նոյն շարքի չորրորդ դամբանը բաւական մեծ էր, տրամագիծը հասնում էր 6 մետրի, գերեզմանի երկարութիւնն էր 3 մետր, լայն. 1¹/₂ մետր, իսկ խորութիւնը 3 մետր: Այս ահագին գերեզմանի մէջ տեղում գտնուեց մի կնոջ երկարագլուխ կրմախք, պպղած դրութեամբ, երեսը դէպի հարաւ ուղղուած: Հիւսիսային և հարաւային կողմում շարուած էին չորսական պուլիկներ:

Սոյն շարքի հինգերորդ դամբանը ամենամեծն էր, 8 մետր տրամագծով. բուն գերեզմանը 2,16 մետր երկարութիւն, 72 ս. լայն. և երկու մետր խորութիւն ունէր, և 3 մեծ քարերով ծածկուած էր: Սրա հարաւային կողմում դարսուած էին մի շարքով երեք պուլիկներ և սրանց առաջ 3 երկարագլուխ, պպղած կմախքներ, որոնցից մէջ տեղինի ձեռի վրայ կար մի բարակ բրոնզէ ապարանջան, իսկ միւս երկուսի մօտ դրուած էր դարձեալ մի մի պուլիկ: Գերեզմանի մէջ տեղում կար մի կնոջ և մի տղամարդու երկարագլուխ կմախք, դարձեալ պպղած դրութեամբ, որոնցից աջակողմեանի, այսինքն տղամարդու, մօտ գտնուեց մի բրոնզէ դաշոյն, իսկ ձախակողմեանի, այսինքն կնոջ, մատներին 3 մատանի, թեւին մի ապարանջան, և ոտին՝ երկու ապարանջան, լայն բրոնզէ ժապաւէնով ամրացրած: Հիւսիսային կողմում էլ դրուած էր 2 շարքով 6 պուլիկ:

Երկրորդ շարքի առաջին դամբանից ոչինչ դուրս չեկաւ, երկրորդի տրամագիծն էր 5 մետր. գերեզմանի երկար. 2¹/₂ մետր, լայն. 90 ս. և խոր. 1,80 մետր: Գերեզմանը, միւսների հակառակ, ուղղուած էր արեւելքից արևմուտք, և ծածկուած 3 ահագին քարերով, որ ձգուած էին հիւսիսից հարաւ, մինչդեռ միւս գերեզմանների քարերը ձգուած էին արեւելքից արևմուտք:

Այս գերեզմանի հարաւ արևմտեան անկիւնում գտնուում էր մի երկարագլուխ կնոջ կմախք, պպղած ուղղութեամբ, որի մօտից գտնուեցան ուլունքներ, իսկ մէջ տեղում պառկած դրութեամբ կար մի ուրիշ կնոջ կմախք, գլուխը արեւելեան կողմը, իսկ ոտ-

ները՝ դէպի արեւմուտք: Սրա թևի վրայից գտնուեց մի հաստ, բրոնզէ ապարանջան:

Աղբիւններից ես անցայ դարձեալ դէպի արեւելահարաւ, գիւղից մօտ 4, իսկ Սեանայ լճից մօտ մի կիլոմետր հեռու, և Մանիշարի բլրակի երկու լանջերին ու սրանից մօտ 100 մետր դէպի արեւմուտք, նոյնպէս մի ցածրադիր, բայց ընդարձակ բլրի արեւելահայեաց լանջին գտայ մի քանի խումբ դամբաններ: Սրանցից ես պեղեցի միմիայն 22 հատ:

Այս դամբանները ևս շրջապատուած լինելով մեծ մեծ քարերով, գետնից $1\frac{1}{2}$ մետր բարձրութիւն ունէին: Գրեթէ բոլորն էլ ուղղուած էին հիւսիսից հարաւ, ծածկուած լինելով 3-4 մեծ սալերով, որոնք ձգուած էին արեւելքից արեւմուտք: Այս սալաքարերը բացւում էին 72 սանտիմետրից— $1\frac{1}{2}$ մետր փոքրիւց յետոյ: Գրեթէ բոլոր գերեզմաններն էլ 2 մետր երկարութեան, $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան և 2 մետր խորութեան էին լինում: Դուրս եկած կմախքներն առանց բացառութեան երկարագլուխ էին և մասամբ լաւ պահուած, այնպէս որ ինձ յաջողուեց մի քանիսը վերցնել ինձ հետ: Բոլորն էլ վերաբերում են բրոնզի դարին, որովհետեւ բացի այդ մետաղից, ուրիշը չգտնուեց դրանց մէջ:

Սրանցից 16 առանձին ուշադրութեան արժանի չեն, որովհետեւ սրանց մէջ լինում էին 2 կամ 3 պղնձե կմախքներ, մի երկու պուլիկ և մի քանիսի մէջ մի երկու հասարակ ապարանջան: Մնացածներն արժանի են առանձին ուշադրութեան, ուստի և ես կը նկարագրեմ մի առ մի:

Առաջին դամբանի տրամագիծն էր 5 մետր, գերեզմանի երկարութիւնը 3,24 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր և խորութիւնը 3 մետր: Ծածկուած էր 3 մեծ սալաքարերով: Սրա հարաւ արեւելեան անկիւնում պղնձե ձեռք գտնուեցան 3 երկարագլուխ կմախք, կողքին մի պուլիկ, հարաւ—արեւմտեան կողմում երկու պղնձե, նոյնպէս երկարագլուխ կմախք, բոլորի երեսներն էլ դէպի հարաւ ուղղուած. վերջիններից առաջինի թևին կար մի ապարանջան, միւսի մօտ, արեւմտեան կողմում մի փոքրիկ քասա, մօտին մի կարաս քերնքսիվայր դրուած, որի մէջ պղնձե ձեռք մի փոքրիկ երեսայի կմախք, ձեռին մի բրոնզէ ապարանջան: Այս կարասի արեւելեան կողմը կար մի պուլիկ, մէջը մի մանկան ծղիկ՝ բրոնզէ ապարանջանը վերան: Սրա կողքին էլ մի ուրիշ պղնձե կմախք, մի ապարանջան թևին: Սրա մօտ, արեւմտեան պատի ուղղութեամբ շարուած էին մի քասա և չորս պղնձե՝ երկարագլուխ կմախքներ, որոնցից առաջինի մօտ գտնուեց մի գաւազանի երախակալ: Արեւելեան կողմում դարձեալ պղնձե ձե-

ւով դրուած էին նախ երկու և ապա մի պագած, երկարագլուխ կմախքներ. վերջինիս մատից դուրս եկաւ 3 մատանի: Հիւսիսային պատին կից, արեւմուտքից արեւելք ուղղուած էր մի ուրիշ երկարագլուխ կմախք, որի կողքին գտնուեց մի մեծ բրոնզեայ դաշոյն: Այս կմախքից փոքր ինչ հեռու, հիւսիս-արեւելեան անկիւնում կար մի պագած երկարագլուխ կմախք, դարդարուած 2 գինդով, մի մանեակով, 4 մատանիով, 2 խխուռով: Իսկ հիւսիս արեւմտեան անկիւնում մի ուրիշ պագած կմախք, թեկին երկու և ոտին մի ապարանջան, վերջինիցս կախուած է եղել նրա մօտ ընկած փոքրիկ զանգականման զարդը: Գերեզմանի մէջ տեղումն էլ կար մի պագած կմախք, թեկին մի ապարանջան, և առաջը մի փոքրիկ թաս: Այս բոլորը բացուեցան մի մետր խորութեան մէջ: Շարունակելով պեղումը 36 սանտիմետրաչափ, գտայ գերեզմանի մէջ տեղում երկու պագած, երկարագլուխ կմախք, հարաւ արեւելեան կողմումն էլ կար մի պագած երկարագլուխ կին, վզին մանեակ, ախանջին մի գինտ և թեկին մի ապարանջան: Հիւսիս-արեւմտեան կողմում նոյնպէս մի երկարագլուխ պագած կմախք, ձեւին մի ապարանջան, կողքին 3 պուլիկ: Վերին և ներքին շարքերի կմախքների փթածութեան մէջ առանձին զանազանութիւն չէր նկատուում:

Սրան միանգամայն կից կար և մի ուրիշ դամբան, որ արտաքուստ կրում էր բոլոր նշանները, սակայն միջից ոչինչ դուրս չեկաւ, չնայելով որ հիմնովին պեղեցինք:

Ուշադրութեան արժանի երկրորդ դամբանը 2,16 մետր երկարութեան, 1,08 մետր լայնութեան և 2 մետր խորութեան էր: Սրա հարաւային պատի երկու անկիւններում գտնուեցան մի մի, իսկ հիւսիսային կողմի անկիւններին երկերկու երկարագլուխ կմախքներ՝ պագած դրութեամբ: Մի կմախք էլ, դարձեալ երկարագլուխ, պառկած էր հարաւ-արեւմտեան անկիւնում պագած կմախքի առջև, արեւմուտքից արեւելք: Այս գերեզմանի տիրուհին հաւանօրէն հարաւ-արեւմտեան անկիւնում թաղուածն է եղել, որովհետեւ նա լիովին զարդարուած էր իւր զարի գրեթէ բոլոր զարդերով, այսպէս ախանջներին կային կլոր գինտեր, վզին երկու մանեակ, մէջքին՝ կար մի բրոնզէ գօտի, որից հաւանականօրէն կախուած են եղել նրա մօտ գտնուած զանգականման և կիսալուսնաձև և կարապանման պանդըլոկները և մի դաշոյն: Աջ ձեւին կար 7 հատ ապարանջան, որոնցից առաջինը տափարակ էր, իսկ միւսները կլոր: Մատների վրայից հաւաքուեց 30 մատանի, որոնցից տասը հինգ հինգ շարուած էին երկու մատի վրայ: Ոտներին ևս կային երկու ապարանջան: Սրա մօտ գտնուեց նաև

մի գնդասեղ: Թէ այս կմախքի և թէ հարաւարեւելեան անկիւնի կմախքի մօտ դրուած էին մի մի պուլիկ: Մի պուլիկ էլ դրուած էր հիւսիս-արեւմտեան անկիւնի մի կմախքի մօտ: Միւս հինգ կմախքների մօտ ոչ մի զարդարանք չգտնուեց:

Ուշադրութեան արժանի երրորդ դամբանի երկարութիւնն էր 2,16 մետր, լայնութիւնը 1,08 մետր, իսկ խորութիւնը 2 մետր: Խնչպէս առաջինները, այնպէս և սա ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած միմիայն մի 3 մետր երկարութեան և մօտ 1½ մետր լայնութեան քարով: Սրա մէջ, միմեանց վրայ, 18 սանտիմետրաչափ հողաշերտով բաժանուած թաղուած էին 18 կմախք, իւրաքանչիւր շարքում իննական: Բոլորն էլ պզգած էին, երեսները դէպի հարաւ դարձրած: Առաջին շարքի հարաւ արեւելեան անկիւնում թաղուածը, որ նոյնպէս պզգած էր, ծնկների վրայ երկու ձեռով բռնած ունէր մի փոքրիկ կաւէ աման, որի մէջ խնամքով դարսուած էին նրա զարդերը.—9 ապարանջան, երկու գինտ, 6 մատանի, երեք հատ բաղանման պանդըղոկ, մի գնտասեղ և բաւականաչափ ուլունքներ: Միւս կմախքների մօտից ոչինչ չգտնուեց: Բոլորն էլ երկարագլուխ էին:

Չորրորդ դամբանի երկարութիւնն էր 3 մետր, լայնութիւնը 1½ մետր և խորութիւնը 2,16 մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած 3 մեծ սալաքարերով: Սրա հարաւային կողմում կային երկու, տղամարդու և կնոջ, երկարագլուխ կմախքներ, պզգած և երեսները միմեանց դարձրած, առաջները մի պուլիկ: Փոքր ինչ հեռու, արեւելեան կողմում, հիւսիսից հարաւ պռուկած էին նոյնպէս երկու, տղամարդու և կնոջ, կմախքներ, որոնցից կնոջ թևերին գտնուեցան երկու բրոնզէ ապարանջան, 5 մատանի և ուլունքներ: Սրանց կողքին երկու շարքով դրուած էին երեքական պուլիկներ: Ապա մի շարքով գալիս էին 3 պզգած մարդկանց կմախքներ, բոլորի երեսներն էլ դէպի հարաւ դարձրուած, մինի գլխի վրայ և միւսի ոտների տակ մի մի քասա դրած: Երրորդի թևերից դուրս եկաւ 2 բրոնզէ ապարանջան:

Սրանց մօտ ևս, արեւելքից դէպի արեւմուտք, երեսը դէպի հարաւ դարձրած պռուկած էր մի ուրիշ կմախք, իւր կողքին ունենալով երկու պզգած կմախքներ, երեսները միմեանց, այսինքն մինը հարաւ, միւսը հիւսիս, դարձրած: Սրանց մէջտեղում դրուած էր մի պուլիկ: Արեւմտեան կողմի կմախքից դուրս եկաւ 2 բրոնզէ ապարանջան և 2 մատանի: Վերջին կմախքը գտնուում էր հիւսիսային պատի մօտ պզգած դրութեամբ և երեսը դէպի հարաւ դարձած, կողքին մի պուլիկ: Այս կմախքի երկու թևին կային

մի մի տափակ ապարանջան, մի մատին 5, միւս 3 մատերին էլ երկական մատանիներ:

Հինգերորդ դամբանը համեմատաբար փոքր էր, մի մետր երկարութեան, 72 սանտիմետր լայնութեան և 1,08 մետր խորութեան: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած միայն մի մեծ քարով: Սրա մէջ հարաւից դէպի հիւսիս, երեսը դէպի արեւմուտք պառկած էր մի տղամարդու կմախք, որի հարաւային կողմում կար մի կնոջ և մի երեխայի կմախք, երկուսն էլ պզգած դրութեամբ: Կնոջ կմախքի թևից գտնուեց մի ապարանջան, իսկ երեխայի մատնիներից չորս մատանի, բոլորն էլ բրոնզից:

Վեցերորդ դամբանը բացուեց սրանցից փոքր ինչ հեռու, «Թագա-ազըլ» կոչուած լանջում, լճից մօտ կէս կիլոմետր հեռու: Սրա երկարութիւնն էր 2,50 մետր, լայնութիւնը 90 սանտիմետր և խորութիւնը 2,16 մետր: Գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած 3 մեծ քարերով: Գերեզմանի գրեթէ մէջտեղում, հիւսիսից հարաւ, մի շարքով, բայց միմեանցից մօտ 36-ական սանտիմետր հեռու դրուած էին չորս տղամարդկանց կմախքներ, չորսն էլ պզգած ձևով և երեսները դէպի հարաւ ուղղուած, մօտերին մի մի պուլիկ: Սրանցից հարաւային պատի մօտ պզգածի վրայ գտնուեց մի բրոնզէ գօտի, որ 11 սանտիմետր լայնութիւն և 65 սանտիմետր երկարութիւն ունէր, և սրանից էլ կախուած էր մի երկաթէ դաշոյն: Այս կմախքի աջ ձեռին կար մի բրոնզէ դաշոյն, որի վրայ սահել անցել էր թևի ապարանջանը, իսկ ձախ կողքի վրայ դրուած էր մի բրոնզէ նիզակ, դարձեալ բրոնզէ օղակով: Երրորդ կմախքի մօտ գտնուեց մի ֆիբուլ, ձեռին երկու ապարանջան, միւսը լայն, միւսը կլոր, միւսին՝ 3 ապարանջան, երեքն էլ կլոր, մի դաշոյն, մի թուր և կողքին՝ մի նիզակ, բոլորն էլ երկաթէ: Չորրորդի մօտ կար բրոնզէ մի գօտի, մի դաշոյն, և երկաթէ մի նիզակ:

Եօթերորդ դամբանը գտնուում էր Մանուչարի սարի լանջին: 1 1/2 մետր երկարութեան, 90 սանտիմետր լայնութեան և 1 1/2 մետր խորութեան էր, ծածկուած 3 քարերով: Սրա մէջ տեղում մի գծով շարուած էին վեց տղամարդկանց կտրուած գլուխներ, և նոյնչափ մարմիններ միմեանց վրայ դարսուած գերեզմանի հարաւային կողմում: Այս բոլոր կմախքների միջից գլուխուեց միմիայն 3 բրոնզէ մատանիներ: Նկատելի էր, որ կմախքները շատ մեծ էին, գլուխները բոլորն էլ երկար:

Մանիչարից փոքր ինչ հեռու, Ղուվուլս կոչուած տեղում պեղեցի երեք դամբան, սակայն այստեղ բացուեցան միմիայն կմախքներ պզգած ձևով, իսկ իրեր կամ ամանեղէն՝ ոչ մի հատ:

Անհամեմատ հետաքրքրական էին այն դամբանները, որ գտնուում էին նոյն Ղշլազ գիւղի արևելեան լանջին, նրանից մօտ 25 մետր, իսկ լճից մօտ 4 կիլոմետր հեռու, «Աղբրի-գլոխ» կոչուած տեղում: Ընդհանրապէս այս դամբանները համեմատաբար աւելի նոր ժամանակի էին, որովհետև շատ գերեզմաններում բրոնզի իրերի հետ գտնուում էին նաև երկաթէ իրեր, միայն կատարելապէս փթած: Այստեղ ևս կան բաւականաչափ դամբաններ, որոնցից ես պեղեցի միայն իննը: Սրանցից առանձին ուշադրութեան արժանի են միայն հետեւեալները.

Առաջին դամբանի տրամագիծը հասնում էր 8 մետրի, իսկ բարձրութիւնը գետնի երեսից հազիւ 1½ մետրի. շրջապատուած էր միջակ մեծութեան քարերով: (Տես առանձին թերթի վրայ տպուած 4 նկարը):

Գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ. երկարութիւնն էր 7 մետր, լայնութիւնը 1,80 մետր և խորութիւնը 2,16 մետր. ծածկուած էր 7 մեծ սալաքարերով: Սրա մէջ ես գտայ 32 մարդկային, 2 ձիու, 2 շան, 1 կատուի, 1 այծի և մի քանի ոչխարի կմախքներ, և 32 հատ պուլիկներ, չհաշուած կոտորուածները: Այս գերեզմանի հարաւային կողմը, մօտ մի մետր երկարութեամբ առանձնացրուած էր 58 սանտիմետր բարձրութիւն ունեցող երեք քարերով: Այս մասի վերայ ձգուած էր ամենալաւ և ամենալայն սալը, որ 2,16 մետր երկարութիւն ունէր և 1,44 մետր լայնութիւն: Այս մասում, արեւմուտքից արևելք ուղղուած պառկած էր մի տղամարդ՝ աջ կողքի վրայ, երեսը հարաւ դարձրած: Այս կմախքի մօտ, հարաւային կողմում պազած դրութեամբ կային մի կնոջ և մի երեխայի կմախք, և սրանց մօտ՝ մի կոտորուած և մի ամբողջ պուլիկ: Պատի մօտ գտնուում էին 3 տղամարդու կմախքներ՝ պազած, և երեսները դէպի հարաւ դարձրած. սրանց առաջը դրուած էին երեք պուլիկ: Այս կմախքներից միւսի մօտ գտնուեց մի բրոնզէ ապարանջան և մի երկաթէ գաշոյն: Պառկած տղամարդի հիւսիսային և հարաւային կողմերում գտնուում էին նաև մի մի կանացի կմախք, պազած դրութեամբ, որոնցից միւսի մօտ կար 2, իսկ միւսի մօտ միայն մի պուլիկ: Առաջին կմախքի երեսը դարձուած էր դէպի հարաւ, իսկ երկրորդինը՝ արևելք:

Այս շրջապատից դուրս՝ դէպի հիւսիս՝ միմեանցից 72 սանտիմետր հեռու կային երկու զոյգ պազած կմախքներ: Իւրաքանչիւր զոյգը բաղկացած էր մի տղամարդուց և մի կնոջից, որոնց երեսները միմեանց էին ուղղուած և ամէն միւսի առաջը մի պուլիկ էր դրուած: Վերջին զոյգի վրայից գտնուեց քանդականման

բրոնզէ պանդըլով և երկու երկաթէ ապարանջան: Սրանցից փոքր ինչ հիւսիս, արևմտեան պատի մօտ, մի մեծ քասի (լայն և ցածր աման) մէջ դրուած էր երկու գանգ, երեսները վերև դարձրած, իսկ սրանց մարմինների կմախքները գտնուում էին այս քասի տակ: Այս վերջինների հանդէպ, արևելեան կողմում, կար մի ուրիշ պղծած կմախք, որի գլխին դրուած էր մի քասա: Արևմտեան պատի մօտի կմախքների մօտ գտնուեց մի կատուի գանգ, մօտը՝ մի տղամարդու կմախք, պղծած դրութեամբ, առջևը մի պուլիկ: Սրանից էլ փոքր ինչ հեռու կար երկու, տղամարդու և կնոջ, կմախքներ, երեսները դէպի հարաւ ուղղուած և ամէն մինի առաջ երկու պուլիկ դրուած: Այս երկու կմախքներից մինի վրայ ես գտայ մի զանգականման, բրոնզէ պանդըլով: Սրանցից էլ փոքր ինչ հիւսիս-արևելք, կար մի ուրիշ, տղամարդու կմախք, նոյնպէս պղծած, միայն հրեւր դէպի արևելք ուղղուած. մօտը ընկած էր մի երկաթէ դաշոյն և դրուած էր մի պուլիկ: Սրա կողքին կար նաև մի կնոջ կմախք, պղծած և երեսը դէպի հարաւ ուղղուած. ձեռին կար մի բրոնզէ ապարանջան, իսկ առջևը երկու պուլիկ: Այս կմախքների մօտ արևմուտքից արևելք պառկած էր մի տղամարդու կմախք, որի մօտ և նոյն ուղղութեամբ ձգուում էր մի ձիու կմախք, որի գագաթի մօտ կար մի պուլիկ, իսկ փոքր ինչ հեռու՝ թաղուած էր երկու պուլիկ, մինի մէջ ոչխարի գանգ. սրանցից փոքր ինչ հեռու երեսցին 2 պղծած կմախքներ, տղամարդու և կնոջ, երեսները միմեանց դարձրած, մօտերը արդէն կոտորուած պուլիկներ: Սրանցից հիւսիս-արևմուտք, միմեանց վրայ դարսուած էին մարդկային հինգ կմախքներ, որոնց պուլիկները մի շարքով շարուած էին արևմտեան պատի երկարութեամբ, դէպի հիւսիս ուղղուած: Սրանց շուրջը քարեր էին դարսուած: Այս գանգերի առջև կային մի կնոջ և մի տղամարդու կմախք, պղծած դրութեամբ և երեսները միմեանց դարձրած. սրանց մօտ՝ մի քասա. փոքր ինչ հեռու՝ մի շան կմախք, կողքին մի հրեւայի կմախք, պղծած և երեսը դէպի հիւսիս դարձրած: Այս կմախքի մօտ դրուած էր մի պուլիկ և մի կաւէ ձէթի-ճրագ¹): Այս կմախքի վրայ ես գտայ երեք մատանի և մի ֆիբուլ: Սրանից փոքր ինչ հիւսիս-արևելք գտնուում էր մի կնոջ կմախք, պղծած ձևով, երեսը դէպի հիւսիս, առջևում մի պուլիկ, իսկ կողքին մի կարասի կտոր. ձեռները վրայ գտնուեցան երկու ապա-

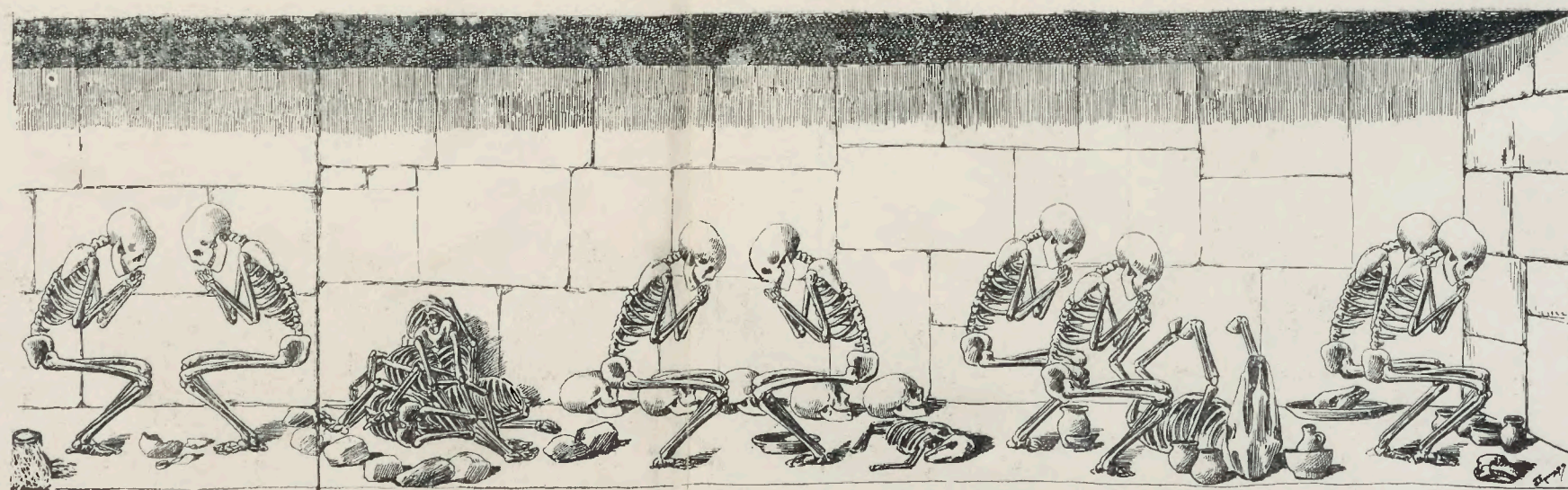
1) Երեւայի կմախքի մօտ դրուած ճրագը յիշեցնում է մի բնորոշ սովորութիւն, որ այժմ էլ հայերիս մէջ կատարուում է. — երեւային թաղելիս՝ ձեռին մոմեր են տալիս, որպէսզի միւս աշխարհ գնալիս՝ մոմերը ճանապարհը լուսաւորեն:

րանջան, ականջներին՝ օղեր, և մատներին՝ մատանիններ: Սրանից յետոյ ձգւում էին մի շարք կենդանիների կմախքներ. նախ արևելեան կողմում պառկած էր մի ձիու կմախք, որի երախը ուղղուած էր դէպի արևելք. գանգի վրայ կար մի տեսակ բրոնզէ դարձարանք. յետոյ, փոքր ինչ հետու մի մեծ քասի մէջ դրուած էր մի այծի գանգ և կողքին՝ մի շան կմախք: Ձիու կմախքի մօտ կար չորս պուլիկ, որոնցից երկուսը միմեանց մէջ էին զըրուած: Մի պուլիկ էլ այս երկուսի հանդէպ, ձիու գանգի ձախ կողմում կար: Շան գանգի մօտ, արևմտեան անկիւնում, կային երկու, մի տղամարդու և մի կնոջ, պաղած կմախքներ, որոնցից փոքր ինչ արևելք ընկած էր մի կատուի գլուխ: Այս երկուսի երեսներն էլ ուղղուած էին դէպի հիւսիս և առաջներն ունէին 4 պուլիկ: Սրանց վրայից ես գտայ մի երկաթէ դաշոյն և երկու բրոնզէ ապարանջան:

Այս ահագին դամբանի մօտ ես պեղեցի մի ուրիշ դամբան, որի տրամագիծը հաւասար էր 3,60 մետրի և շատ քիչ բարձր էր գետնից:

Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2,16 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր, և խորութիւնը $2\frac{1}{2}$ մետր: Նա ուղղուած էր արևելքից արևմուտք, և ծածկուած երեք մեծ սալերով: Սրա մէջ, մէջքի վրայ արևելքից արևմուտք պառկած էր մի երկարագլուխ մարդու կմախք, որի հարաւային, հիւսիսային և արևելեան կողմերում գտնուում էին երկերկու կանացի կմախքներ, բոլորն էլ պաղած դրութեամբ: Հիւսիսային կողմի կմախքների երեսները ուղղուած էին հարաւ և սրանց առջև կային երեք պուլիկ. այս կմախքներից մինի մօտ ես գտայ մի ֆիբուլ և 3 մատանիններ: Հարաւային կողմի կմախքների երեսները նոյնպէս հարաւ էին դարձրուած և սրանց մօտ էլ կային երեք պուլիկներ, որոնցից երկուսը կտրուած էին, իսկ երրորդը քառանկիւնի է և ուշադրութեան արժանի: Այս կմախքների վրայ էլ ես գտայ 2 բրոնզէ ապարանջան և 5 մատանի: Արևելեան կողմի կմախքները նայում էին դէպի արևելք և իրենց առջևում ունէին երեք կտրտուած պուլիկներ:

Այս դամբանի մօտ ես գտնուում էր մի ուրիշ դամբան, $3\frac{1}{2}$ մետր տրամագիծով, և շատ քիչ բարձր գետնից: Գերեզմանի երկարութիւնը հասնում էր 2,16 մետրի, լայնութիւնը 1,08 մետրի, և խորութիւնը 1,80 մետրի: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած 3 սալով: Գերեզմանի մէջ տեղում, հարաւից հիւսիս, կրծքի վրայ պառկած էր մի երկարագլուխ տղամարդու կմախք, որի հարաւային և արևելեան կողմերում կային մի մի կնոջ

Курганъ близъ Новобаязета

Աղ. 4 Դամբան Դելադուս (Նոր-Բալադէշի մօտ էր. 48)

Sépulture près de Novobayazét.

կմախք, պպզած դրուժեամբ: Պառկած կմախքի մէջքին կար մի բրոնզէ գօտի, որից ամրացրած էր եղել երկաթէ դաշոյնը, իսկ ձախ կողմում դրուած էր բրոնզէ գեղեցիկ մի նիզակ: Ոտներին կար երկու երկաթէ ապարանջան, իսկ մատներին՝ հինգ բրոնզէ մատանիներ: Սնարի մօտ, պպզած կմախքի շուրջը գտնուեցան վեց պուլիկներ, իսկ արեւելեան կողմում չորս պուլիկ: Բացի այս իրերից, գերեզմանի արեւելեան կողմում թափուած էին ոչխարի և տաւարի ոսկորներ:

Այս խմբի դամբաններից ուշագրաւ են նաև հետեւեալները, որոնք համեմատաբար աւելի նոր են:

Մի դամբան, որի տրամագիծը հասնում էր $3\frac{1}{2}$ մետրի և գետնից 72 սանտիմետր միայն բարձրութիւն ունէր, ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած երեք մեծ սալերով ու կրով: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 1,80 մետր, լայնութիւնը՝ 90 սանտիմետր և խորութիւնը 2 մետր: Գերեզմանի հարաւային կողմում գտնուում էին երեք պպզած կմախքներ՝ մինը տղամարդու, միւսը կնոջ, իսկ երրորդը՝ երեխայի. բոլորն էլ երեսները հիւսիս էին դարձրած: Մի քիչ հեռու գտնուում էր չորրորդ կմախքը, որ կնոջ էր և նայում էր դէպի հարաւ: Սրանց առջևում կար նաև մի ուրիշ կնոջ կմախք. պպզած և երեսը դէպի վեր ուղղած: Այս կմախքի երկու մատներին եւ գտայ ութ բրոնզէ մատանի՝ ձեռին երկու նոյնպիսի ապարանջան: Սրա առջևում դրուած էին հինգ պուլիկ, որոնցից մինի մէջ մոխիր կար և պուլիկի մի մասն էլ վառուած էր: Բանուոր գիւղացիների ասելով այս մոխիրը ոչ թէ փայտի, այլ քաքորի էր: Խիզախութիւն չէր լինիլ արդեօք ենթադրել, որ այդ հին ժամանակներում եւ այս կողմերը զուրկ են եղել անտառներից և բնակիչներն ստիպուած են եղել այժմեան պէս՝ քաքոր վառել:

Միւս դամբանը կլոր էր, 1,80 մետր տրամագծով և նոյնքան խորութեան: Ծածկուած էր երեք քարերով: Հարաւային և հիւսիսային կողմերում մէջքերի վրայ պառկած էին երկական կմախքներ, և իւրաքանչիւր զոյգի մէջտեղ դրուած էին երկական պուլիկներ: Հարաւային կողմի կմախքի վրայ եւ գտայ մի երկաթէ դաշոյն և 2 երկաթէ ապարանջան. հիւսիսային կմախքների վրայ 7 երկաթէ ապարանջան:

Մի ուրիշ գերեզման ուղղուած էր արեւելից արեւմուտք, նրա երկարութիւնը հասնում էր 2,16 մետրի, լայնութիւնը 1,80 մետրի, իսկ խորութիւնը՝ $1\frac{1}{2}$ մետրի. ծածկուած էր երեք սալերով: Նրա արեւելեան կողմում գտնուում էր մի, իսկ արեւմտեան և հիւսիսային կողմերում երկական պպզած երկարագլուխ կմախք:

ներ, որոնցից միայն արեւմտեան կողմում եղածի վրայ ես գտայ մի երկաթէ մատանի և մի երկաթէ ֆիբուլ. ոչ մի պուլիկ չկար:

Աղբիւրի անմիջապէս գլխին եղած դամբաններից ամենից ուշագրաւները հետեւեալներն են.

Առաջին գերեզմանը տարածւում էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած էր երեք մեծ քարերով. նրա երկարութիւնն էր 2,16 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր, և խորութիւնը 2,25 մետր. Մէջտեղում պազած էր մի երկարագլուխ տղամարդու կմախք, մօտը՝ մի շան կմախք, պառկած: Գերեզմանի հարաւային կողմում գտնւում էին երեք կանանց կմախքներ, պազած ձևով, որոնց մօտ կար մի պուլիկ, մէջը և շուրջը ոչխարի ոսկորներ: Փոքր ինչ հեռու կար նաև մի քասա, որի մէջ դրուած էր մի մարդկային զանգ, շուրջը՝ միքանի պուլիկներ: Վերոյիշեալ երեք կմախքների վրայ ես գտայ երկու ապարանջան, 3 մատանի և մի զօտի, բոլորն էլ բրոնզից: Գերեզմանի հիւսիսային կողմում կար 4 պուլիկ և մի մեծ կարաս, վերջինս լի ծովային խիռնշներով:

Միւս գերեզմանի երկարութիւնն էր 1,80 մետր, լայնութիւնը՝ $1\frac{1}{2}$ մետր և խորութիւնը 2,20 մետր: Մէջ տեղում գտնւում էին երկու կմախքներ՝ մի տղամարդու և մի կնոջ, պազած դրութեամբ, երեսները միմեանց դարձրած: Գերեզմանի հարաւային կողմում ևս կային երեք պազած կմախքներ, իսկ հիւսիսարեւմտեան անկիւնում՝ մի պազած տղամարդու կմախք, որի մօտ թաղուած էին երկու պուլիկներ:

Թէպէտ և Ղշլաղում կային ուրիշ շատ դանձաններ ևս, սակայն ես բաւական համարեցի այսքան պեղածս և յուլիսի սկզբին անցայ Նորադուղ:

Նորադուղից դէպի հիւսիս, մօտ 3 կիլոմետր հեռու, Քոսներ կոչուած տեղում, որ լճից հեռու է մի կիլոմետր, պեղեցի 9 դամբան, որոնցից առաջինը շատ մեծ էր, 6 մետր տրամագծով. վերան մեծ սալաքարեր չկային այլ աւազախառն մանր քարեր. քացուեց մի գերեզման, չորս բոլորից պատ քաշած. սրա երկարութիւնն էր 3,60 մետր, լայնութիւնը 2,90 մետր: Երեք մետր պեղելուց յետոյ՝ արեւմտեան կողմում գտնուեցան ձիու ահագին տամներ, փոքր ինչ հեռու էլ մի վանակատէ դանակ: Միքիչ էլ խորացրինք՝ շուր դուրս եկաւ. այն ժամանակ ամբողջ դամբանը խաչաձև կտրել տուի, սակայն ոչ մի ամբողջական կմախքի չպատահեցի: Երեւի սաստիկ հին լինելու պատճառով կմախքներն արդէն հող էին դարձել, որովհետեւ պատահում էին ատամներ, սաստիկ փտած վէգեր և այլ ոսկրի կտորներ: Սրա մօտ գտնուող միւս չորս դամբաններն էլ սրա նման էին, թէպէտ և սրանից

փոքր: Սակայն սրանց միջից վերոյիշեալ ատամներէից էլ չգտնուեցան:

Այս դամբառներէից մօտ 70 մետր դէպի հարաւ, նոյն դաշտի մէջ, պեղեցի ուրիշ չորս դամբառն էլ, որոնց բոլորի մէջ ևս գտնուեցին թէ կմախքներ և թէ զանազան իրեր: Սրանցից առաջին երկարութիւնն էր $1\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը 1,08 մետր և խոր. $1\frac{1}{2}$ մետր, ծածկուած երկու մեծ սալաքարերով: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ: Հիւսիսային անկիւնում կային 2 պղնձեղաձիւ, երկարագլուխ կմախքներ, մինը միւսի վրայ դրած, երկուսի երեսներն էլ դէպի հարաւ դարձրած: Վերեւի կմախքի մօտ գտնուեց մի բրոնզէ մատանի, մի ապարանջան և մի պուլիկ:

Երկրորդ դամբառնը, որ նոյնպէս հիւսիսից հարաւ էր ուղղուած և 2 մետր երկարութիւն, $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն և 2 մետր խորութիւն ունէր, ծածկուած էր 3 մեծ և տափակ քարերով: Սրա հարաւային կողմում պղնձեղաձիւ դրութեամբ կային 8 կմախք, բոլորի երեսներն էլ դէպի հարաւ դարձրուած: Սրանց յետը կար 2 պուլիկ, որ կոտորուած էին: Արեւելեան կողմում, հիւսիսից հարաւ պառկած էր մի կմախք, աջ կողքի վրայ: Սրա մօտից գտնուեց 3 գինտ, 2 թիւ և 2 ոտի ապարանջան, 3 մատանի և մի գաւազանի գլուխ:

Հիւսիսային կողմումն էլ կար մի պուլիկ, որի մօտ կային տաւարի և ոչխարի ոսկորներ:

Երրորդ դամբառնը նոյնպէս 3 մետր երկարութեան, $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան և $2\frac{1}{2}$ մետր խորութեան էր, ծածկուած երեք մեծ սալերով: Սրա հարաւային կողմում կային 6 պղնձեղաձիւ կմախքներ, որոնցից առաջին զոյգի երեսները դարձած էին դէպի հարաւ, երկրորդ զոյգինը դէպի հիւսիս և երրորդինը դէպի արեւմուտք: Սրանց մօտ կար 3 պուլիկ: Հիւսիսային կողմում ևս կային երկու պղնձեղաձիւ կմախք, երեսները դէպի հարաւ դարձրած և մօտերը մի պուլիկ դրած: Արեւելեան կողմումն էլ կար մի ձիու կմախք, հիւսիսից հարաւ պառկած և մօտը երկու պղնձեղաձիւ կմախքներ, երեսները դէպի ձին, մինի մօտին մի երկաթէ դաշոյն, իսկ միւսի մօտ մի պուլիկ:

Չորրորդը աւելի նորագոյն գերեզման էր, ուղղուած արեւելքից արեւմուտք և ծածկուած միայն մի տափարակ քարով: Չորս կողմն էլ փոխանակ պատի, ունէր միայն մի մի սալ քար: Երկարութիւնն էր 1,80 մետր, լայնութիւնը 72 սանտիմետր, խորութիւնը 1,08 մետր: Սրա մէջ արեւմուտքից դէպի արեւելք, մէջքի վրայ պառկած էր մի կմախք, նոյնպէս երկարագլուխ, որի կողքից

գտնուեց մի երկաթէ դաշոյն, սնարի մօտից մի պուլիկ, և ոտնեւորի մօտից մի կաւէ ձիթի ճրագ:

Նորագուգի արեւելեան կողմին, Շօրգեօլ կոչուած տեղում, լճի անմիջապէս ափին պեղեցի տասը դամբան, որոնցից չորսը գտնուում էին լճի ափին, հազիւ 7 մետր հեռու, երեքը սրանց զուգահեռական, միայն մօտ 22 մետր հեռու, իսկ ֆնացած երեքը սրանց ուղղահայեաց: Առաջին չորսը, որ դասաւորուած էին լճի անմիջապէս ափին, 3—4 մետր տրամագիծ ունէին, բոլորն էլ շրջապատուած բաւական մեծ քարերով, և ծածկուած երկական կամ երեքական սալերով: Երեք գերեզմանների չորս կողմը պատկար քաշուած, իսկ մէկինը ոչ: Գրեթէ բոլորի երկարութիւնն էր երկական մետր էր, $1-1\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւնը և 2—3 մետր խորութիւնը: Բոլորն էլ հիւսիսից հարաւ ուղղուած: Սրանց միջից ոչ մի կմախք չգտնուեց, այլ միմիայն վանակատի (աբսիդիան) դանակի կտորներ, մի երկու յղկած քար և ուրիշ ոչինչ: Կարելի է ենթադրել, որ սրանք այնքան հին են եղել, որ բոլոր կմախքները հող են դարձել: Սոյն վիճակի մէջ էին նաև սրանց զուգահեռական 3 գերեզմանները: Մնացած 3 դամբաններից առաջինը ուղղած էր արեւելքից արեւմուտք. 1,62 մետր երկարութիւն ունէր, 1,08 մետր լայնութիւն և $1\frac{1}{2}$ մետր խորութիւն: Սրա արեւելեան կողմում պազած դրութեամբ կային չորս զոյգ, տղամարդու և կնոջ և մի երեխայի կմախքներ, բոլորն էլ երկարագլուխ, երեսները միմեանց դարձուած: Հարաւային կողմում էլ կար մի պազած տղամարդու կմախք, երեսը դէպի հիւսիս. սրա մօտից գտնուեց 2 բրոնզէ ապարանջան, մի բաղանման պանդըլոք, և մի պուլիկ:

Երկրորդն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, 2,16 մետր երկարութեան, 1,08 մետր լայնութեան և $1\frac{1}{2}$ մետր խորութեան էր, ծածկուած 3 սալաքարով: Սրա հիւսիսա-արեւելեան անկիւնում կային մի տղամարդու և մի կնոջ պազած կմախք, երեսները միմեանց դարձրած, մօտերը մի մի պուլիկ: Հիւսիս-արեւմտեան անկիւնում ևս պազած էին դարձեալ մի կնոջ և մի տղամարդու կմախք, երեսները միմեանց դարձրած, միայն առաջներում մի պուլիկ: Այս վերջին զոյգի առջև, արեւմուտքից դէպի արեւելք, երեսը դէպի հիւսիս դարձրած պառկած էր մի տղամարդու կմախք, ունենալով աջ թևին մի բրոնզէ ապարանջան, և առջևում մի պուլիկ: Սրա կողքին պազած դրութեամբ կար մի կնոջ կմախք, երեսը դէպի հիւսիս դարձրած և երկու ձեռներին մի մի բրոնզէ ապարանջան:

Երրորդ գերեզմանը նոյնպէս ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ.

1,62 մետր երկարութիւն, 90 սանտիմետր լայնութիւն և 1,08 մետր խորութիւն ունէր, ծածկուած 3 մեծ սալաքարերով: Սրա հիւսիսային կողմում կային պղպած ձևով 3 կնոշ կմախքներ, որոնց երեսները դէպի հարաւ էին ուղղուած: Հարաւային կողմումն էլ մի պղպած կնոշ կմախք կար, կողքին դրուած մի բրոնզէ գօտի և 7 հատ բրոնզէ ապարանջան:

Այս դամբանների մօտ բարձրանում է մի քարաբլուր, որի արևմտահայեաց լանջի վրայ ևս կան դամբաններ: Սրանցից ես պեղել տուի չորսը, որոնց երեքից ոչինչ չգտնուեց, թէպէտ և արտաքուստ շրջապատուած էին մեծ մեծ քարերով և ծածկուած երեքական սալերով, սակայն ներքուստ պատեր չկային: Վերջին գերեզմանը կլոր էր, պատով պատած, 1,80 մետր տրամագծով և 3 մետր խորութեան: Վերան ծածկի քարեր չկային: Սրա արևելեան և արևմտեան կողմերում բացուեցան մի կնոշ և մի տղամարդու պղպած կմախք, երեսները դէպի հարաւ դարձուած: Սրանց միջև դարսուած էին չորս պուլիկներ: Արևմտեան կողմի կամ տղամարդու մօտ գտնուեց մի բրոնզէ դաշոյն և մի ապարանջան: Սրա մօտ կուտակուած էր տաւարի ոսկորներ, որոնց մէջից գտնուեց 13 բրոնզէ նետ:

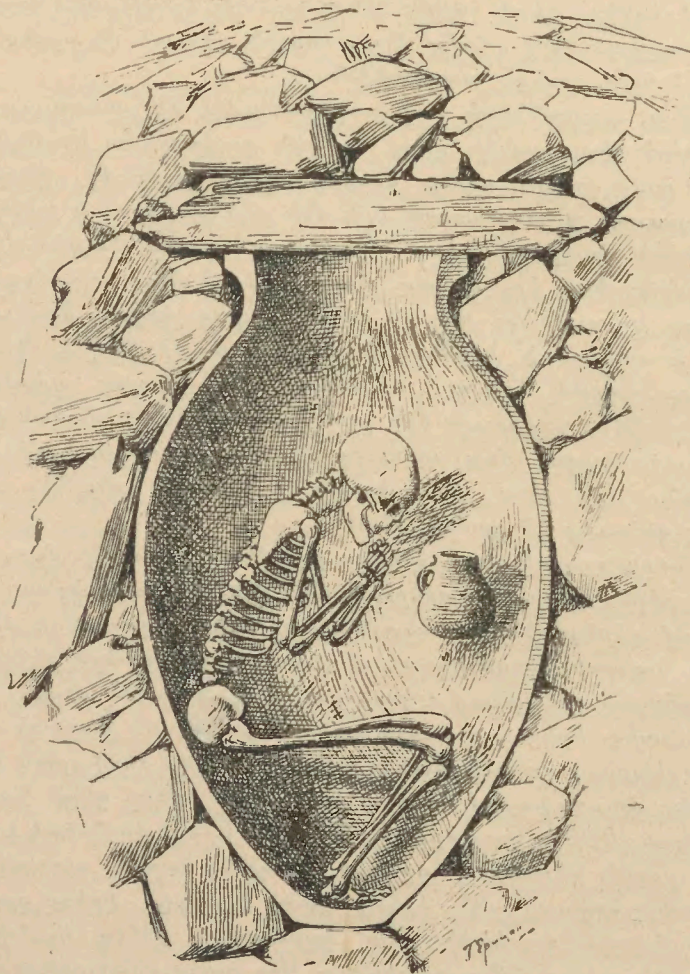
Նորագույն գիւղում, հինաւուրց, միակ կամուրջի մօտ, գետի ձախ ափին, փոքրիկ բարձրութեան լանջին բացուեցան երկու տեսակի գերեզմաններ. առաջնում ննջեցեալը դրուած է մի կամ երկու կարասի, երկրորդում, վեց տափարակ քարերի մէջ: Առաջին տեսակը պատահում է բարձրութեան ստորին մասում, գետին մօտիկ, երկրորդը աւելի բարձրում: Եթէ մի կարասի մէջ է, (նկ. 5) կարասը կանգնեցրած է, կմախքը պղպած ձևով դրած մէջը և քերանը մի սալ քարով ծածկուած: Կմախքի երեսը դէպի հարաւ է դարձրած: Եթէ երկու կարասի մէջ է, (նկ. 6) այն ժամանակ կարասները բերան բերանի են դրուած հիւսիսից հարաւ ուղղութեամբ և սրանց երկուսի մէջ երկարացրած է մարդը, երեսը դարձեալ դէպի հարաւ դարձրած: Այս կարասների միջից կամ կողքից դուրս են գալիս մանր պուլիկներ: Այս բոլոր կմախքներն էլ երկարագլուխ են:

Երկրորդ տեսակի գերեզմանները բաղկացած են վեց տափակ սալերից, որոնց մէջ պղպած դրուած է մի մի կմախք, մօտը սովորաբար մի պուլիկ: Այսպիսի մի գերեզման բացուեց նաև ջրի աջ ափին, հայկական հին գերեզմանատան ստորոտում:

Նորագույնից անցայ Գիւսաճըղ գիւղը, ուր կատարեցի հետեւեալ պեղումները.

1. Գիւղի արևմտա-հարաւային կողմը, դաշտի մէջ բացի 4

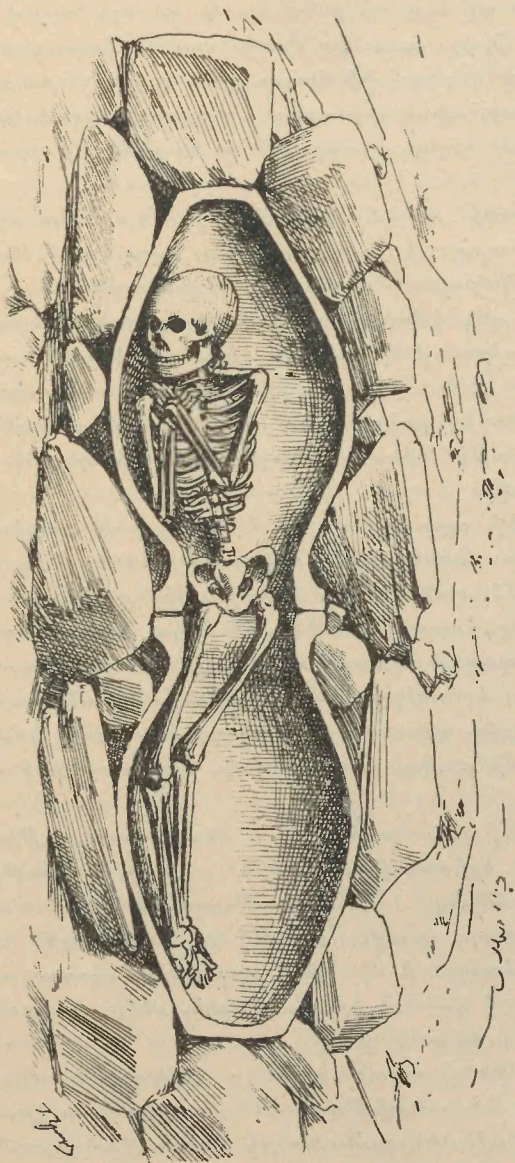
դամբան, որոնք միմեանց միանգամայն նման էին: Արտաքուստ ներկայացնում էին փոքրիկ թմբեր, շուրջանակի քարով պատած: 1—1½ մետր փորելուց յետոյ բացւում էին մի մի կարաս կանգ-

ՆԿ. 4 ՄԻ ԿԱՐԱՍԵԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆ

նած դրութեամբ և քարէ սալերով ծածկուած: Կարասի մէջ լինում էր միայն մի կմախք պղպած ձևով, ուրիշ ոչինչ: Նկատելի էր, որ կմախքի երեսը դէպի հարաւ էր զարձուած, գանգն էլ երկարազլուխ էր: Կմախքները սաստիկ փտած էին:

II. Գիւղի արեւելեան կողմը, երկու բարձր լեռների գոգաւորութեան մէջ և լեռների լանջերին կան բազմաթիւ դամբան-

Նկ. 6. ԵՐԿԿԱՐԱՄԱՆ ԳԵՆԶՄԱՆ

ներ, որոնցից շատերը գիւղացիներն արդէն բացել են: Ես այստեղում բացանել տուի 14 դամբան: Կարևոր եմ համարում յիշել, որ այս դամբանների հանդէպ, առաջին լիրանլանջին կայ մի հին ամրոց, որի կրկնակի պարիսպների մնացորդները ցիկլոպային շինութիւնների նմանութիւն են տալիս: Այստեղ կան նաեւ մի քանի քարայրեր, և արհեստական այրեր: Տեղ տեղ նկատելի են շինութեան հետքեր, ինձ չաջողուեց գտնել այստեղ մանհիրներ: Իմ պեղած դամբաններից առաջինը երեք մետր տրամագիծ ունէր և մի մետր միայն բարձրութիւն,

շուրջանակի ծածկուած մեծ մեծ քարերով: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 90 սանտիմետր, լայնութիւնը 72 սանտիմետր, իսկ խորութիւնը 1,08 մետր, ծածկուած էր մի մեծ սալ քարով և ուղղուած հիւսիսից հարաւ: Գերեզմանի հիւսիսային կողմում կար մի երկարագլուխ կնոջ կմախք, պպզած դրութեամբ, երեսը դէպի

հարաւ ուղղած: Սրա աջ ձեռքից գտնուեց մի բրոնզէ ապարանջան, ինչպէս նաեւ միքիչ ուլունք: Քսան սանտիմետրաչափ եւ պեղելուց յետոյ, նոյն գերեզմանի հարաւային կողմում բացուեց մի, նոյնպէս երկարազուլիս, տղամարդու կմախք, պպղած դրութեամբ, երեսը դէպի հարաւ ուղղուած եւ կողքին մի պուլիկ դրուած:

Երկրորդ դամբանի տրամագիծն էր $4\frac{1}{2}$ մետր: Սա միւսնեւրի պէս հիւսիսից հարաւ չէր ուղղուած, այլ կլոր էր, $2,16$ մետր տրամագծով եւ միմիայն 72 սանտիմետր խորութեան:

Սրա մէջ կային վեց կմախքներ, որոնցից չորսի երեսները դէպի հարաւ էին դարձրած, իսկ երկուսը դէպի արեւելք: Առաջին չորսը տղամարդկանց էին, իսկ վերջին զոյգը՝ տղամարդու եւ կնոջ. վերջիններիս մօտից գտնուեց մի մատանի, մի բրոնզէ ապարանջան եւ մի երկաթէ նիզակ, ինչպէս նաեւ մի պուլիկ, որ դրուած էր սրանց առջև:

Երրորդ դամբանի տրամագիծն էր 3 մետր, իսկ բարձրութիւնը 72 սանտիմետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր $1\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը 72 սանտիմետր եւ խորութիւնը՝ $1\frac{1}{2}$ մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ եւ ծածկուած երկու մեծ սալերով: Հարաւային կողմում պպղած դրութեամբ կային մի տղամարդու եւ մի կնոջ կմախքներ, երեսները դէպի հիւսիս դարձրած, առաջնեւրում միայն մի պուլիկ դրուած: Չախակողմեան, կնոջ, կմախքի վրայից գտնուեց մի բրոնզէ ապարանջան, մի մատանի եւ միքանի ուլունքներ:

Չորրորդ դամբանի տրամագիծն էր 5 մետր, բարձրութիւնը մի մետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր $1\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը մի մետր եւ խորութիւնը՝ $1\frac{1}{2}$ մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ եւ ծածկուած երկու սալով: Սրա մէջ եւս, հարաւային կողմում, կային մի տղամարդու եւ մի կնոջ պպղած, երկարազուլիս կմախքներ, որոնց առաջ դրուած էր մի պուլիկ, մէջը մի բրոնզէ ապարանջան եւ միքանի ուլունքներ:

Հինգերորդ դամբանի տրամագիծն էր 3 մետր 60 սանտիմետր, բարձրութիւնը 72 սանտիմետր: Գերեզմանը կլոր էր, 90 սանտիմետր տրամագծով, խորութիւնը մի մետր: Ծածկուած էր մի մեծ սալով: Գերեզմանի մէջ տեղում պպղած դրութեամբ կար մի երկարազուլիս կնոջ կմախք, երեսը դէպի հարաւ դարձրած, առջևում մի պուլիկ:

Վեցերորդ դամբանի տրամագիծն էր $3\frac{1}{2}$ մետր, իսկ բարձրութիւնը 72 սանտիմետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 1 մետր 80 սանտիմետր, լայնութիւնը 72 սանտիմետր եւ խորութիւնը

նը 1 1/2 մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած երկու մեծ սալերով: Սրա մէջտեղում բացուեցին մի տղամարդու և մի կնոջ երկարագլուխ կմախքներ, պղծած և երեսները միմեանց դարձրած. արեւելեան կողմումն էլ երկու երեսաների կմախքներ, նոյնպէս պղծած ձևով: Առաջին գոյգի առջև դրուած էր մի պուլիկ, իսկ երեսաների առջև մի կաւէ ափսէ: Կնոջ կմախքի վրայից գտնուեց մի բրոնզէ ապարանջան, մի նոյնպիսի մատանի և մի քանի ուլունքներ:

Եօթներորդ դամբանի տրամագիծը 4 1/2 մետր էր, բարձրութիւնը 72 սանտիմետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր 16 սանտիմետր, լայնութիւնը 1 1/2 մետր, իսկ խորութիւնը 2 մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած երեք մեծ սալերով: Գերեզմանի մէջ կար 9 մարդու կմախք, որոնք դասաւորուած էին այսպէս. հարաւային կողմում երեքը, իսկ միւս կողմերում երկական. բոլորն էլ պղծած էին: Հարաւային կողմի կմախքներից աջակողմեանը տղամարդու էր, մէջքին ունէր մի բրոնզէ գօտի, և մօտը՝ մի բրոնզէ նետ: Ձախակողմեանը կնոջ էր, և կրծքին կային ուլունքներ, մատներին 3 մատանի: Սրա մօտի կմախքը տղայի էր: Սրանց բոլորի երեսներն ուղղուած էին դէպի հիւսիս, իսկ արեւելեան կողմը թաղուածների գլուխները յետև էին շրջուած: Միւս երկու գոյգերից իւրաքանչիւրն իրար էր նայում. և հիւսիսային կողմի գոյգի մէջտեղ դրուած էր մի մեծ գաւ, իսկ արեւմտեան գոյգի մէջտեղ մի թաս, կարծես առաջին գոյգը գինի էր ածել թասի մէջ և հրամցրել երկրորդ գոյգին:

Ութերորդ դամբանի տրամագիծն էր 3 մետր, բարձրութիւնը 70 սանտիմետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 1 1/2 մետր, լայնութիւնը 1 մետր և խորութիւնը 1 մետր 80 սանտիմետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած մի մեծ սալով: Գերեզմանի մէջտեղում պղծած էին մի տղամարդու և մի կնոջ երկարագլուխ կմախքներ, երեսները դէպի հարաւ դարձրած, ձախ կողքին մի փոքրիկ երեսայ, առաջները մի կաւէ քասա: Աջակողմեան (տղամարդի) կմախքի մօտից դուրս եկան մի բրոնզէ դաշոյն, իսկ ձախակողմեանի մօտից երկու բրոնզէ ապարանջան: Մի նոյնպիսի ապարանջան էլ երեսայի ձեռին էր:

Մնացած վեց դամբաններն էլ միանգամայն սրանց նման էին, կմախքները պղծած ձևով և մօտերը մի երկու պուլիկ: Մի երկու բրոնզէ մատանի և մի քանի ապարանջան հազիւ էին գտնուում սրանց միջից:

III. Այս Գոլերից փոքր ինչ արեւմուտք, մօտ 400 մետր

հետև, Պառաւի վաճֆի ստորոտում, պեղել տուի հինգ գերեզման, որոնք միանգամայն նման էին վերոյիշեալ 11 խմբի գերեզմաններին: Սրանք ևս 3—4 մետր տրամագիծ ունէին և 1—1½ մետր բարձր էին գետնից: Գերեզմանների երկարութիւնը հասնում էր 1½—2 մետրի, լայնութիւնը 72 սանտիմետրից մինչև 1½ մետրի և խորութիւնը 1—1½ մետրի: Բոլորն էլ ուղղուած էին հիւսիսից հարաւ և ծածկուած 2—3 սալերով: Սրանց բոլորի մէջ էլ կմախքները 2—3 աւելի չէին լինում, բոլորն էլ պզտիկ դրութեամբ և երկարագլուխ: Միքանիսի միջից դուրս եկան մի կամ երկու պուլիկ և միքանի բրոնզէ մատանի և ապարանջան, միքանիսի մէջ էլ, բացի կմախքներից, ուրիշ ոչինչ չկար:

IV. Աւելի նորագոյն տիպի էին այստեղից մօտ 3 կիլոմետր հեռու, դէպի հիւսիս գտնուող վերին Գոլեր և Նաւեր կոչուած տեղերի դամբանները, որոնցից պեղեցի տասն և հինգ հատ: Սրանք բոլորն էլ ուղղուած էին հիւսիսից հարաւ և ներփակուած էին նոյն ուղղութեամբ պառկած միմիայն մի մի կմախք. միայն միւրի միջից դուրս եկաւ մի պուլիկ, և միքանիսի միջից՝ մի քանի ուլունք: Առանձին ուշադրութեան արժանի են սրանցից երկուսը: Առաջնի տրամագիծը 13 մետր էր, բարձրութիւնը 1½ մետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 1,16 մետր, լայնութիւնը 1½ մետր և խորութիւնը 2 մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած մի տափարակ սալով, որ 3,24 մետր երկարութիւն և 3 մետր լայնութիւն ունէր: Սրա մէջ պառկած էր մի երկարագլուխ տղամարդու կմախք՝ հիւսիսից հարաւ և առջևում դրուած էր մի պուլիկ:

Երկրորդ դամբանը 5 մետր տրամագիծ ունէր և գետնից միայն մի մետր բարձրութիւն: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 1½ մետր և խորութիւնը 2 մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած մի մեծ սալով, որ 3 մետր երկարութիւն և 2 մետր լայնութիւն ունէր, 18 սանտիմետր էլ հաստութիւն: Սրա մէջ ևս միմիայն մի երկարագլուխ կնոջ կմախք կար, հիւսիսից հարաւ ուղղուած և կրծքի մօտ միքանի ուլունքներ:

Բազմաթիւ դամբաններ կան նաև Քիւսաճղից դէպի հարաւ, հազիւ հինգ կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ ընկած Բաշքենտ գիւղում: Սակայն ենթադրելով, որ սրանք էլ այս տիպի կլինին, ևս աւելորդ համարեցի պեղել:

Այստեղից յուլիսի 2-ին անցայ Երանոս, որ գտնուում է աւելի հարաւ, մօտաւորապէս 28 կիլոմետր հեռու, լճի ափից մօտ 5 կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ:

Այստեղ առաջին օրը քսան մշակով սկսեցի պեղել երկու

դամբան, որ գտնուում էին գիւղից դէպի հարաւ—արեւմուտք, մօտ երկուսուկէս կիլոմետր հեռու, մի սարահարթի վրայ: Այս երկու դամբանները միմեանց մօտ էին, հազիւ 11 մետր միմեանցից հեռու, սակայն հեղեղատը նրանց բաժանել էր մի նեղ և խորը փոսով: Երկուսն էլ միմեանց շատ նման էին և գրեթէ միաշափ: Երկուսն էլ կլոր էին, շուրջանակի մեծ մեծ քարեր գցած, իսկ մէջտեղում 3—4 հատ շատ մեծ քարեր ցցած: Տրամագիծն էր 22 մետր, իսկ բարձրութիւնը մօտ մի մետր: Ինձ թւում էր, որ շարունակ փչող քամին տարել է սրանց վրայի հողը: Որոշելով այս դամբանների կենտրոնները, մօտ 3 մետր խորութեան և 2 մետրից աւելի երկարութեան և նոյնքան լայնութեան փորեցինք: Հողը լիցք էր, և շատ հեշտութեամբ փորուում էր: Բացուեցան ահագին մեծութեան սալաքարեր, որոնց վերցրինք մեծ դժուարութիւններով, մինի մէջ էլ պատահեցանք մի ահագին, 3 1/2 մետր երկարութեան և 2 մետր լայնութեան և 70 սանտիմետր հաստութեան քար, որ երկարութեամբ կանգնեցրած էր հիւսիսից հարաւ: Ենթադրելով թէ սա գերեզմանի պատը կարող է լինել, ես պեղել տուի ինչպէս արեւելեան, այնպէս և արեւմտեան կողմը, սակայն վերջի վերջոյ հասանք իսկական գետնին, առանց գտնելու ոչ գերեզմանի պատեր և ոչ կմախքներ, միայն նկատեցի, որ ներքին շերտում հողի գոյնը փոխուեց:

Այստեղից հազիւ 200 մետր հեռու դէպի արեւելք, փոքր ինչ բարձր սարահարթի վրայ նկատելի են նոյն ձևի, միայն աւելի փոքր դամբաններ, սակայն ես նրանց ձեռք չտուի:

Հետևեալ օրը ես ուղևորուեցի դէպի լճի ափը և այստեղ գտայ մի ընդարձակ նեկրոպոլ, ուր պեղեցի միայն ութը դամբան: Սրանք բոլորն էլ միակերպ էին, կլոր թմբեր 1/2—1 մետր բարձրութեան և մօտ 3 մետր տրամագծով, շուրջը միջակ մեծութեան քարեր շարուած և գագաթը մանր քարերով ծածկուած: Մօտ մի մետր փորելուց յետոյ բացւում էին 1—3 սալեր, որոնց տակ գտնուում էր գերեզմանը, քառանկիւնի, մօտ 2 մետր երկարութեան և 1—1 1/2 մետր լայնութեան: Անտաշ քարերով չորս պատ են քաշուած, որոնց մէջ դրուած էին մի մի երկարագլուխ կմախքներ, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, առաջներում մի մի կաւէ պուլիկներ, հողով լի:

Աւելորդ չեմ համարում կրկնել, որ ինչպէս այս, այնպէս և իմ պեղած բոլոր գերեզմանները հողով լի էին:

Աւելի ևս մօտենալով լճին, նրանից մօտ 100 մետր հեռուորութեան վրայ ես գտայ մի շարք ուրիշ դամբաններ, որոնք ձգւում էին միջանի շարքերով, իւրաքանչիւրում 3—4 հատ: Ես

այս շարքերից էլ պեղեցի 3 դամբան, որոնք նոյնպէս միմեանց միանգամայն նման դուրս եկան: Սրանք ևս կըր էին, գետնից մինչև մի մետր բարձր, տափարակ գազաթով, միայն մանր քարերով ծածկուած. շուրջանակի միջակ մեծութեան քարեր շարուած: Գազաթից 1—1½ մետր փորելուց յետոյ բացուում էին սալ քարեր, որոնց ներքև գտնուում էր գերեզմանը, դարձեալ հիւսիսից հարաւ ուղղուած և անտաշ քարերով ու հասարակ ցելով պատեր քաշած: Իւրաքանչիւր գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետրը, լայնութիւնը 1½ մետր, իսկ խորութիւնը 2—3 մետր: Սրանցից ամէն մինի մէջ գտնուեցան հրկական տղամարդու և կնոջ երկարագլուխ կմախքներ, պղպած դրութեամբ: Գրեթէ բոլորի միջից էլ դուրս եկան 1—3 բրոնզէ ապարանջաններ, առանց մի որևէ զարդարանքի և ուրիշ ոչինչ, և՛ ո՛չ մի պուլիկ:

Երանոսից Աղամիսանի վրայով անցայ Վալի-Աղալու, ուր նոյնպէս բազմաթիւ դամբաններ գտայ Չոանի-քաւշան, Սանգուի դուրան, Բոռ-աղբրի գլուխ կոչուած տեղերում: Սակայն այստեղ ես պեղումներ չկատարեցի, այլ միայն բաւականացայ դիտելով այն 15 այրերը, որ գտնուում են գիւղի արեւմտեան կողմում, ուր սկսւում է մի ձորակ: Սրանք բոլորն էլ արհեստական են, միքանիսը մինչև 6 մետր երկարութեան, 5 մետր լայնութեան և 2 մետրից աւելի բարձրութեան: Դժուար է ասել, թէ՞ դր ժամանակներում ծառայել են զրանք որպէս բնակարան:

Վալի-Աղալուից անցայ Ծակ-քար կամ Դալիկ-տաշ և Գիօլ գիւղերի վրայով գնացի Ադիեաման: Թէ Գիօլում և թէ մանաւանդ Ադիեամանում կան բազմաթիւ դամբաններ: Սրանցից մեծագոյնները լճի անմիջապէս ափին են գտնուում, իսկ աւելի փոքրերը փոքր ինչ հեռու, գիւղի մօտ: Նկատուում է՝ որ մեծ դամբանները մի քանի շարքերով ձգւում են լճի ափին, հարաւից հիւսիս, և որքան հեռանում են դէպի հիւսիս և արեւելք, այնքան աւելի մեծանում են: Այստեղ ես պեղեցի 12 դամբան, սկսելով փոքրերից:

Առաջին դամբանի տրամագիծն էր 3, իսկ բարձրութիւնը 1½ մետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 1,02 մետր, լայնութիւնը 1½ մետր և խորութիւնը 90 սանտիմետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած 2 սալով: Սրա հարաւային և արեւելեան կողմերում կային մի մի տղամարդու և մի մի կնոջ երկարագլուխ կմախքներ, պղպած դրութեամբ: Իւրաքանչիւր զոյգի առաջ դրուած էր մի պուլիկ: Չախ կողմի, կանանց, կմախքների վրայից էլ գտնուեցան երկական բրոնզէ ապարանջաններ:

Երկրորդ դամբանի տրամագիծն էր դարձեալ 3 մետր, բարձ-

բութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 40 սանտիմետր և խոր. 1,10 մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած 2 սալով: Սրա մէջ, հարաւային կողմում կային մի տղամարդու, մի կնոջ և մի երեխայի կմախք, պղծած դրութեամբ և երեսները դէպի հարաւ դարձուած: Երեսայի կմախքը հարաւ-արեւմտեան անկիւնումն էր, և թեւին մի փոքրիկ, բրոնզէ ապարանջան ունէր: Սրանց առջև դրուած էր մի պուլիկ: Գերեզմանի հիւսիսային կողմում ևս կային նոյնպէս պղծած երկու երկարագլուխ տղամարդկանց կմախքներ, երեսները նոյնպէս դէպի հարաւ դարձուած:

Երրորդ դամբանի տրամագիծն էր 2 մետր, բարձրութիւնը 72 սանտիմետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր $1\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը 1 մետր և խորութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր: Ուղղուած էր նոյնպէս հիւսիսից հարաւ և ծածկուած 2 սալով: Սրա մէջ ևս, հարաւային կողմում պղծած դրութեամբ կային մի տղամարդու և մի կնոջ կմախք, երեսները դէպի հարաւ դարձուած: Տղամարդը գտնուում էր կնոջ ձախ կողմը, գերեզմանի հարաւ-արեւելեան կողմում, իսկ կինը հարաւ-արեւմտեան: Տղամարդի մօտ գտնուեց մի բրոնզէ դաշոյն, իսկ կնոջ մօտ մի ապարանջան: Հիւսիսային կողմումն էլ կար դարձեալ պղծած ձեռք մի տղամարդու կմախք, երեսը հարաւ:

Չորրորդ դամբանի տրամագիծն էր $6\frac{1}{2}$ մետր և բարձրութիւնը 2 մետր: Գազաթը հարթ էր և շուրջանակի քարեր չէին նկատուում: Գերեզմանը, որ բացուեց 2 մետր փորելուց յետոյ, 3 մետր երկարութիւն, մի մետր լայնութիւն և նոյնքան խորութիւն ունէր, դարձեալ անտաշ քարէ քառանկիւնի պատերով, հիւսիսից հարաւ ուղղուած և 2 մեծ սալաքարերով ծածկուած: Հարաւային, ինչպէս և հիւսիսային, կողմերում կային երկական պղծած մարդկանց կմախքներ, մինը տղամարդու և միւսը՝ կնոջ: Բոլորի երեսներն էլ դէպի հարաւ էին դարձրած: Հարաւային զոյգի ձախակողմեանի, (տղամարդու) մէջքին կար մի լայն, բրոնզէ գօտի, որի վրայ նկատելի են նուրբ քանդակներ, մօտն էլ դրուած էր մի պուլիկ:

Հիւսիսային կողմի կմախքներից նոյնպէս ձախակողմեանի, տղամարդու, մօտ գտնուեց մի երկաթէ դաշոյն, իսկ աջակողմեանի մօտ 3 բրոնզէ մատանի և ուլունքներ: Իւրաքանչիւր կմախքի առաջ էլ դրուած էր մի մի պուլիկ:

Հինգերորդ դամբանի տրամագիծն էր $6\frac{1}{2}$ մետր, բարձրութիւնը 2 մետր. գազաթը հարթ էր, մէջտեղում կային միքանի մեծ քարեր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր $2\frac{1}{2}$ մետր, լայնու-

Թիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր և խորութիւնը 1 մետր, հետեապէս և դամբանի գազաթից մինչև գերեզմանի յատակը՝ 3 մետր էր: Գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած 3 մեծ սալաքարերով: Սրա մէջ պազած դրութեամբ կային քսան երկարագլուխ մարդկանց կմախքներ, որոնցից միայն մինի, հարաւայինի, վերայից դուրս եկաւ մի բրոնզէ գօտի, մի շատ փոքրիկ բրոնզէ դաշոյն և երեք նոյնպիսի մատանիներ: Առջևում երկու պուլիկ: Գերեզմանի յատակում կար մի ահագին սալ քար: Սկզբում ինծ թուաց, թէ դա կարող է մի ուրիշ գերեզմանի կափարիչ լինել, ուստի և գերեզմանի մի կողմը առ ի շեղ կտրել տուի և այդ սալի տակ փորել տուի: Երևաց, որ քարե քցովի չէր:

Վեցերորդ դամբանի տրամագիծն էր 6 մետր և բարձրութիւնը մի մետր: Այս հողաթմբի մէջ կային 2 գերեզման, մինը միւսի կողքին: Առաջին գերեզմանի երկարութիւնն էր $1\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը 72 սանտիմետր և խորութիւնը 1 մետր: Ուղղուած էր ոչ թէ սովորական հիւսիսից հարաւ, այլ արեւելից արեւմուտք և ծածկուած 2 մեծ սալաքարերով: Սրա հարաւային կողմում կային երեք պազած մարդկանց կմախքներ, որոնցից մինը տղամարդու էր, մինը կնոջ, որի մատին կար 2 բրոնզէ մատանի, և մինը երեխայի. բոլորի երեսներն էլ դէպի հարաւ էին ուղղուած: Տղամարդու առաջ մի պուլիկ էր դրուած, իսկ երեխայի մօտ մի շատ փոքրիկ կաւէ ճրագ: Նոյն դամբանի երկրորդ գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր և խորութիւնը մի մետր: Սա ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած 3 սալաքարերով: Սրա մէջ շարքով շարուած էին ութ պազած մարդկանց կմախքներ, երեսները դէպի հարաւ ուղղուած. մէջտեղում կար մի պուլիկ:

Եօթերորդ դամբանը շատ աւելի մեծ էր և ունէր 10 մետր տրամագիծ, միայն բարձրութիւնը $1\frac{1}{2}$ մետրից աւելի չէր: Գազաթը հարթ էր և շուրջանակի քարերով պատած: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր 16 սանտիմետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{4}$ մետր և խորութիւնը՝ 1 մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած մի մեծ սալաքարով, որ $3\frac{1}{2}$ մետր երկարութիւն, 3 մետր լայնութիւն և 70 սանտիմետր հաստութիւն ունէր: Սրա հարաւային կողմում պազած դրութեամբ կային երեք երկարագլուխ կմախքներ, որոնցից միջինի մէջքի վրայից դուրս եկաւ մի բրոնզէ դաշոյն, իսկ կողքերի երկու կմախքների մինի թևից մի բրոնզէ ապարանջան, իսկ միւսի մատից 3 բրոնզէ մատանի: Կմախքների քննութիւնից երևաց, որ միջինը տղամարդ, իսկ կողքի երկուսը կանայք են եղել: Սրանց բոլորի երեսներն էլ դէպի

հարաւ էր ուղղուած: Հիւսիսային պատի մօտ ևս կար մի այր մարդու կմախք, պզգած դրութեամբ և երեսը դէպի հարաւ դարձրած:

Ութերորդ դամբանն աւելի ևս մեծ էր, 11 մետր տրամագծով, և $2\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան. գագաթը բոլորովին հարթ: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2,20 մետր, լայնութիւնը 60 սանտիմետր և խորութիւնը 65 սանտիմետր, ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և փոխանակ սալ քարերի, փայտով էր ծածկուած, որ բոլորովին փտել էր: Գերեզմանի մէջ, հիւսիսից հարաւ ուղղութեամբ և երեսը դէպի հարաւ ուղղուած պառկած էր մի մարդու կմախք: Ո՛չ մի իր կամ աման չկար մօտը:

Իններորդ դամբանը 9 մետր տրամագիծ ունէր, և 2 մետր բարձրութիւն: Գագաթը հարթ էր, միայն մէջ տեղում նկատելի էր քարերի մի շրջան: Գերեզմանը բաւական կարճ էր, միայն $1\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը մի մետր և խորութիւնը մի մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած երկու սալ քարերով: Սրա մէջ, հարաւային կողմում, կար մի պզգած տղամարդու կմախք, երեսը դէպի հարաւ դարձրած, կողքին մի շուն և մի պուլիկ: Կմախքի մէջքին կար մի բրոնզէ դաշոյն և բազանը՝ ման 2 պանդլոք, թելին մի բրոնզէ ապարանջան և ուլունքներ:

Միւս երեք դամբաններն առանձին ուշադրութեան արժանի չէին:

Ցաւելով որ միջոցներս չեն ներում աւելի մեծ դամբանները պեղելու, ես անցայ դէպի վերին Ադիեաման, ուր նոյնպէս կան բաւականաչափ դամբաններ, մանաւանդ Իշխանաց ձորում: Սա-կայն սրանք համեմատաբար փոքր են: Ի նկատի առնելով այն, որ այս գիւղը միայն 3 կիլոմետր հեռու է համանուն գիւղից, ուր պեղումներ կատարեցի, ես բաւականացայ այստեղ միայն մի դամբան պեղելով: Սա միանգամայն նման էր վերոյիշեալներին: Դամբանի տրամագիծը հասնում էր 3 մետրի, իսկ բարձրութիւնը մինչև մի մետրի: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ և խորութիւնը 1 մետր: Ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և ծածկուած երեք սալ քարերով: Գերեզմանի հարաւային կողմում պզգած դրութեամբ կային մի տղամարդու, մի կնոջ և մի երեխայի կմախքներ, պզգած դրութեամբ: Երեխայի և կնոջ թևերին կային բրոնզէ ապարանջաններ: Առջններում դրուած էր 2 պուլիկ: Հիւսիսային կողմում էլ կար մի տղամարդու կմախք, նոյնպէս պզգած դրութեամբ:

Այստեղից անցայ Ներքին Ղարանլուղ գիւղը, որ հեռու է մօտ տասն կիլոմետր և տարածւում է լճի ափին: Այստեղ ես

դամբաններ չգտայ, ոչ թէ այն պատճառով, որ այս հարթ, գեղեցիկ ափը չէ գրաւել նախապատմական մարդկանց, այլ որովհետեւ այժմեան բնակիչներն իրենց բնակարանների և ծառատանների համար ամէն հողակոյտ հարթել, հաւասարեցրել են գետինն: Ծերունիները պատմում էին, որ իրենց երիտասարդութեան ժամանակ այդպիսի բաներ շատ էին գտնուում, սակայն հիմ էր ուշադրութիւն դարձնում: Ապա անցայ Ալիդուրի և սրանից մօտ 2 կիլոմետր հեռու գտնուող Զոլախաչ գիւղերը, որոնց շուրջը կան բաւականաչափ դամբաններ: Սրանցից պեղեցի միայն երեքը, որոնց միջից դուրս եկած իրերը միանգամայն ապացուցին ինձ, որ սրանք, համեմատաբար, աւելի յետի ժամանակի էին, որովհետեւ գտնուում էին երկաթեայ իրեր և բացի դրանից թէ բրոնզէ իրերը և թէ կաւէ ամանները աւելի նուրբ և գեղեցիկ էին: Այս դամբաններն էլ գետնից 1—1½ մետր բարձրութիւն ունին, 3—4 մետր տրամագիծ: Իմ բացած 3 դամբանների գերեզմաններն ուղղուած էին հիւսիսից հարաւ, և ծածկուած երկու կամ երեք քարով: Երեքի մէջն էլ մի մի կմախք կար, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, բոլորն էլ երկարաւուն: Սրանցից առաջին մօտ գտնուեց մի երկաթէ թուր, որ բոլորովին փառ էր, մնացել էր միայն բրոնզէ երախակալը, որ չափազանց գեղեցիկ է: Մօտն էլ կային երկու պուլիկներ: Երկրորդի մօտից դուրս եկաւ մի երկաթէ նիզակ, 2 բրոնզէ մատանի և 3 պուլիկ, իսկ երրորդի մօտից միքանի կոտրատուած պուլիկներ և մի երկաթէ թուր:

Շարունակելով ճանապարհս դէպի Քեօլաղուան, ես դամբանների գտայ սեպածև արձանապրութիւնից փոքր ինչ հարաւ, մի հինաւուրց ամրոցի ստորոտում, սակայն ինձ չաջողուեց այստեղ պեղումներ կատարել, որովհետեւ հունձն սկսուած լինելու պատճառով մշակներ չգտնուեցին: Այս հանգամանքը ստիպեց ինձ աւելի արագութեամբ անցնելու դէպի Զաղալու, գիտելով այն հսկայական դամբանները, որ ձգւում են լճի ափին, մանաւանդ Եարփուղու թրքաբնակ գիւղի մօտ: Սրանցից երեքը բարձրանում են անմիջապէս ճանապարհի ձախ կողմին, լճից հազիւ 20 մետր հեռու: Սրանք կըլինեն մօտ 7—9 մետր բարձրութեան, նոյնքան էլ տրամագիծով, միայն սրանց գագաթները տափարակ չեն, այլ սուր. մինի վրայ մեծ մեծ քարեր ցցած: Նոյն իսկ գիւղացիները հասկացել են, որ սրանք բնական բլուրներ չեն, և փորձել են մինը քանդել, սակայն մինչև գերեզմանը չեն հասել:

Զաղալու գիւղի արևելա-հիւսիսային մասում, լճի անմիջապէս ափին, ձգւում են մի շարք փոքրիկ դամբաններ, սուր գագաթներով, մօտ 2 մետր բարձրութեան: Գիւղացիները պատմում

էին, որ սրանցից միքանիսը իրենք բացիլ են: Մինչև գետնի մակերևոյթը քանդելուց յետոյ բացուել են վեց տափարակ սալերից բաղկացած գերեզման, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, որի մէջ նոյն ուղղութեամբ, գլուխը հիւսիսային կողմում, պառկած էր լինում մի կմախք, երեսը դէպի հարաւ դարձրած: Սրա երեսի վրայ դրուած էր լինում ապակեայ մի կամ երկու սրուակ: Այսպիսի սրուակներից ինձ տուին երկուսը: Սրանք արժանութի սրուակներ էին:

Շրջելով գիւղի շրջակայքը, ես գտայ մի փոքրիկ ստորերկրեայ անցք, որից գոլորշի էր բարձրանում: Ինձ ուղեկցող քահանան և գիւղացիները վկայեցին, որ ձմեռը այդ անցքի վրայի ձիւնն անմիջապէս հալւում է: Ես քննեցի այդ անցքի շուրջը և նկատեցի հիմնապատեր, որից ենթադրեցի, որ դա հաւանականօրէն հրաբխային բերան է, որի վրայ մեհեան է կառուցուած եղել: Մի այսպիսի հրաբխային բերան էլ ես նկատել էի Նորադուղ գիւղի մօտ, Շորգեօլ կոչուած տեղում, որի շուրջը նոյնպէս կան շինութեան հետքեր:

Ջաղալուից ես անցայ Բասար-գեշար, Մաղրա, Ջոդ, սակայն այս ընդարձակ տարածութեան վրայ ես չնկատեցի և ոչ մի դամբան: Ինձ թւում է, թէ այս, այսինքն լճի արևելեան ափում, բրոնզի դարի մարդը բնակութիւն չէ հաստատել, երկիւղ կրելով այն սառնաշունչ քամիներից և 6—7 ամիս տևող դառնաշունչ ձմեռից, որ տիրում է այստեղ: Նոյն իսկ հայոց բնակութեան ժամանակ այս գաւառակը կոչուել է Սոդք, այժմեան աղաւաղութեամբ Ջոդ, որ խիստ է նշանակում:

Առ այժմ բաւականալով այս չափով, օգոստոսի 10-ին ես վերադարձայ Նոր-Բայազէտ:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԸ

Մ. ԱՔԵՂԵԱՆԻ

Ա.

ՎԷՊԻ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔԵՆԵՐ

Փրէ Բաթմանը կամ Բաթմանայ կամուրջը Սասնոյ հարաւային կողմում է, որից անցնելով հարաւային դաշտերից մտնում են Սասնոյ լեռնահասնգոյցը: Դա ըստ վէպի Սասնոյ և Մարայ սահմանն է: Մի պատմութեամբի մէջ, սակայն, Բաթմանայ գետի ու կամրջի փոխանակ յիշում է Անգղայ գետ ու կամուրջ (9-րդ, 414, 423) նոյն պարագաներով: Այս տեղ յիշում է և Անգղայ ձոր, ուր և Դաւիթը սպանում ու կոչում է Կողբադնի մարդոց: Այս գետն ևս, որ Բաթմանայ գետից արեւմուտք է ընկնում, սկիզբն է առնում Տօրոսից ու Տիգրիսի մէջ թափւում: Սառնարանի վրայ է Անգղ գիւղը, որ այժմ Ագլ կամ էգիլ է ասւում. մօտին «ի գլուխ լերին է բերդ ըստ մասին բնական և ըստ մասին ձեռագործ պատեալ պարսպաւ ու Ստորե բերդին յարեւելակողմն է Ձոր լայն»... (Ինճիճեան Նոր հայ. եր. 223.224): Դա Անգղայ ձորն է, և հին «Անգեղ ամուր բերդն», որ յիշում է Փ. Բիւզանդ (դ. իդ): Այստեղ Տօրոսեան լեռներում է հին Անգեղ տան գաւառը, որից հիւսիս Բալուն ու Ճապաղջուրն (հին Հաշտեանք) են: Վէպն ուրեմն Անգղայ գետով ու կամրջով սրոշում է Սասնոյ իշխանութեան հարաւային—արեւմտեան սահմանը: Այն կողմը Մարն է. և գարնանը Սասնոյ հեղեղը ինչպէս Բաթմանայ, նոյնպէս և Անգղայ գետով Մարը է իջնում:

Վէպը որոշում է Սասնոյ հիւսիսային սահմանն ևս, «Մուրադ ջրի բերան», որից հարաւ Դաւիթի «խէրանական երկիրն է (3-րդ, 87 հտ.): Բայց պատմող աբարանցին հարաւային սահմանի հետ շփոթելով հիւսիսայինը՝ Բաթմանայ կամուրջը դնում է Մուրադ ջրի վրայ, որ է Եփրատը կամ Արածանին: Այս տեղ Մուրադ ջրի վրայ Գուռգուրի մօտ հնումը (գուցէ և այժմ կայ) յետևում է իւրօք մի «մեծագործ կամուրջ», որի հետ շփոթւում է Բաթմանայ կամուրջը: Իսկ Գուռգուրը կոչւում է Եփրատի այն տեղը, Մշոյ գաւառի արեւմտեան ծայրում, ուր գետը Կինճի սարերում անցնում:

է մի խորանդունդ ապառաժոտ ձորից և «զարնուելով քարերուն» նեղ կիրճով մը սղծուելով գուռգուռ ձայն մը կարճակէ»։ Եփրատնայտեղ «անկանի ի բարձանց իբրև վեց գրկաչափ և գործէ սահան կամ կարկաջահոսան մեծ, յորոյ ձայնէն կոչեն զնոյն սահան և զգիւղն Գուռգուռ»։ Այս Գուռգուռ քրդական գիւղը, որ Մշոյ գաւառի վերջին գիւղն է, Ս. Կարապետի հարաւային արեւմտակողմն են զնում, երկու ժամ հեռու Ս. Կարապետից։ Այստեղից Եփրատն անցնելով՝ մտնում է Ճապաղջրի սահմանները, ուր «Իսկ և իսկ լայնանայ ձորոփոր գետոյն, և ջուր նորա ճապաղի. յայն սակս կոչի Ճապաղջուր կամ Ճապաղջուր» (Գրոց ու Բրոց, եր. 97 Ինճիճ. Նոր Հայ. եր, 181. 194.)։

Սասնոյ իշխանութեան հիւսիսային սահմանը սակայն տատանւում է վէպի մէջ։ Ճիշտ է, Դաւթի հայրենական երկիրը «Մուրադ ջրի բերանի» կամըջից այն կողմն է համարւում, բայց այդ այն ժամանակ, երբ Մսրամելիքը Սասունից յափշտակել է հիւսիսային սահմաններից կալուածներ։ Գրեթէ բոլոր պատմութեամբների մէջ Ճապաղջուրն ու Մուշը, այսինքն Տարօնը, Սասունին են. «Սեւ սարի բոլոր՝ ու չուր և ծծմակայ քիթ՝ Մշու վերեւով... չուրի Սեւ զանսրրու գօտէն՝ ը վի Ճապաղջրու Դուրան» յիշուում են իբրև Սասնոյ տէրերի կալուած (1-ն, 144 հտ. 158)։

Ճապաղջուրն ուրեմն վէպի մէջ Սասնոյ իշխանութեան վերջին ծայրն է հիւսիս արեւմտքում. նրանից այն կողմը, որ Բալուն է, Մսրը է համարւում։ Ճապաղջուրը կոչւում է Ճապաղջուրն ու Քօղէն, կամ Ճապաղջուր—Քօղէն (3-րդ. 21. 31 հտն.), կամ լոկ Ճապաղջուր և լոկ Քօղէն առանձին առանձին։ Քօղէն մեզ համար անհասկանալի է, եթէ միայն Գօթի Գօթին բառը չէ քօղէն արտասանութեամբ, ինչպէս գտնւում են 1-ն պատմութեամբի մէջ «Սեւ զանսրրու գօտէն ը վի»... Դաւիթը Ճապաղջուրը կամ Ճապաղջուրն ու Քօղէն իւր «հօր մուքն» է անուանում, որ Մսրամելիք Տարօնի հետ մինչև Ծովասար խլում է Դաւթի հօր մահից յետոյ, բայց և այնպէս այդտեղի բնակիչները Դաւթին պատուում են «իբրև իրենց հին ալի տղէն»։ Ճապաղջրի միջով ըստ վէպի անցնում է Ճապաղջուր գետը, որ է՝ Եփրատը, որի մէջ լողանալիս Դաւիթն սպանւում է իւր ցեղի աղջկանից (7-րդ, 72)։

Ճապաղջուր գետին ուրիշ պատմութեամբի մէջ (3-րդ. 51) փոխանակում է Մեղրագետ, որի կամըջի վրայով անցնելիս սպանւում է Դաւիթը։ Մեղրագետը, որ վրան ունեցել է երեք կամուրջ, Եփրատի մի վտակն է ձախ կողմից. բխում է Գուգուռ և Ներբովթ լեռներից, Մշու դաշտի արեւելեան կողմում, որ կոչւում է Չուխուր։ Այստեղ Մեղրագետը բխելուց և երեք ժամուայ ճանապարհի չափ

հոսելուց յետոյ՝ լճանում է և կազմում շամբ, որ հնումը կոչվում էր Մեծամօր, իսկ այժմ ասում է Չուխուրայ շամբ: Դրա մօտիկ են վէպի մէջ յիշուած Լոխոր, Ճապկիս, այլ և Աւգուտ գիւղերը (Համով-Հոտով եր. 115, Նոր Հայ եր. 181 հտ. 191): Չուխուրայ դաշտից, ուրեմն Տարոնից դէպի արեւելք Խլաթը, կամ Խլաթայ երկիրն է, որ վէպի մէջ, ինչպէս կը տեսնենք, առանձին իշխանութիւն է: Դաւիթ գնում է Խլաթայ տիրուհու հետ կռուելու: Կռուի մէջ Դաւիթ ձին թաղւում է «ի Չըղուրայ շամբ մէջ տլին», որից ազատւում է դիւցազնը և գալիս «Լոխորայ ջրի վրէն», որ նոյն Մեղրագետն է. Բայց այստեղ Շմշըմ խանումի աղջիկը սպանում է Դաւիթին, երբ սա Լոխորայ ջրի մէջ լողանում էր: Այդ աղջկան՝ մահացու վէրք ստացած հսկան պատահում, «ճըւտում» ձգում է «սարու տկու գեղ, ու զըդ գեղու անուն դրեց Ճըւտիս Ճապկիս: Ու էդ գեղ յար հմկա յանդ է Չըղուրայ բերան. ու տնուն Ճապկիս» (1-ն, 181):

Չուխուրայ դաշտի գլխին՝ վէպի մէջ յիշուած սարն է Ծմմալայ քիթ, որ Սիմ կամ Սև սարի հիւսիսային մի սպառաժ բազուկն է, «արտաքս կարկառեալ ի դաշտին», մօտ երեք ժամ հեռու Մուշ քաղաքից՝ դէպի արեւելք (Նոր Հայ. եր. 182. Սարգսեան, Տեղագրութիւն ի Փ. և ի Մ. Հայս եր. 227): Այս Ծմմալ կամ Ծըծմական քիթ սարի ստորոտում է Աւգուտ գիւղն ու Աւգուտայ դաշտը, ուր Դաւիթ հանդիպում է գութանին և լծուած «կը քաշէր հանէր սարու (Ծմմակայ) գլուխ, ու ընդիէն քաշէր բերէր ցած, ու ըդ հմալ Սև սարու գլուխն ը վի գլխվրաւ էկաւ վըր Մառնիկ գեղի հինն» (1-ն, 166): Այս գիւղը Սիմ սարի ստորոտում է, հարաւարեւելեան կողմը:

Մշոյ դաշտի մէջ յիշուած է Մուշ քաղաքը (3-րդ, 15), որտեղ նստում է Մուշեղ թագաւորը, ժամանակակից Բաղդատի խալիֆային, որ Ս. Կարապետի վրայ կոխ է գալիս. իսկ արեւմտեան կողմը՝ Սեղանաւ, որի վրայ բանակ է դնում Մարամելիքը Դաւիթի վրայ կոխ գալիս (1-ն, 162): Այս լիւր գտնւում է Արածանու աջ կողմը. «Գուռգուռին մէկ քովն է Սեղանասար, որոյ գագաթը ուղիղ տափարակ է ճիշտ սեղանաձև, իսկ Գուռգուռին միւս ավին է Սև սար» (Գրոց ու Բրոց եր. 99): Սեղանասարից հիւսիս արեւելակողմն է Ս, Կարապետի վանքը, «դաշտի վերին գլուխը Բայքէ լեռանց վրայ»: Իսկ Գուռգուռից դէպի արեւմուտք, տեսանք, եփրատը Կիսճի լեռներից անցնելով մտնում է Ճապաղջուր:

Այսպէս վէպը Մասնոյ իշխանութեան մէջ դնելով Ճապաղջրի հետ և Տարօնը, որոշում է և վերջինիս արեւելեան և արեւմտեան ծայրերը՝ Ծմմալայ քիթից ու Չուխուրայ դաշտից մինչև

Սեղանասար ու Սուրբ Կարապետ: Բայց կայ և մի ուրիշ ծայր. «Մշոյ դաշտի բուն ծայրը Չարբոհորոյ ձորն է, ուստի կը մտնէ Եփրատն ի դաշտ»: Այս ծայրը չի յիշուում վէպի մէջ. բայց մեզ թւում է թէ դրա համար մի ակնարկութիւն կայ: Դաւթի հայրն ունի երկու փահլեան՝ Բաքմանայ բուղայ և Չարբահար քամի: Կարծում ենք դրանք Սասնոյ իշխանութեան հիւսիսային և հարաւային սահմանները՝ Բաթմանայ և Չարբահարի՝ պահապաններն են: Երկուսն ևս Դաւթի հօր մահից յետոյ դաւաճանում և Մարմեղիքի կողմն են սնցնում, երբ սա Սասունից խլում է Ճապաղջուրն ու Մուշ՝ մինչև Ծովասար: Մարմեղիքը դրանց է յանձնում մանուկ Դաւթին, որ տանեն մինչև Բաթմանայ կամուրջը կամ Մուրադ ջրի բերանը ու սպանեն, բայց Դաւթը յաղթում է նրանց և ըստ մի քանի պատմութեան չնորոգելով՝ Մարութայ վանքի պահապան է կարգում: Երկու ծայրերի, Բաթմանայ և Չարբահարի պահապաններն ահա դարձած են՝ Մարութայ վանքի պահապաններ:

Այս են բոլոր աշխարհագրական անունները, որ յիշում են Սասնայ իշխանութեան մէջ: Դժբախտաբար երկու անուան (Աւագ սար և Լօռայ դաշտ ու սար) տեղագրութիւնը որոշել չկարողացանք: Բայց կարծում ենք դրանք ևս շինծու չեն, այլ երեք տեղի անուններ, ինչպէս միւսները:

Վէպը բուն Սասունի հետ Սասնայ իշխանների ձեռին դնում է և Ճապաղջուր ու Մշոյ դաշտը, թէպէտ և ոչ միշտ, որովհետև Մարմեղիքը կամ Բաղդադու խալիֆան այդ երկու գաւառը երբեմն խլում են Սասնոյ իշխաններից: Վէպի այս յիշատակութիւնն ևս իրական է. որովհետև ինչքան էլ հին ժամանակներից այս երեք գաւառները միացած են եղել, միջին դարերում Տարօնն ու Ճապաղջուրը՝ իբրև դաշտային երկիր՝ յաճախ ընկել են այլազգիների ձեռը: Սասնայ տէրերը, սակայն, Ճապաղջրի և Տարօնի վրայ նայել են իբրև իրենց հայրենական կալուածի վրայ: Տեսնենք այդ պատմականը.

Սասուն, Տարօն եւ Ճապաղջուր:—Մեր պատմագիրներից Յովհաննէս կաթողիկոս (Մոսկվա. 1853, եր-66) և Վարդան Բարձրաբերդցի (Մոսկվա. 1861 եր. 110) սասունցիներին անուանում են առաջինը՝ «բնակիչք լերինն Տաւորսի», իսկ երկրորդը՝ «ամբոխն Տաւորսի»: Բայց ուրիշներն այս Տաւորս լեռան մէջ դնում են Սասնասունք: Սիւս լեռ, Խոյթ լեռ և Շատախ:

Սանասունք և Խոյթ իբրև առանձին գաւառներ յիշուած են Խորենացու աշխարհագրութեան մէջ: Սանասունք Աղձնեաց աշխարհի վերջին գաւառն է Սաւնոյ ձոր (Բաղիշու) գաւառից յե-

տոյ, իսկ խոյթ Տուրուբերանի առաջին գաւառն է, որից յետոյ գալիս են Ասպակունիք, որի տեղն անծանօթ է, և Տարօն: Սանասնայք (Սահասունիդայ) և խոյթեցիք (խոյթայտայ) իբրև «երկու ժողովուրդ» Տաւրոս լեռան՝ յիշում է և Գէորգ կիպրացի յայնք իբր 600 ր. Բ. յ. (Վ. Տոմաշէկ, Սասուն. եր. 10. Ինճիճիան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանի, եր 70):

Եթէ հնումը խոյթ և Սանասունք տարբեր գաւառներ են եղել, գուցէ և տարբեր ժողովուրդներ Թոմա Արծրունու ժամանակ, սակայն, յետոյ դրանք կազմել են մի ժողովուրդ խոյթ կամ Սանասնայք անունով: Թոման Սանայ ամբողջ լեռնահանգոյցին տալիս է խոյթ անունը (Ս. Պետերբուրգ 1887. Բ. գալր. 2. է. Գլուխներ): Նա Սասունցոց անուանում է. «լեռնայինք... ի լերինն խոյթ անուանեալ». «բնակիչք լերինն (խոյթ)». «բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ ընդ Աղձնիս և ընդ Տարօն: Եւ յաղագս խըրթնի և անհետազօտելի խօսից և բարուցն կոչին Խոյթ, յորոց անուն և լեռանն խոյթ անուանի... Սոքա են գոեանք ասորւոց, որ չուեցին զկնի Ադրամելեայ և Սանասարայ... յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն»: Կիրակոս Գանձակեցին ևս (Մոսկուա. 1858 եր. 43) գրում է «Բնակիչք լերինն խոյթայ, որ Սասունք անուանէին»: Թոմա Արծրունին այնքան քաջ տեղեակ է Սասունցոց կեանքին, որ չի կարող սխալուած լինել, Կը նշանակէ խոյթ կամ խոյթ անունը հիւսիսից դէպի հարաւ է անցել և այդ անունով կոչուել է Տարօնի և Աղձնիքի մէջ եղած. ամբողջ Տաւրոս լեռը. դրսեցիները այդ լեռան բնակիչներին խոյթ կամ խոյթեցի են անուանել, իսկ բնակիչներն իրենք իրենց կոչել են Սանասնայք: Երկու տարբեր գաւառ միացել են և մի միութիւն կազմել:

Ինչպէս որ խոյթ անունը տարածուել է դէպի հարաւ, այնպէս և Սանասունք անունը հարաւից անցել է հիւսիս՝ իւր մէջ ընդունելով և խոյթը. և Սասուն ու Տարօն երկու սահմանակից գաւառներ են դարձած: Այսպէս Ղազարու կամ Առաքելոց վանքը, որ Տարօնում է, Թոմա Մեծոբեցին (եր. 22 հտ.) գնում է Ծովասարի և խոյթայ լեռան մօտ, ըստ Մատթէոս Ուռնայեցու (Երուսաղէմ, 18691. եր. 446) է«մերձ ի Սասուն»: Կընշանակէ Մատթ. Ուռնայեցու ժամանակ խոյթ մտնում է Սասունի մէջ: Այս տարեգիրն ուրիշ տեղ ևս (եր. 155) Տարօն և Սասուն սահմանակից է գնում. «գնաց զօրքն այլազգեաց ի գաւառն Տարօն. որ և բռնակալեալ առ ստորոտ լերինն Տաւրոսի մերձ ի Սասուն»:

Տարօնի և Սասնոյ այս սահմանակցութիւնը գտնում ենք և ուրիշների մէջ: Արիստակէս Լաստիվերտցին (զլ. իա.) գրում է.

«ի մտանել նորա ի Տարօն լիջին զօրք ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդկան սովորութիւն Սանասուն ասեն ըստ անուան նախնոյն իւրեանց: Սոյնը գտնուած ենք և խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ, ուր Սասունցիք անուանուած են «բնակիչք Սիմն կոչեցեալ լեռին» (Բ. ձգ.): Դրանք Սանասարի սերունդներն են, որ բազմանալով «լցին զՍիմն կոչեցեալ լեռն» (Ա. իս.): Իսկ այս «երկայնանիստ» Սիմ լեռան ստորոտում է Տարօնի դաշտը (Ա. գ. Ժ. Բ. հգ.):

Բերած հատուածներից պարզ երևում է, որ Տաւրոս, Սիմ, Խոյթ մի և նոյն լեռան անուններն են և բնակիչք Տաւրոս լեռին, բնակիչք Սիմն լեռին, բնակիչք Խոյթ լեռին (Խութեցիք) և Սանասունք կամ Սանասնայք մի և նոյն ժողովուրդն են: Մի տեղ խորենացու պատմութեան մէջ (Բ. Ը.) Տաւրոս և Սիմ նոյն իսկ նոյնացած են. «զլեռն Տաւրոս, որ և Սիմ»: *)

Այս անուններից հետզհետէ աւելի տարածուել է Սանասունք կամ Սասուն անունը, ինչպէս կայ և մեր վէպի մէջ. Տաւրոս և Սիմ որքան գիտենք, մոռացութեան են տրուած, փոխանակուելով նոր Սև սար անունով. իսկ Խոյթ անունը, թէպէտև ըստ Թոմա Արծրունու և Կիրակոս Գանձակեցու ամբողջ Տաւրոս լեռան է անցած, այնուհետև ևս և մինչև այժմ պահուած է՝ միայն իբրև Տաւրոսի կամ Սիմ լեռան (Սև սարի) մի գաղաթի անուն Սասնոյ հիւսիս արևելեան կողմում, Մշոյ դաշտի արևելեան մասից հարաւ, որտեղից «Կիջնայ Սալնոյ Ձոր, որ Բաղէշն է» (Գրոց ու Բրոց. եր. 100): Կը նշանակէ Խոյթ այժմ մնում է նոյն տեղի համար, որ կայ Խորենացու աշխարհագրութեան մէջ: Բայց և այնպէս Խոյթը դարձեալ Սասուն կից ու միացած է յիշուած. այսպէս Թոմա Մեծոբեցին (եր. 22. 27.) դնում է եղակի ձևով. «Լեռն Խութայ և Սասնոյ», «արք գաւառին Խութայ և Սասնոյ»:

Անշուշտ Տաւրոսի այս բարձրութեան, որ է Սասնոյ, հիւսիս արևելեան մասը սկզբնապէս հակուած է եղել դէպի Տարօն, որ Խոյթ դրւում է Տուրուբերանի մէջ, իսկ հարաւային մասը, որ բուն Սասունն է, ընդհակառակը դէպի Աղձնիք է հակուած եղել, որ խորենացու Աշխարհագրութեան մէջ Սանասունք դրուած է իբրև Աղձնեաց գաւառ: Նոյնը գտնում են և խորենացու պատմութեան մէջ, ուր (Ա. իգ. Բ. Ը.) Սանասարի սերունդներից, որ Սիմ լեռան վրայ են բնակում, ծագում են Աղձնեաց բղեշխները, և այս վերջինների կալուած դրւում է ի միջի այլոց «Լեռն Տաւրոս, որ և Սիմ»: Սակայն նոյն տեղում Սլկունեաց Սլաք նահապետին

1) Տպագրածի մէջ՝ որ-ի փոխանակ ուր է. բայց մի կարգ ձեռագիրների, ինչպէս և Մտեփանոս Տարօնացու մէջ որ է, որևէ չիղտ է:

Վաղարշակ կարգում է «պահել զլիառն (Սիմ), որսալ զքօշսն»։ Յետագայում այս ամբողջ Տաւրոսի բնակիչները, երբ իրենց մէջ մի միութիւն են կազմել Սանասնայք անունով, հակուած են եղել աւելի դէպի Տարօնի կողմը և նոյն իսկ միացած Տարօնի հետ։ Խորենացու պատմութեան մէջ արդէն Սիմ լեռան բնակիչները Ողական բերդի տէր Սլկունեաց Սղուկ նահապետի հետ են, որին սպանելով ձենացի Մամկոնը՝ տէր է դառնում Ողական ամրոցին և Սլկունեաց կալուածներին։ Փաւստոս Բիւզանդի մէջ (Ն. գ.) Ողականի տէրն է Մուշեղ Մամիկոնեան։

Այնուհետև ևս Սիմ լեռան բնակիչները կապուած են Մամիկոնեանց հետ, և Սասունը, հետը և Խուք վերցրած, Տարօնի հետ ենք տեսնում։ Զենոբ Գլակի մէջ, Թէպէտ և մուքը կերպով, Տաւրոս լեռը գրուած է Մամիկոնէից երկրի մէջ, ինչպէս կոչուած է Տարօնն այդ գրքի մէջ (Վենետիկ, 1832. եր. 31. 33)։ Իսկ Թոմա Արծրունին (եր. 51), որ Սանասարին, Սասունցոց նախնուն, Սիմ լեռան վրայ է բնակեցնում, այս Սիմ լեռը պարզաբար դնում է Տարօնում՝ «ասելով Թէ մանուկ Աշոտ Արծրունուն իւր դահնակը «առեալ տանի ի լեռոնն Սիմ, ի տեղի հայրենեաց բնակութեան աշխարհին Տարունոյ»։

Յովհան Մամիկոնեանի մէջ (Վենետիկ, 1832. եր. 45) այս լեռոն Տաւրոսի ձեռագիրներին մէջ ընթերցուած ունի լեռոն Տարօնոյ, որ պատահական սխալ չէ, այլ լեռան հին անուան տեղ նորն է դրած։ Տարօնը յետագայում Մշոյ երկիր է կոչոււմ, ինչպէս Թոմա Մեծորեցու մէջ (եր. 81) «երկիրն Տարօնոյ Մուշ կոչեցեալ», ուստի և Տարօնոյ լեռը, որ է Սիմ կամ Տաւրոս, այժմ՝ ինչպէս տեսանք՝ Մշոյ լեռ էլ է ասուում։

Յովհան Մամիկոնեանի մէջ (եր. 13) Մուշեղ Մամիկոնեանը յիշուում է իբրև «տէր Մշոյ և Խուքայ, Տարօնոյ իշխանն և Սասնոյ»։ Մուշ այստեղ հարկաւ քաղաքն է հասկացւում։ Ուրեմն Խուք, Տարօն և Սասուն միացած են մի իշխանի ձեռի տակ։ Մուշ առանձնապէս յիշուում է, որովհետև մայրաքաղաքն է։ Նոյն գրքի մէջ (եր. 15) Գայլ Վահանը կոչւում է «տէր Մշոյ, Գալհրայ, Խուքայ, Շատխոյ և Սասնոյ»։ Գալհար ուրիշ տեղ (եր. 30) գրւում է Գահար, Գարհար։ Ինճիճեանը (Նոր Հայ. եր. 199) Մուշ քաղաքից 2 ժամ հեռու դէպի հարաւ դնում է Քարհան կամ Քարհար, աւելացնելով. «Այսպէս կոչեցաւ սակս լինելոյ անդէն հանք երկանաքարի։ Յայս կողմն համօրէն գաւառին (Մշոյ) ոչ գոն գիւղօրէք, այլ անկանին լեռին Մշոյ, որ ի հնումն կոչէին Տաւրոս կամ Տօրոս։ Ի Քարհարն անդ է բերդ աւերակ, որ առ Յովհաննու Մամիկոնէի գրեալ կայ Գարհար»։ Ըստ Յովհաննու Մամիկոնեանի Պար-

սից զօրական Վախտանգն է շինում այս բերդը. «ի վերայ լերինն Տաւրոսի շինեաց ամրոց, և կոչեաց զանուն նորա Գարհար, քանզի անդ ոմանք զահավէժ եղեն ի վերայ անասնոց՝ կարծելով թէ հեծեալք իցեն»։ Այս ժողովրդական ստուգաբանութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, ու բերդի անունը Գարհար է եղել, ինչպէս այժմ, և թէ Գարհար, Գահար, Գալհար աղաւաղուած ձեեր են։

Այս Գարհար բերդից, որի տէրն է Վահան Մամիկոնեան, դէպի հարաւ ընկնում է Շատախ. «վիճակ բարեբէր. ունի անտառ և ջուր բազում, ի հարաւոյ Մշոյ, իբր 6 ժամաւ հեռի ի նրմանէ, և ի հիւսիսոյ Սասնոյ, ի վերայ բարձրագագաթ լեռանց, որք կոչեն Սև սար։ Երբեմն անկանի սա ընդ պէյին Մշոյ ե բազում անգամ ընդ տէրութեամբ պէյին Սասնոյ» (Ինճ. Նոր Հայ. եր. 200)։ Շատախը Յովհան Մամիկոնեանի մէջ (1, եր. 31. 54—56) կոչւում է և Արջ, որ ունի իւր առանձին իշխանը, բայց սա ենթարկւում է Վահան Մամիկոնեանին, որ է, ինչպէս տեսանք, Մշոյ, Գարհարի, Խութայ, Շատախի և Սասնոյ տէրը։ Սասունն ուրեմն միացած է Տարօնին և գտնւում է Մամիկոնեանց ձեռին։ Եւ բնականաբար Սասունցիք մասնակից պէտք է լինէին Մամիկոնեանց՝ Պարսից դէմ տուած կռիւներին։ Յովհ. Մամիկոնեանի մէջ (եր. 23) գտնւում ենք. «երկու հարիւր այր աղտենաւոր թողեսլ ի Սաւաւայ ի Ծծմակն», որ ձեռագիրների մէջ ընթերցուած ունի. «.... ի Սասաւայ ցեղեմ ի Ծծմակն թողոյր»։ Աղաւաղուած բնագիրը պիտի վերականգնել, «ի Սաւաւայ ցեղեմ», որով Սասունցիք են հասկացւում։ Այստեղ յիշուած Ծծմակն անշուշտ մեր վէպի մէջ եղած Ծծմակայ քիթն է։

Իններորդ դարու կէսերին Մամիկոնեանց տեղ Տարօնում Բագրատունիք են իշխում, և Տաւրոսի բնակիչները, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, ենթարկւում են նրանց և իրենց տէր ճանաչում։ Սասունի և Տարօնի այս յարաբերութիւնը երևում է և յետագայ դարերում. նոյն իսկ մինչև 19-րդ դարը՝ ըրդական տիրապետութեան ժամանակ։ Ասել չի ուզիլ, որ Տարօնը իբրև դաշտային երկիր՝ աւելի յաճախ է ենթարկուել օտարազգիներին, մինչ ամուր Սասունը երկար պահել է իւր հայկական անկախութիւնը, բայց այդպիսի դէպքերում էլ անկախ Սասունի իշխանները, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, Տարօնի վրայ նայել են իբրև իրենց երկրին։ Բայց Տարօնի և Սասնայ միացեալ իշխանութեան ժամանակ հարկաւ առաջնակարգ դեր խաղացել է Տարօնն իւր Մուշ ժայրաքաղաքով. Սասունն եղել է միայն Տարօնի գաւառներից մէկը։ Սասնայ այսպիսի միացումը Տարօնի հետ ցոյց է տալիս Սասունի գաւառ կոչումը Մշեցոց մէջ, «Մշեցիք գտաճիկ քուրդս

Սասնոյ կոչին Սասնցիք, իսկ զհայս Սասնոյ կոչին գաւառցիք» (Նոր Հայ, գր. 200 հտ.): Այս Գաւառ կոչումը Սասնոյ համար գտնուած ենք և մեր վէպի մէջ. 1-ին պատմութեան ասացողը Դաւթի ս. Նշանի համար պատմելիս աւելացնում է. «Հմկայ լէ ըն սուրբ նշան՝ հանդ է ի Գաւառ՝ Զօրկայ տուն» (1-ին, եր. 159): Կարծում ենք Սասնայ այս Գաւառ կոչումը պէտք է հասկանալ և Յովհաննէս կաթողիկոսի մէջ (եր. 67) «Գաւառ» գործածութիւնը Սասնոյ համար. Բուղան «ասպատակ զգօրս իւր սփռէ ընդ ծործորս ի լերինն Տաւրոսի և ընդ երեսս Գաւառին»

Ինչպէս էլ լինի, պարզ է, որ Տարօնն ու Սասունը, վերջինս հետ վերցրած և Խոյթ ու Շատախ, անբաժան գաւառներ են և պատմութեան ընթացքում յաճախ միացած միեւնոյն իշխանների ձեռի տակ: Սկզբում այս միացեալ գաւառներէից Տարօնն է գլխաւոր դեր կատարել, իսկ յետոյ Սասունն, ինչպէս ասացինք, աւելի երկար է պահել իւր հայ անկախութիւնը, իսկ Տարօնն ենթարկուել այլազգիներին: Հետեւեալ մեծ ճշտութեամբ պատմական յիշողութիւն է պահել մեր վէպը, որ Սասնոյ տէրերի կալուած դնում է Սասնոյ հետ և Տարօն, որը սակայն Սասնոյ իշխանութիւնից խլում է Մարմնիք կամ Բաղդատու խալիֆան:

Նորնպիսի հին յիշողութիւն պահել է վէպը և Ճապաղջորի համար, որ հնումը կոչւում էր Հաշտեանք: Այս գաւառը Զորրորդ Հայոց մէջ է և ըստ Խորենացու պատմութեան (Բ. Ը. գ. 1ա.) սահմանակից է Տարօնին արեւմուտքից: Ըստ Յովհան Մամիկոնեանի պարսիկներն արեւմուտքից գալով Մուշեղ Մամիկոնեանի վրայ Հաշտեանքով մտնում են Տարօն (եր. 15): Տարօն ու Հաշտեանք, ինչպէս և Սասուն ու Շատախ, միաբանում են պարսից դէմ և հնազանդում Վահան Մամիկոնեանին (եր. 30): Վահանի կոիւններին ժամանակից է Հաշտեանից իշխանը, և կոիւն ժառանգ Հաշտեանքում է լինում (եր. 44. 46 հտ. 52 հտ): Ըստ Մաթէոս Ուռհայեցու (հատ. ՃԶ. ՃԷ.) 11-րդ դարում այս Հաշտեանքը կամ Ճապաղջուրը ենթարկւում է Սասնոյ իշխան Թոռնիկ Մամիկոնեանին, որ ամբողջ Սասունից զօրք ժողովելով գալիս է Ճապաղջուր, կարծելով թէ Փիլարտոս բռնակալը պիտի յարձակուի իւր վրայ: Թոռնիկի ձեռին է Աշմուշատ քաղաքն Արածանու վրայ, և նա դաշտապանում է այլազգիների դէմ Տարօնի դաշտաբնակ հայ ժողովրդին:

Ճապաղջուրն ևս անշուշտ, ինչպէս և Տարօնը, միշտ չի մընում Սասնոյ իշխանների ձեռին, և վէպը ճշտութեամբ այս յիշողութիւնն է պահում Սասնոյ իշխանութեան հիւսիսային սահմաններ դնելով Ճապաղջուր, Մուրադ ջրի բերան և Ծովասար, իսկ

հարաւից և հարաւ-արեւմուտքից Բաթմանայ կամուրջ և Անգղայ ձոր ու գետ: Դրանք այդ երեք ծայրերը, որ վէպի մէջ վէճի առարկայ են Սասնոյ իշխանների և Մարամելքի միջև, կազմում են Սասնոյ բնական ծայրերը: Վերջները, օրինակ, Լանկթամուրի յարձակումը Սասնոյ վրայ 1394 թուին, և նոյն սահմանները կը գտնենք:

Ըստ Թոմա Մեծորեցու այդ ժամանակ թուրքմաններն էին տիրում Տարօնին ու Ճապաղջրին. նրանց ենթարկւում է և Սասունը Խոյթի հետ: Լանկթամուրն Ամիդից ճանապարհ ընկնելով՝ անցնում է Բաթմանայ կամուրջը և ապա Սասնոյ հարաւում զօրքըն երեք մասի բաժանելով՝ ձախ թեւ Սասնոյ արեւմտեան կողմով դէպի Ճապաղջուր է ուղարկում այնտեղից յարձակում գործելու: աջ թեւը Սալնոյ ձորով դէպի Տարօն է անցնում Խոյթից յարձակուելու: Իսկ ինքն ուղղակի հարաւից է սկսում բարձրանալ (Տոմաշէկ. Սասուն. եր. 50): Նա ինքը սաստիկ ջարդ է կրում, գլխաւորապէս տեղի ամբողջիւնից ու ցրտից, և իջնում Բաղէշով դէպի Տարօն անցնելու: Սաստիկ ջարդուում է Ճապաղջրում և ձախ թեւը թուրքման՝ Ղարայ Մահմադից: Այդ ժամանակ Վանայ լճի հիւսիս արեւմտեան կողմի բոլոր հայերը փախչելով հաւաքւում են Սուրբ Կարապետ: Թուրքմանները հայերին կողոպտելուց յետոյ՝ մնացած բաներն ու բազմութիւնը, իբրեւ իրենց սեփականութիւնը, «ետուն յերաշխի յամիրայն խուժայ Շեխ Շարաֆ անուն»: Սա ժողովրդին անց է կացնում եփրատ գետը ու բերում է Հասգեղ գիւղի մօտ որ հանի ի լեւոնն Խուժայ և Սասնոյ իբրեւ մի ամուր տեղ: Ժողովուրդը չի ուզում գնալ, բայց բռնութեամբ հանում են «ընդ գառիվեր լերինն Խուժայ»: Իսկ թուրքման Փիրհասանը այդ ժամանակ զօրքով իջնում է Խոյթ սարից դաշտը, բայց երբ Չաղաթարի, այսինքն Լանկ թամուրի զօրքերը վրայ են տալիս, թուրքմաններն սւզում են առանց կռուի «ելանել ի Ծովասար *) և գնալ ի լեւոնն Մարաթու»: Այս չի յաջողում նրանց, և ստիպուած ընդունում են կռիւը: Կռուից առաջ մի եզ մատաղ են անում յանուն Ս. Առաքելոց և ապաւինելով ի սուրբ ուխտն Ղազարու, ասում է ալանատես Մեծորեցին, յաղթում են Չաղաթարին, որի զօրքերը «յանթիւ և յանհամար վախից ի վայր մղեալ գահավէժ եղեալ սատակեցան»: Իսկ «արք գաւառին Սասնոյ և Խուժայ հաւատա-

*) Չեռագիրներն ունին Ժողովարան կամ Ժողովասար. Սրուանձտեանը (Իրոց-բրոց եր. 13. Ծան.) յաջողութեամբ ուղղում է Ծովասար, «որ Առաքելոց կամ Ղազարու վանքին վերեն է և Մարաթու լեւոնն երթալու ճանապարհին»:

ցեալք և անհաւատք յազգէն ժարաց», այսինքն քրդաց, կողոպտում են Չաղաթարի զօրքերին: Լանկթամուրի աջ թեւն ուրեմն ջարդուում է Ծովասարի և Խոյթ լեռան վրայ: Մի օր յետոյ գալիս է Մուշ և ամօթապարտ Լանկթամուրն ու քաղաքի ամիրայից պահանջում, որ իրեն տանի թուրքմանի վրայ, որպէս զի վրէժ առնի: Բայց ամիրան պատասխանում է. «Ոչ է կարողութիւն ընթանալ մարդոյ զհետ նորա, զի ելեալ է ի լեռոն Մարաթու, և եթէ երթայցես՝ մեծ և անպատմելի ֆառ գործէ քեզ»: Եւ Լանկթամուրը համոզուելով վերադառնում է Բաղէշ:

Այս անառիկ Մարաթու լեռը վէպի «Բանձրիկ Մարաթուին» է, որի վրայ եկող Կողբադէինն ասում է. «Մենք չենք կարող մշտնել Սասուն. Սասուն քար ու կապան է». և այս յարձակման կէտերը՝ Բաթմանայ կամուրջ, Ճապաղջուր ու Ծովասար՝ նոյն վիպական ծայրերն են Սասնոյ:

Սասունն քաղաք եւ բերդ. — Սասնոյ իշխանութեան կեդրոնը: Վէպի մէջ է Սասուն քաղաքն ու բերդը, որ յաճախ յիշուում են իբրեւ գործողութեան գլխաւոր վայր: Սասնայ քաղաքի նկարագիր չկայ վէպի մէջ: Միայն գիտենք, որ այդ քաղաքի առջևից մի մեծ գետ է անցնում, որի վրայ Մհերը կամուրջ է կապում: Քաղաքը շրջապատած է պարիսպներով (7-րդ, 55), չորս հատ էլ դուռն (դարգեհան) ունի, ինչպէս միջնադարեան քաղաքները: Հարկաւոր ժամանակ, երբ թշնամին վրայ է տալիս, կամ քաղաքին մի վճռանգ է սպառնում, դարգեհանները հողում են իշխանի հրամանով որ դրսից ներս մտնել չկարողանան: Քաղաքի մօտ շինուած է մեծ ամուր բերդը՝ իշխանների բնակութեան տեղին:

Սասնոյ բերդ և քաղաք իրօք եղել են: Սասուն գաւառը, գրում է Ինճիճեան (Նոր Հայ. եր. 201), «ունի բերդ զօրաւոր նոյնպէս Սասուն կոչեցեալ ի վերայ բարձր լեռին»: Այժմ դեռ մնում են Սասնու բերդի աւերակները բուն Սասուն կոչուած գաւառակում, որ Մշոյ հարաւ արևելեան կողմում է, 8 ժամ հեռաւորութեամբ, «ցից ցից, սրածայր և տաշլամա քարերով պատած» մի տեղ: Դեռ ևս տեղ տեղ կան կիսախարխուլ պարիսպները: Դա «Դաւիթ-Մհերի բերդն» է, որ գտնուում է երկու կողմից մի խրամատ ունեցող «գեղածիծաղ բլրակի գագաթի վրայ, որի շուրջն ու ստորոտը խառն ի խառն թափթփած կան այդ գաւառի գիւղորայքը: Բերդի ստորոտն աջ ու ձախ քերելով կանցնին երկու գետակներ, որոնք կը սկզբնաւորին Ծովասարի փեշերէն և բիւրաւոր գալարումներով շուրջ առեալ նորան՝ կը շտապեն դէպի Փրէ Բաթման» (Արձագանք 1894 № 147):

Դա հայ զիւցազուհիների բնակավայրն է եղել ըստ աւան-

դուժեան, Սասնոյ բերդը: Դա վէպի Սասնոյ տունն է, Զոջանց տունը, կամ Զոջ տունը:

Բերդի հարաւ արեւելեան կողմում կայ հիմա Քաղփիկ գիւղը, վիպական Սասնոյ քաղաքը: Բերդից դէպի Քաղքիկ տանում է մի սալայատակ գեղեցիկ ուղի: Վաստ աւանդութեան, երկիրն անկարող էր իւր հողէ մակարդակի վրայ անջնաս ընդունել ու պահել՝ քան զփիւլ յաղթանդամ, քան զգոմէշ ու ժեղ և քան զառիւծ արի ու կատաղի Դաւիթ ու Մհերին, այլ և Յուան Վիգոյին, երբ նոքա իրանց հրէշտականման գողտրիկ ու չքնաղ, բայց քան զլեառն մի հսկայ, սիրուհու հետ զբօսնելու կելնէին: Վերջապէս երբ ոչ մի քար չեն կարողանայ գտնել, որ երկրի մէջ չխրուի իրանց ոտքի, կը վճռեն այլ ևս ջարդու (երկանաքար) և չախմախ (որձաքար), գիւղ քարերէն (գայլախաղ) մի լայն ու գեղեցիկ սալայատակ ուղի շինել: Այս ուղիով նրանք օրը երկու անգամ, առաւօտ և երեկոյ՝ գնացել են իրենց զովասուն զբօսավայրը, որ Եղեմեան դրախտի պատկերատիպն է եղել և ուր պակասել է միայն հաւու կաթ», «երկնուց սիւն» և «ծովի փարդայ» (Արձագանք նոյն):

Սասնոյ բերդի և քաղաքի հիմը դնում են ըստ վէպի մի «վէրունի սարի» մէջ կամ «չոլ եաբանի տեղում» (3-րդ, 66. 7-րդ. 48): Ազնանց տոհմի նախնիները՝ երկու եղբայր՝ Սանասար և Բաղդասար (Ասլիմելիք, Աբամելիք): Քաղաքի մէջ, որ առաջ են շինում, բնակեցնում են իրենց ռամիկ ժողովուրդը, ապա մեծ մեծ քարեր են կրում, աւարտում են բերդը: «Քարէ սան քարէ սուն զարկեցին, ձագ թալեցին, ու թամամեցին զբերդ» (1-ն, 143): Բայց այդ բերդը կամ Զոջանց տունն այնքան մեծ է, որ առաւօտը դրոնից դուրս եկողը մինչև երեկոյ հազիւ պտտում է չորս բոլորը: Բերդի մէջ շինում են և մի փոքր եկեղեցի:

Բերդի Սասուն անունը վէպի մէջ այլ ևս Սանասար անունով չի բացատրւում, ինչպէս Թումա Արծրունու ժամանակ, այլ բերդի շինութեան յատկութիւնից: «Քարէ սան սուն էք զարկել, ըտրա անուն տ'եղնի Սանսուն, Սասուն» (1-ն. 144. 3-րդ. 19): Պարզ է՝ որ այս ժողովրդական ստուգաբանութիւնն այն ժամանակից է գալիս, երբ հին Սանասուն (ք) անունը դարձել էր Սանսուն, որից նոր յառաջացել է այժմեան Սասուն ձևը: Դա մի անցման ձև է, հաւանօրէն 12-ից 14-րդ դարերում գործածուած:

Բնակիչները: Բերդի անուան բացատրութեան համար վէպի մէջ կայ և մի ուրիշ ստուգաբանութիւն, որ աւելի նոր է: Անուն դնողը բերդի մեծութեան առաջ սարսելով, ասում է. «էս տուն չի, սասուն ի» (3-րդ. 67 հտ. ք. 9-րդ, 408): «Տեսաւ որ մեծ մեծ քարեր են բերէ, ասաւ. «էս սասունա. էս քնչ քարեր էք դրեր. սա-

սուն (սարսելի) քարեր ա» (7-րդ, 48). Կա՞մ «Բանի՛ր սասուն բերդ մի», բացագանչում է անուն գնողը: Այս ստուգաբանութեամբ ուրեմն բերդի Սասուն անունը կապւում է սարսել բառի հետ, իսկ Սասուն ձևը, որ գործածական է շատ կողմերում Սասնոյ համար, նոյնանում է սասուն-ցասուն բառի հետ, որով և ցոյց է տրւում բերդի մեծութիւնն և առհասարակ Սասունցոց ահ ու ցասում լինելը շրջապատի բնակիչների համար: Եւ իսկապէս պատմութեան ընթացքում Սասունցիք շատ անգամ են ահ ու սարսափ, ցասում պատուհաս դարձել, մարդիկ, որոնց համար Թոմա Արծրունին գրում է թէ «են գազանաբարոյք, արիւնարբուք, առ ոչինչ համարելով զսպանութիւն եղբարց հարազատաց, նաև զանձանց ևս»:

Իրենց այս յատկութիւնը պահում են Սասունցիք նոյն իսկ մինչև 19-րդ դարը, երբ գրում է Ինճիճեան. «Բնակիչք Սասնոյ են քուրդք և հայք, որոց երկոքին ևս զմի և գնոյն ազատութիւն ունին, արք յաղթանդամք և քաջասիրտք, երեսիլք ի կորովութիւն մարմնոյ, ահիլք ի պատերազմի, որոնց միայն ստուարութիւն հերաց՝ մանաւանդ ոմանց ի նոցանէ ահացուցանէ զտեսողան, որք ի սկզբանէ անտի եղեն ինքնագլուխ, ոչ ումեք ծառայելով. և ոչ ոք ի փաշայից կամ պէյից կարող գտաւ զնոսա նուաճել սակա զօրութեան ուժոյ սոցա և սակա ամուր վայրացն» (Նոր Հայ. եր. 200):

Վէպի մէջ սասունցիք միայն հայ են, և նրանց ահարկու լինելն երևում է շատ զօրեղ կերպով: Թշնամիք նրանց հոտն առնելով սարսափում են: «Վա՛յ էսի Բաղդասարի խուտն ի եկաւ, կը սպանի Սասմայ տան խուտն ի», ասում է Կուպ դեր հանդիպելով Մհերին, և ահից հիւանդանում է, նա որ այնքան ոյժ ունէր, որ մի ձեռով «զջաղցի քար կը թալէր մէկ ուտուր ճամբախ կերթէր» (3-րդ, 144 հտ.): Եւ ինչպէս չսարսափեն թշնամիները, քանի որ գիտեն, թէ այդ քար ու կապան տեղում ինչպիսի մարդիկ են ապրում:

«Մարդ կայ էն երկիր՝ գազանական...»

էն ճժեր որ նոր են ելած՝ դիւանական...

էնոնց խոտերն են կծան...

Իրանց նետ կայ քանց ձիթխցի գերան...

Ինչ կը զարնեն մարդու ջան,

Բերան կը բացուի քանց պատուհան»:

(1-ն, 161. 3-րդ, 103. 7-րդ, 17):

Պարապմունքը:—Այս հայ լեռնականներին իրենց երկրի բնութիւնն և վարած կեանքն ու պարապմունքն է դարձրել զօրեղ: Բուն քաղաքի կեանք ի հարկէ չէր կարող զարգանալ բարձր

լեռների և անտառների մէջ, թէպէտ և բացի Գաղութ գիւղից, որ Սասմայ քաղաքի մօտ է (3-րդ, 64 հտ.), ուրիշ գիւղեր չեն յիշուում վէպի մէջ բուն Սասունում: Բայց Սասմայ քաղաքացիք հենց իսկապէս գիւղացի են, գիւղացի են նոյն թագաւորն ու իշխանները:

Դրանց բոլորի գլխաւոր պարապմունքն է անասնապահութիւն, մեղուարծութիւն, և ապա որսորդութիւն, երկրորդաբար միայն երկրի մշակութիւն: Եւ դա Սասնոյ կեանքի իրական պատկերն է, որ ժողովուրդն իւր վէպի մէջ բաւական ճշտութեամբ հանում է:

Երկրագործութիւն անշուշտ չէր կարող ծաղկած լինել միտեղ, ուր մարդիկ բնակում են, ինչպէս գրում է Թոմա Արծրունին. «Ի խորածորս և ի փապարս լերանց և ի պրակս մայրեաց, ի գագաթունս լերանց»: Հեշտ չափտի լինէր կեանքը մի երկրում, որի հողը շատ քիչ բան է տալիս: «Հնարաւորեալ յապրուստ անձանց, ասում է Թոման, վճարեն զկարեւոր պէտս իւրեանց լի աշխատութեամբ և սաստիկ տառապանք... և զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. և զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն կամ երկմատնի փայտովք սերմանեալ»: Այս կորեկը, «սով ժամանակի հացը», որ հին ժամանակից ցայսօր Սասունցոց ապրուստն է, երևում է և վէպի մէջ իբրև գլխաւոր ցանք: Դրեթէ բոլոր պատմութիւնների մէջ յիշուում է կորեկի արտ, որի տէրը մի հալւոր կամ պառաւ է: «Եօթ շունչ քուլֆաթ ունիմ, ու եօթ կորի կորեկ», ահա մի ամբողջ ընտանիքի ապրուստի միջոցը: Աղքատութիւնը սրանից աւելի չի կարող լինել: Կորեկի համար գութան ու գոմէշ հարկաւոր չէ ու չկայ. այնպէս որ լեռնական Դաւիթը Մշոյ դաշտում առաջին անգամ գոմէշ տեսնելիս՝ զազան է կարծում. «Տեսաւ գոմէշ մի տլի մէջէն ելաւ Դաւիթ որ հմլայ բան սկի չէր տեսէ, քաշեց զգուրդն ու կայնաւ, որ գոմշուն զարկէր» (1-րդ 167): Մի ուրիշ տեղ (3-րդ, 42) հարցնում է գութանաւորին թէ իրիկունը որ կերթաք՝ ինչպէս կը սարքէք գութանը:

Բացի կորեկից յիշուում է և ռաղկամի արտ (3-րդ, 98): Սասունցոց, յատկապէս Դաւիթին, ծաղրում են յաճախ «շաղկմակեր» բառով (3-րդ. 114. 108), որից երևում է սիրելի է շաղկամը: Յիշուում է և ցորեն, «բայց սակա լեռնային գոլոյ երկրին սակաւ բերէ. ուստի բնակիչքն ի Մշոյ առնուն զցորենան» (Նոր հայ. 201): Խորածորեւորում անշուշտ աւելի տաք է և այստեղ աճում են և պտղատու ծառեր, նոյն իսկ խաղող: Վէպի մէջ յիշուում է յատ-

կապէս Նուր, որ և իսկապէս Սասնոյ ձորերի՝ գլխաւոր բերքերից մէկն է: «Նոան գինին» մեր հերոսների սիրելի խմիչքն է խնջոյքի ժամանակ (3-րդ, 101, 7-րդ, 15):

Լեռնային արօտները մեղուաբուծութեան և անասնապահութեան համար շատ յարմար են: Սասնոյ բերքերից մէկն է «մեղր ագնիւ» (Նոր հայ. 201), և ըստ վէպի մեղրն ու կաբազը Սասնում շատ առատ է. «եղը—մեղրը» (եղ ու մեղր, ճմուռ). անշուշտ «ճաթով», այսինքն կորեկի հացով շինած սիրելի կերակուրն է երեխաների համար (3-րդ, 34, 8-րդ, 21): Դաւիթը Մարում անգամ իւր հայրենի մեղր ու կարագով է սնուում, իսկ Մարութայ վանքի պահապանի ուտելիքն է «օրէն մէկ տիկ մէջ մեղր, կարագ (7-րդ, 5, 11):

Աւելի կարեւոր տեղ է բռնում հարկաւ անասնապահութիւնը, որով պարապում են և իշխան և ռամիկ: Դաւիթը հետզհետէ դառնում է գառնարած, հորթարած և նախորդ: Ոչխար, այծ ու արջառ են գլխաւոր կենդանիք: «Մեր խոլբաշին դացէր Սասուն ի բան,—ասում են Մարայ կանայք,—Մուպալ եղներ բերէ լծանգկարմիր կովեր բերէ կթան» (1-ին 160. 7-րդ. 12): Յիշուում են և ձիանք, միայն իշխանական տան համար: Տաւարը Սասունցոց ապրուստն է, կերակուրն ու հագուստը, (3-րդ, 91): «Եւ է զգետնոց առուիս ծածկոյթ մերկութեանն, և օդ ոտիցն հնարաւորեն զձև կաւշկաց՝ ի մորթոց այծից կապմեալ», ասում է Թուման. «և միով կերակրիւ և միով հանդերձիւ բաւականանան զամառն և զմեռն»:

Անասնապահութեան հետ կապուած է «եայլաղ գնալը»: Սասնոյ ձորերում շոգ է, ուստի և ամառը եղնում են եայլաղ, յատկապէս Ծովասարի վրայ (7-րդ, 49 հտ. 67): Այստեղ սարն են դալիս և «Մարամելիքի էլը», և խլաթցիք, ու կռիւներ են տեղի ունենում նրանց և սասունցոց մէջ (3-րդ, 32 հտ.):

Լեռներում ու անտառներում շատ են գաղաններ: Նախորդը կամ հորթարած Դաւիթը, որ նախիրը հանում է սարը, տեսնում է արջեր, դայլեր, խոզեր (8-րդ 26), առիւծներ ու վագրեր փախչում են (3-րդ, 92. 7-րդ. 8 հտ.): Դաւիթ ժողովում է դրանց: Ուրիշ անգամ (3-րդ, 94) նապաստակ, աղուէս, կուղ, կոռորաշ (?), ժողովում ու բերում է Սասմայ քաղաքը: Քաղաքացիք ստիպւում են դռները փակել գաղանների վտանգից ացատուելու համար: Սա մի ընդհանուր վիպական գիծ է անշուշտ, բայց ցոյց է տալիս, թէ Սասունում որքան մեծ երկիւղ կայ նոյն իսկ քաղաքում գաղանների ձեռից: Մի ուրիշ վիպական գիծ է և Առիւծաձև Մհերի մասին պատմուածը, թէ մի առիւծ է լոյս ընկնում ճանապարհների վրայ, գնացող եկող կտրւում է, ու սով է ընկնում

Սասուն, մինչև Մհերը սպանում է այդ առիթը, երկուսի ձևերով: Գաղաններն ուրիմն ըստ վէպի մեծ վտանգ են պատճառում և ֆլասա տալիս Սասունցիներին: Այդ լեռներում ապրողները միշտ պատրաստ պիտի լինեն գաղանների առաջ: «Եւ են ստացեալ զէնըս աշտեայս, գրում է Արծրունին, հանապաղ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաստութիւն գաղանացն, որք ի լերինն բնակեն»:

Բայց գաղաններն եթէ կոտորում են ոչ թէ որսորդութեան, այսինքն ապրուստի համար, այլ նրանցից ազատելու: Որսի գլխաւոր կենդանիքն են նապաստակ, աղուէս ու կուզ, որոնց որսալու սովորութիւնն ըստ վէպի Դաւթի ժամանակից է մնում: «Էն վախտէն լպսարակն էլ չուր մկայ էլ հա կղենեն, հա կուտեն. աղուէս, կուզ կէնեն քուրք, կը հագնեն» (3-րդ. 95): Այս երեք որսի կենդանիներն, ինչպէս երևում է, ամենից տարածուածն են. բայց բացի սրանցից կան որսի երէներ: Սև սարում, Ծովասարում ու Աւագ սարում (9-րդ. 375) կան վէրու ոչխար, վէրու տաւար (3-րդ. 65), մարալ, խազալ (վայրի այծք. 6-րդ. 95), ջէյրան, քիւլի ոչխար (այծեամ, 8-րդ. 27): Այնտեղ գնում են որսորդութեամբ սէհր անելու» և «քէֆանելու», բայց և որսալով բերում իրենց համար «ապրուստ են անում»:

Սասնոյ այս Սև սարը կամ հին Սիմ լեռը իբրև որսավայր ի հնուց յայտնի է: Խորենացին (Բ. Բ) Սլկունեանց նահապետ Սլաքի համար գրում է. «Զսա կարգէ (Վաղարշակ) պահել զլեռանն, որսալ զքօշսն»: Այստեղ այս սարի վրայ է ոտքի ելնում Սղուկը, երբ նրան սպանում է, ըստ հին վէպի ձենացի Մամկոնը:

Մի շատ հետաքրքիր որսորդութեան եղանակ կայ մեր վէպի մէջ: Այս որսի սարերի՝ Սև սարի, Ծովասարի ու Աւագ սարի շուրջ (նայելով թէ որ պատմուածքի մէջ որ սարն է իբրև որսորդութեան վայր դուրս գալիս) Սասնոյ իշխանները, յատկապէս Դաւթի հայրը, պատ են քաշած, բրջներով ամրացրած, ու պարսպի ներսը երէներով լցրած: «Էնու խէր պատ են քաշեր սարու չորս կողը. սարու ոչխար որ եկեր էր թափեր մէջ, էլ չէր կարցի դուրս ելնի: Դռներ բացին մտան ներս»...: Իսկ Աւագ սարը «բաղաններով» պատած է, այնտեղ «վէրու ոչխարը բռնաւոր է» (3-րդ, 24, 96, 7-րդ. 9 հտ.): Մենք յետոյ կը տեսնենք մեր նոր վէպի յարաբերութիւնը հին վէպի հետ, բայց այստեղ աւելորդ չէ յայտնել, որ այս որսի սարն իւր շուրջը քաշած պարսպով մեր հին վիպասանքի մէջ պատմուածի մի յիշողութիւն է, Ծննդոց Անտառի և Խոսրովակերտի: «Տնկէ և մայրի մեծ... և որմովք ամբացուցանէ, արգելով ի ներք այծեմունս երագունս և զեղանց և զեղջերուաց ազգ և ցիուս և վարազս. որք ի բազմութեան աճեցեալ

լցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն (Երուանդ) յաւուրս որսոց» (Սորեն. Բ. 10ա): Նոյնը գտնում ենք և Տրդատի որդի Սոսրովի համար պատմուած Բիւզանդի մէջ (Գ. Ը.): Վաչէ Մամիկոնեանը Սոսրովի համար տնկում է երկու անտառ և «զերկոսեան տեղիսն պարսպեալ փակեցին... և ապա զամենայն երէս և զգագանս հրամայեաց ժողովել թագաւորն և ընուլ զքաղաքորմսն, զի լիցին նոցա տեղիք որսոց զբօսանաց ուրախութեան թագաւորութեան նորա»: Սորենացին աւելի սեղմ պատմելով նոյնը՝ աւելացնում է և հաւորսութիւն, որ, ինչպէս յայտնի է, մեր իշխանների սիրելի պարագմունքներից մէկն է եղել:

Մեր վէպի մէջ ևս Մասնոյ տէրերի գլխաւոր գուարճութիւններից մէկն է հաւորսութիւնը: Դաւիթը թռչուն, գլխաւորապէս լոր, որսում է՝ ինչպէս մեր հին իշխանորդիք՝ Բագէով: «Իրեն համար մէկ բազայ բռնեց, Քուռկիկ Զալալին դուրս քաշեց ու զնաց աւրդուշ անելու: Գնաց մի կորկի արտի ռաստ եկաւ, ու բազէն թողեց մըջ կորկին ու բաւականի լոր բռնեց. առաւ լորեր, ու ետ դարձաւ, եկաւ տէրտորջ տուն. լորեր իստրկեցին, եփին, կերան» (3-րդ, 31): Նա հաւորսութիւն է տնում, սակայն, գլխաւորապէս Ծովասարում (7-րդ, 67): Հաւորսութեամբ պարագում է և Մեծ Մհերը. «Աւուղուշ կէնէր, կը բերէր Սասունցոց վրէն կըցըւրէր» (3-րդ, 24):

Կեանքի գծեր—Ինչպէս են կրթւում և ապրում այս «դիւանական ճփերը»: Շատ պարզ ու նահապետական ձևով: Ներանց կեանքն ու բարքերը, նիստ ու կացը, ընտանեկան և հասարակական սովորոյթները և այլն բոլորովին նման և նոյն են, ինչ որ մեր ուրիշ կողմերի գիւղացիներինն ընդհանրապէս: Ասացողներն իրենց կեանքն ու հոգին են պատկերացրել վէպի մէջ, և մենք այն տեղ գտնում ենք մեր գիւղացու կեանքի բազմազան կողմերը բաւական մանրամասն ու սիրով նկարագրուած՝ երեխայի ծնունդից սկսած մինչև մահը: Այդ բոլոր կողմերի վրայ մի առ մի կանգ առնելը մեզ շատ հեռուն կը տանէր, և հարկ կը լինէր մի առանձին գիրք գրել, այնքան շատ նիւթ կայ մեր ժողովրդի կեանքի համար մեր վէպի մէջ: Մենք միայն մի քանի գծեր կ'առնենք՝ Սասունցոց պատկերը լրացնելու համար, թէպէտեւ, կրկնում ենք, այդ գծերը մեծ մասամբ յատուկ Սասունցոցը չեն միայն, այլ ընդհանրապէս բոլոր հայերինը:

Ծնւում է մանուկը, որի ծնունդը փափագելի է իբրև Աստուծու օրհնութիւն, և նրան պինդ կապում են օրօրոցում, որի մէջ լալիս ու ճմլկտում է: Տանը պահում են մինչև երեք տարեկան հասակը, երբ արդէն փողոց է դուրս գալիս և ազատ շարժ-

ւում փողոցներում և պարտէզներում՝ խաղալով իւր հասակակից երեխաների հետ: Նրանց գլխաւոր զբաղմունքն է ճան (վէգ) խաղալը: Վէգի վրայ յաճախ կուում են և իրար քիթ ու պոռնոգ ջարդում, թե ոտ կոտորում: Յաճախ շուլալուում, հեծնում են ծառեր և չարութեամբ իրար ֆուսում: Հող ու աւազ, ահա նրանց խաղալու նիւթը. աչք ու երես, ոտ ու գլուխ թաղուած կեղտի ու հողի մէջ, որ նրանք իրար վրայ ածում են: Հսկողութիւն բնաւ չկայ վրաները. ֆուսուած երեխաների ծնողները շատ շատ պարտք են համարում գանգատուել ֆուսող երեխայի տիրոջը: Սա իւր կողմից մի պատիժ է տալիս այդպիսի երեխային, այն է չի թողնում խաղալու գնայ, փակում է տանը, երբեմն և ծեծում: Բաւական է, որ հսկող աչքը հեռանում է, երեխան դարձեալ իսկոյն փողոց է թռչում (3-րդ, 84. 7-րդ, 4,55. 9-րդ, 371, 415 և այլն):

Բացի դրանից՝ վէպի մէջ յաճախ յիշուում է գուրդ կամ հոլ խաղը, որ սակայն մեծերի խաղն է. փոքրները միայն հանդիսատես են լինում այդ խաղին, քիչ անգամ հակառակ մեծերի կամքին մէջ ընկնելով և զայրացնելով նրանց: Բայց երեխաները երբեմն և փոքր հասակից մասնակից լինելով սովորում են այդ խաղը և իրենք իրար հետ խաղում: Մեծերը ձիով են խաղում. փոքրները ոտով (7-րդ. 5-րդ 65. 8-րդ 21 հտ. 9-րդ. 371, 412 հտ. և այլն): ¹⁾ Այս երկրորդ խաղի մէջ ուրեմն փոքրները նմանող են դառնում մեծերին: Այդպիսի նմանողական խաղերից մէկն էլ այն է, որ իրենց համար նետ աղեղ են շինում և ողջ օրն արտերն ճնճղուկ, լոր որսում:

Երեխան որ տաս-տասնուհինգ տարեկան է դառնում, փորձում են մի արուեստի կամ ուսումի տալ. բայց մեծ մասամբ բան չեն սովորում և ոչ մի արհեստ էլ գլուխ չեն հանում: Ուսման վարժապետն է տէրտէրը, որ երեխային Սաղմոս կարդալ կամ աւսել է սովորեցնում: Սակայն այս ուսման ժամանակին հէնց և դրանից էլ առաջ, չորս-հինգ տարեկան հասակից երեխան արդէն չափահաս է համարւում և մասնակցում տան աշխատանքին, նախելով տարիքին գառնարած, հորթարած ու տաւարարած դառնալով: Այդ ժամանակ ևս նրա կեանքն անցնում է իւր հասակակիցների շրջանում դաշտում ու սարում: Բանից ազատ ժամանակը միայն տէրտէրի մօտ է գնում կարգալու,

Այս է ահա ամբողջ մանկութիւնն իւր ընդհանուր գծերով: Գրեթէ բոլորովին ազատ թողած երեխան մեծանում է բնութեան

¹⁾ Այս խաղի մասին տես մեր յօդուածն «Ազգային Վէպ», «Մուրճ» 1889, № 11. եր. 1756 հտ.

ծոցին ինքն իր գլխու: Բայց և նա մատաղ հասակից սկսած տան համար աշխատող ձեռք է. մանկութիւնից սովորում է չարքաշ կեանքի, թափառում է լեռների վրայ և անտառների մէջ, ենթակայ ցրտին ու արեւին: Մի օրուայ մէջ անագին ճանապարհ է կտրում հօտերի ետեւից ընկած: Հեշտ չէ ապրուստ ճարելը. կեանքն անապահով է. միշտ պատրաստ կան աւազակներ, աւարառուներ և գազաններ: Եւ մանուկն այդ կեանքի մէջ եփւում, բրտանում է և դիմացկուն դառնում: Նրա մարմինը զօրանում է, բայց միտքն ու հոգին մնում սահմանափակուած իւր պապերի աւանդութեան մէջ:

Աղջիկը մանկութիւնից սկսած տանն է մնում: Սովորում է քարգահ անել, նախշել և պատրաստուել ապագայ տանտիկնութեան: Նա ոչ մի զուարճութիւն չունի, բացի պարելուց, «եայլի խաղ բռնելուց», և «ջանիման» խաղալուց. այն էլ մեծ մասամբ տղամարդին դիւր գալու համար, որպէս զի ազապ տղայքը նային և հաւանեն: Աղջկերբը փոքր հասակից արդէն նոյնպէս աշխատող են և աւելի քան տղայքը: Տան ջուրը նրանք են բերում թէ աղջիկ և թէ հարս ժամանակ, բայց և այնպէս այս գործը ջահիլների համար զուարճութիւն է, որովհետեւ տնից դուրս են գալիս և մի կէս ժամ իրենց հասակակիցների շրջանում անց կացնում: Զուր բերելիս մինչև անգամ խաղ ու երգ են ասում և պար բլուսում:

Ամուսնութիւնից յետոյ, որ մեծ մասամբ լինում է ծնողների կամքով և ընտրութեամբ, աղջկայ վիճակը փոխւում է: «Տղամարդ որ կայ՝ գլուխ է. կնիկ որ կայ՝ ոտ է» (7-րդ, 5): Աղջիկը դառնում է իւր գլխաւորի աղախինը և պիտի ապրի իւր մարդու համար և ամեն տեսակ ծառայութիւն անի նրան: Կինը իւր մարդու շորերը լուանում է, նրան լողացնում. նոյն իսկ երբ գիշերը մարդը պիտի վերկենայ, պահանջում է, որ կինը ելնի, ճրագը կպցնի, իւր հագուստն ու զէնքերը բերի և այլն: Մարդ ու կնոջ յարաբերութեան մէջ փափուկ զգացմունք ու գորովանք շատ կայ, բայց մարդու վարժունքն ընդհանրապէս բռի է, կոշտ ու կոպիտ, այն աստիճանի, որ երբեմն նոյն իսկ «քացի է ուտեցնում» կնոջը, որին սիրում է: Եւ այս բրտութիւնն իշխում է բոլոր դասակարգերի մէջ:

Ճիշտ է, վէպի մէջ յիշւում են թագաւոր, իշխան, հոգեւորական և ռամիկ ժողովուրդ, կան և արհեստաւորներ՝ ջուլհակ, դարբին ու որմնադիր, բայց դրանք բոլորը իրենց նիստ ու կացով ու բարքերով և հասկացողութեամբ իրարուց չեն տարբերւում: Ռամիկ և իշխան հաւասարապէս նոյն բռի գիւղացին են: Նրանց

հաւասարեցրել է նոյն չարքաշ կեանքն ու նոյն բնութիւնն ու կրթութիւնը:

Թագաւոր անուան տակ հանդէս է գալիս կամ մի գիւղական ազդեցիկ տանուտէր, ոէս. կամ մի հին մելիք, ինչպէս եղել են Ղարաբաղի մելիքները, կամ թէ մի քրդական ցեղապետ՝ երբեմն անկախ, երբեմն ենթարկուած ուրիշին, որ իրենց աւելի զօրեղ է: Նա նահապետ է իւր ամբողջ ցեղի և գաւառի: Օրէնք չկայ ի հարկէ: Նա կառավարում է և հրամայում իւր հասկացած ձևով. կարգադրում ժողովրդի վիճակը իւր ցանկութեամբ. վայելում է ընդհանրապէս մեծ յարգանք. բայց երբ մի չարիք է հասցնում ժողովրդին, վերջինս պատրաստ է ըմբոստանալու և ասելու՝ «քո թագաւորութիւնը քո գլխով դիպնի» կամ, «ոչ իշխանը լինի, ոչ Արաղը»: Իշխանութիւնը ժառանգական է և որդէցորդի անցնում է անդրանկին ուղիղ գծով. բայց եթէ որդիքն անչափահաս են, կառավարում է հօրեղբայրը կամ քեռին, որ և որբերի խնամատարն է լինում: Ժառանգն ազատ տէր է իւր հօր իշխանութեան և ստացուածքի. բայց և հայրն ազատ է կտակ անելու և իւր կտակով այս կամ այն բանը սրան կամ նրան թողնելու: Աղջկերքը չեն զրկում ժառանգութիւնից և մեծ օժիտներ են ստանում, նոյն իսկ հօր կաղուածներին:

Թագաւորի և իւր ժողովրդի յարաբերութիւնը շատ մտերմական ու հասարակ է: Նոյն իսկ ռամիկն ազատ ել ու մուտ ունի նրա մօտ. գալիս է իւր ցաւերը յայտնելու և զանգատուելու: Եւ թագաւորն անմիջապէս տնօրինութիւն է անում. ժողովուրդը թէպէտ ենթարկւում է թագաւորին, բայց ճորտ ու ստրուկ չէ: Կարող է ազատ կերպով թողնել հեռանալ իւր բնակութեան քաղաքից ու գաւառից, եթէ թագաւորը չի լսիլ իւր բողոքին: Բայց այդպիսի բան չի լինում մեր վէպի մէջ, սասունցիք ընդհանրապէս սիրում են իրենց տիրոջը, որի մահուան համար նոյն իսկ եօթ տարի սուգ են անում: Եւ այս շատ հասկանալի է, այդ տէրերը նախ ժողովրդի վրայ են մտածում և նրա հոգսը տանում, ապա իրենց: Ոչ մի բան այնքան չի պարզում իշխողի և ռամիկի այս նահապետական յարաբերութիւնը, որքան Դաւթի և իւր հղբայր նախորդի անկեղծ, բարեկամական սէրը: Նրանք իրար շատ մօտիկ և սերտ կապուած սրտեր են, բայց և երբէք չի մոռացւում վէպի մէջ, որ մէկը իշխող է, միւսը՝ իշխուած. մէկը իբրեւ տէր հովանաւորում ու պաշտպանում է միւսին, որ իւր կողմից ժառանգութիւն է անում իւր տիրոջ որդուն: Էական տարբերութիւնը իշխողի և ռամիկի մէջ այս է, որ մէկը հրամայող է, միւսը՝ լսող, իշխանը կարող է բանեցնել ժողովրդին, և նա սիրով բա-

նում է. նա հարուստ է, երկիրն իրենն է. ունի շատ ձիեր, խաշն և արջառ, շատ ոսկի և արծաթ, և ամենը հարկաւ ուսմկից է առնում, որ աղքատ է, օրական հացի կարօտ: Եւ տանում է ժողովուրդն այդ, որովհետեւ իշխանը դրա դիմաց և մի մեծ պարտականութիւն ունի: Նա կռուող է, զինուոր է, և հովանաւորում ու պաշտպանում է ռամկին յատկապէս այլազգիների հարստահարութիւնից ու աւառութիւնից: Նա պահում է իւր երկիրը դրսի թշնամիների աւերմունքներից: Առանց թագաւորին՝ ռամիկը մի շատ անճար արարած է, թոյլ ու ողորմելի: Բայց դա ի հարկէ Սասունցի, հին սասունցի ռամիկը չէ, այլ 19-րդ դարու մշեցին, մոկացին կամ պարսկահայը:

Բացի Ջոշանց Մեծ տան անդամներից, որոնք թագաւորում են, կան և «իշխաններ», որոնք առանձին դեր չունեն: Դրանք հին ազնուականներն են: Նրանցից միայն խորհուրդ է հարցնում թագաւորը երկրի համար կարևոր նշանակութիւն ունեցող դէպքերի ժամանակ: Դրանց մասին աւ հասարակ հարեանցի է անցնում վէպը: Աւելի սիրով խօսում է հոգեւորականների վրայ, որոնք ընդհանրապէս շատ լաւ կողմերով են պատկերանում վէպի մէջ:

Հոգեւորականը իւր ժողովրդի հոգեւոր դաստիարակն է. ուսման ներկայացուցիչը, իւր հօտի հետ տառապողն ու պանդխտողը: Նա մարդկանց մէջ հաշտութիւն բերող է, բարեպաշտութիւն զարթեցնող, հսկող, որ չարից չխափուեն մարդիկ, գիւղական քահանան բացի սովորական ծիսակատարութիւններից՝ պսակ, պատարագ և այլն անելուց, պահում է և դպրոց: Նա գլուխ է գիւղական հասարակութեան, խօսքին լսում են ամենքը, խորհուրդը կատարում: Նրա տունը բաց է եկուորի առաջ, որ մի սովորական հիւրասիրութիւն չէ, որ ունին ամենքը և աւելի մեծ չափով Ջոշանց տունը, այլ քահանան օտարականի համար մի բարեգութ հայր է: Հենց այդ պատճառով ժողովուրդը և իշխանը սիրում և յարգում են նրան և նրա օրհնութիւնն առնում: Վանքերում ապրող եկեղեցականների համար հոգում են առանձնապէս իշխանները, ամեն ապրուստ տալիս նրանց, բացի երկրի համար և իշխանի յալթութեան համար աղօթելուց՝ քարոզ են տալիս ժողովրդին և սովորեցնում: Առհասարակ եկեղեցականը շատ զաղափարական պատկերով է ներկայանում վէպի մէջ, և դա ցոյց է տալիս մեր եկեղեցականների իսկական կրթական նշանակութիւնը, որ ունեցել են անցեալում: Ժողովուրդն ևս շատ բարեպաշտ է, բայց մենք այդ բարեպաշտութեան, կրօնական աշխարհայեցողութեան, հաւատալիքների և սովորութիւնների մասին, ինչպէս և հայի և այլազգու յարաբերութեան մասին առանձին կը վերցնենք:

Որովհետև եթէ վերևում դրած մի քանի կեանքի գծերը մեծ մասամբ միայն Սասունցիներինը չեն, աւելի ևս այս վերջին կողմերով վէպն ընդհանուր ազգային բնաւորութիւն է ստանում:

Ամփոփելով այս գլխի բովանդակութիւնը, մենք գտնում ենք, որ վէպի մէջ բաւական մեծ ճշտութեամբ նկարագրուած է Սասունն իւր սահմաններով, իւր ժողովրդով ու ժողովրդի պարագմունքով և այլն: Դա իրական պատկերն է Սասնոյ, միայն բանաստեղծօրէն ըմբռնուած ու արտայայտուած: Նոյն իրականութիւնը գտնում ենք և վէպի գործողութեան մէջ, որ Սասնոյ պատմութեան յիշողութիւնն է: Բայց նախ քան այդ պատմականին անցնելու, թուենք այն տեղերը, ուր կատարուած է վէպի գործողութիւնը Սասունից դուրս:

Դ.

ՈՒՐԻՇ ՎԻՊԱԿԱՆ ՏԵՂԵՐ

Սասունից յետոյ վէպի մէջ գլխաւոր տեղը բռնում է Մար կամ Մարայ տեղ (= դեխ, դեհ, կողմ), Մարայ բաղաձայնով: Ո՞րտեղ է այս երկիրը և ի՞նչ է հասկացուում այս անուան տակ: Վէպը բաւական անորոշ տեղեկութիւն է տալիս այս մասին, իսկ վիպասաններն իրենք ոչինչ չգիտեն:

Սրուանձտեանը գրում է. «Մըըը գուցէ Մուսլ կամ Մուսուլ լինի, որ հաւանականութիւն կը վերցնէ, և Սասնայ տիրապետութեան սահմանէն շատ հեռու չէ» (Գր. ու Բր. 129): Սակայն, ինչպէս կը տեսնենք, վէպի մէջ առանձնապէս յիշուած է Մուսուլ՝ առանց շփոթուելու Մարայ հետ, և այդ ենթադրութիւնը համապատասխան չէ նոյն իսկ իր՝ Սրուանձտեանի պատմութեանը նկարագրին, որից պարզ երևում է, որ Մըըը Հայաստանում է և սահմանակից Սասնոյ տէրութեանը յատկապէս վերջինիս հիւսիս. արևմտեան կողմում (1-ն, 145): Մարամելիքը գրաւում է Դաւթի հօր մուլքը, «որ Ծծմակայ գլխէն կերթար հար ի Սեղանսարու գօտին» (1-ն, 158), և երբ նա Դաւթի վրայ է գալիս, բանակ է դնում Սեղանսարու գօտին. (1-ն, 162): Մըըը ուրեմըն Ճապաղձրից արևմուտք է ընկնում:

Բոլոր պատմութեանը մէջ ևս Մըըը սահմանակից է Սասունին. «ես ու հզիկ հող ու ջրի շիրիգ ենք,—ասում է Դաւթը Մարամելիքի համար,—մեր մէջ վէճ բացուաւ ու կռիւ էրեցինք, էդ ինձի թրով զարկեց, հպա ես չգարկեմ» (3-րդ, 26): Եւ Դաւ-

թի վէպի առաջին ճիւղն ամբողջ այդ հոգ ու ջրի վէճն է: Մարա-
մէլիբը Մհերի որդիներին պահելու վարձ է առնում ճապաղջու-
րն ու Ծովասարը, կամ յափշտակում է սասունցիներին (3-րդ,
26, 31 հտ. 7-րդ, 67): Այս տեղերում իրենց հօտերն են արա-
ծեցնում Մարամելքի «էլը», որ Դաւթին ճանաչում ու պատում
են իրրև իրենց հին աղայի որդուն: Ուրիշ պատմուածքով Մըս-
րամելքի «էլն» արածացնում է հօտերը Ծովասարի միւս երեսին,
այսինքն հիւսիսային լանջերին, ուր առաջ սասունցիք էին եայ-
լաղ գնում:

Այսպէս ուրեմն Մարամելքի բուն երկիրն ընկնում է Տաւ-
րոսի հիւսիսային կողմը. Ծծմակայ քից, Ծովասարից, Սեղան-
սարից ու ճապաղջրից դէնը: Բայց նա իրրև տէր Բալուայ դաշ-
տի և Տարօնի մի մասի՝ գրաւում է և ճապաղջուրը, Սեղան-
սարն ու Ծովասարը: Մի քանի պատմուածքների մէջ Մարամելքն
այս կողմերից էլ հէնց յարձակում է գործում. և Մուրադ գետն
անցնելով գալիս Սասնոյ վրայ: Հիւսիսային արևելեան կողմում
Մարամելքին ենթարկւում է և Տարօնի սահմանակից Խլաթը
(7-րդ, 68 հտն):

Միւս կողմից Սասնու ժառին՝ գրելիս տեսանք, որ Մարն
ընկնում է Սասնից հարաւ, և երկսի սահմանն է Բաթմանայ կա-
մուրջն ու դէպի արևմուտք Անգլայ ձորը, հին Անգեղոտան գա-
ւառը ուր և Անգեղ բերդը, այժմեան Ագլ կամ Էգիլ կոչուած
գաւառակը, որից դէպի հիւսիս Բալուայ դաշտն է ընկնում: Կը նշա-
նակէ Մարն ըստ վէպի մի իշխանութիւն է, որ շրջապատում է
Սասնոյ բարձրութիւնը չորս բոլորից, և նրա մէջ են Բալուն ու
Երբեմն ճապաղջուրը, Տարօն ու Խլաթ, Սասնու հարաւում Ար-
զնի դաշտը և ապա Էգիլ գաւառակը:

Մարայ իշխանութիւնը սակայն միայն այդքանը չէ: Նրա
մէջ են ըստ վէպի Դիարբեքիր, Հալաբայ քաղաք և Հալեքից դէ-
նը Մարայ քաղաք: Այս իշխանութեան մէջ է և Մաքաժաղին, այ-
սինքն Մեքքա, Մեղինէ: Եւ վերջապէս Մարամելքի համար գըտ-
նում ենք. «էգի Մարայ մելիքն է, Հնդայ ամիրէն է, ու Բաղդադու
խալիֆէն է» (3-րդ, 35, 47, 114 հտն.):

Այսպիսի մի ընդարձակ սահմանով տէրութեան, որ շրջա-
պատում է Սասունը և որի մէջ են Դիարբեքիր, Բաղդադ, Հալեք
և Մեքքա Մեղինէ և նոյն ինքն Մարայ քաղաք, շատ պարզ է,
որ իսկ Մարայ, այսինքն Եգիպտոսի տէրութիւնն է՝ Էյուբ
իան կամ, մեր պատմագիրների, Ետլեան հարստութեան ժամա-
նակ (1169—1250 թ.), և Մարայ մելիքները Եգիպտոսի մելիքներն
են, ինչպէս կոչւում են այդ թագաւորները: Մենք յետոյ կը տես-

ներք այդ հարստութեան մասին, երբ կը գրենք պատմական յիշողութիւնների համար:

Բայց ի՞նչ է Մսրայ քաղաքը: Դա երբեմն Հալեբից դէնը, ուրեմն դէպի Եգիպտոս է երեւակայւում, երբեմն Սասունին մօտիկ: Պատմութեան յիշողութեան հարստութեան ժամանակ մի հատ քաղաք չկայ իբրեւ ամբողջ պետութեան մայրաքաղաք. Եգիպտոսում Գահիրէն է կեդրոն, Ասորիքում Դամասկոսն ու Հալեբը, Միջագետքում Դիարբէքիրը, և բացի դրանցից Հիջազում սրբազան քաղաքները՝ Մեքքէ ու Մեդինէ: Մսրայ քաղաք անունը թւում է թէ մի ժողովրդական ընդհանուր կոչում է Մսրայ իշխանութեան մէջ եղած այս կամ այն գլխաւոր քաղաքների, որոնց հետ գործ են ունեցել սասունցիք: Այստեղ այսքանը միայն յիշենք, որ Մսրայ մեծքներն այլազգ են ու տաճիկ, այսինքն մահմեդական. Մսրայ քաղաքում կան մուլա ու մզկիթ (3-րդ, 85, 6-րդ 2, 8-րդ 16):

Բաղդադի խալիֆայութիւնն առանձին տեղ է բռնում վէպի մէջ: Վերեւում տեսանք, որ Մսրայ մեծքը Բաղդադու խալիֆայ է համարւում. բայց դա վիպական շփոթութիւն է միայն, յիշողութիւն այն բանի, որ Բաղդադու խալիֆաներն իրօք ենթարկուել են Մսրայ մեծքներին: Մսրայ մեծքն ուրեմն, որ ժամանակով աւելի նոր է, բռնել է Բաղդադի խալիֆայի տեղ: Շատ պատմութեան մէջ, սակայն, Բաղդադու խալիֆայ և Մսրայ մեծքը դեռ տարբեր են: Բաղդադու խալիֆան ներկայանում է իբրեւ շատ «զօր ու զօրընտեղ» թագաւոր, որ մի քանի անգամ զօրք է ժողովում, գալիս մեր ազգի վրայ կռիւ և յատկապէս Մշոյ Սուրբ Կարապետի վրայ, ու շատ առ ու գերի տանում: Նա տիրում է Ծովասարին, որ Սասուն տէրերը խլում են նրանից, և նա Սասնոյ վրայ է գալիս և աւերում (1-ն, 137 հտն. 7-րդ, 50): Բաղդադում թագաւոր նստում են այս հզօր «խալիֆայի թոռները», որոնք սակայն յետագայում վէպի մէջ թոյլ ու վախկոտ են պատկերանում: Ուրիշ պատմութեանց յիշողութիւն են, եկած կցուած Բաղդադու անունը, բայց Բաղդադու խալիֆան իւր արարքներով ասել չի ուզիլ արարական տիրապետութեան և յատկապէս Բաղդադու խալիֆայութեան (750—1258 թ.) յիշողութիւն:

է: Այս խալիֆայութեանն ահա փոխանակել են յետոյ նորագոյն աւելի զօրեղ Մսրայմեղիքները, և այն կռիւը, որ սկզբում պատմուած է եղել Բաղդադի խալիֆայի համար, մեծ մասամբ շուռ է եկել Մսրայ մեղքի վրայ: Մի պատմուածքի մէջ դեռ սակայն Մսրայմեղքի այս կռիւը կրկին պատմուածք ունի, թէ Բաղդադու խալիֆայի և թէ Մսրայ մեղքի համար, և այս երկուսը վէպի մէջ ևս ժամանակով մէկը միւսից յետոյ են գալիս. «Դառնիկ որբիկը, որ Բաղդադայ խալիֆին սըպանեց, ընտու թագաւորութիւնը վերջացրեց, Մսրը մեղքը կար, Մսրայ քաղաքին էլ նստում: Էդ Մսրայ մեղքը որ լսում ա թէ Բաղդադայ խալիֆը վերջացեր է, Դառնիկ որբիկն է մեռեր է, եկաւ Ծովասար տիրեց» (7-րդ, 68):

Միջագետքի քաղաքներից վէպի մէջ յիշուում են և Մուսուլ ու Զգիրու քաղաքը «Զգիրու Շատի», այսինքն Տիգրիսի վրայ: Այս քաղաքի հետ, որ հարեանցի է յիշուում, կապուած է Մհերի մի սխրագործութիւնը: Գետը մի քանի անգամ ելնում աւերում է քաղաքը. բայց Մհերը մի ահագին քար շալակում, բերում ձգում քաղաքի քամակը գետի մէջ, որ երկու ճիւղի է բաժանուում, և այլ ևս չի աւերում քաղաքը: Բայց ասում են. «մէկ ժամանակ տ'երնի Ակն Անանին, տ'աւերի քաղաք Զգիրին»: Գետի մէջ իւր ձգած քարի վրայ Մհերը շինում է «Բըշայ բալաքը»: Իսկ Մուսուլ քաղաքը իւր թագաւորով մասնակից է վէպի բուն գործողութեանը: Երբ Դաւիթ Գիւրջիստանից վերադառնում է, Մուսուլայ թագաւորը մարդ է ուղարկում և կռիւ պահանջում Դաւիթից. կռուի մէջ Չմշկիկ Սուլթանն սպանում է Դաւիթին, իսկ Մհերը հօր ժահուան վրէժն առնում է Մուսուլայ թագաւորից և սպանում Չմշկիկին: Մուսուլի այս թագաւորութիւնը յիշողութիւն է հաւաստեալ Մուսուլի Սելջուկ Չանգեանների աթաբեկութեան (1127—1234 թ.), որոնց մի ճիւղը առանձնացած կազմում է Զգիրէի աթաբեկութիւն (1180—1250 թ.), որ և ոչնչանում է թաթարաց արշաւանքների ժամանակ՝ ինչպէս Բաղդադի խալիֆայութիւնն ու Մսրայ մեղքների Ետիհան հարստութիւնը: Մուսուլի թագաւորութիւնը սակայն վէպի մէջ շատ պարզ կերպով շփոթուում է Խլաթի հետ:

Խլաթայ երկիրը, Խլաթայ թագաւորութիւնը, Խլաթ քաղաքը՝ Նեմրուք սարի ստորոտում բաւական յաճախ յիշուում է վէպի մէջ: Խլաթայ մի թագաւորը, Մելքոն անունով, ժամանակակից է դուրս գալիս Բաղդադի հօր խալիֆայի. նրա մօտ են ապաստանում Սանասար և իւր եղբայրը. (3-րդ, 16): Այս քաղաքի վրայ է յարձակում Մսրայ մեղքը, որ և հպատակեցնում է իրեն (3-րդ, 38. ծան. 7-րդ, 68 հտն.) Այս քաղաքի իշխանի աղջիկն է Խանդութ-

խանութ, որ Մսրայ մելիքի հշանածն է, որին և առնում է Դաւիթ: Ուրիշ պատմութեանցով Խաթի իշխանի այրի կնոջ հետ սիրային յարաբերութիւն է ունենում Դաւիթ, և երբ սա Խանդութին առնելուց յետոյ անցնում է Խաթի մօտով՝ Խաթիք դէմն են դուրս գալիս ու կռիւ պահանջում, որի մէջ սպանւում է Դաւիթ մի աղջկանից կամ իւր սիրականից, Չաշկիկ Սուլթանից: Մհեր հօր վրէժն առնելով աւերում է Խաթը (3-րդ. 49 հտ. 1-ն, 177 հտն. 9-րդ 458. 449, 455): Մի պատմութեան իբրև Խաթի տէր յիշում է Չէնով Յովան, Դաւիթ քեռին. և Մհերն հօրից խոռովելով գնում է Խաթ (3-րդ, 23, 38. 6-րդ, 54):

Խաթը մեր պատմութեան մէջ արաբական շրջանում մեծ դեր է խաղացել, առանձնապէս 12-րդ դարում, երբ առանձին թագաւորութիւն ունէր Շահի Արմեն կոչուած հարստութեան ժամանակ (1100—1207 թ.), որոնց նուաճում են Շգիպտոսի կամ Մսրայ Ետլեան մելիքները, որի յիշողութիւնը և պահել է վէպը:

Խաթի Շահի Արմենների իշխանութեան մէջ է եղել և Մանազկերտը, որ վէպի մէջ յիշում է Մանգկերտու բերդ անունով, որտեղ նստում է հայ իշխան Թաթորոս անունով, որի աղջիկն առնում է Սանասարի որդի Մհերը, և աղջկայ հետ հարսնադրեր գնում Քեռի Թորոսը, Դաւիթ քեռին: Մենք յետոյ կը տեսնենք, որ Քեռի Թորոս և Չէնով Յովան իրար փոխանակում են. իսկ Չէնով Յովան իբրև Դաւիթ քեռի Խաթի տէրն է: Այս երկուսն ևս սակայն շփոթւում են Կապուտկողայ թագաւորութեան հետ:

Կապուտկող, հին ձևով Կապուտողն, կամ Ընձաքիարս կամ Ընձաքի սար գտնւում է Վանայ ծովի հարաւային եզերքում, Ռշտունեաց մէջ: Կապուտկողի թագաւորն ըստ վէպի հայ է. նրա մօտ ապաստանում են Սանասար և իւր եղբայրը, որոնք և նրանից ստանում են քառասուն տուն ու գալիս շինում Սասուն: Արամելիքն առնում է Կապուտկողի թագաւորի աղջիկը, որի հետ Սասուն գնում է Քեռի Թորոսը (1-ն, 141 հտն.): Ուրիշ պատմութեանցով Կապուտկողի թագաւորի աղջիկն է Խանդութը (3-րդ. 40 հտ. 9-րդ. 438 հտ.): Մի պատմութեան մէջ սակայն Խանդութին Խաթի է, իսկ Կապուտկողի է Խանդութի ոսոխը (Չաշկիկ Սուլթան), որ սպանում է Դաւիթին (9-րդ. 69):

Կապուտկողայ թագաւորութիւնը, ինչպէս կարծում ենք, հին Ռշտունեաց իշխանութեան և Վասպուրականի հայոց Արծրունեաց թագաւորութեան յիշողութիւն է, որ մտել է վէպի մէջ: Այս ժամանակի յիշողութիւնից են մնում վէպի մէջ և Ոստանն ու Վանայ բերդը:

Ոստան գիւղը Վանայ ծովի հարաւային ափին է, Ռշտու-

նեաց մէջ, Վան քաղաքից հարաւ-արեւմուտք: Մօտի քարալեռան գլխին շինուած է հին Ոստանայ բերդը, որից զէպի ծովը հանում է «Վապան փորեալ ի նախնեաց ընդ քարաժայռ վէմ լերին անհնարին աշխատութեամբ՝ շրջապտոյտ և անձուկ յոյժ, մանաւանդ ի վերին կողմն. ընդ որ մի միայն հեծեալ կարէ անցանել, և այն ի տեղիս տեղիս հետեակ գնալով. այս անձկագոյն վայր կապանին տեէ իրբն մի ժամ. իսկ ստորն զակաւ առ սակաւ լայնանայ մինչև ի ծովն. և այսպէս անհնարին է յայսմ կողմանէ ունել թշնամոյն ժուտ ի նախնի բերդն, զի մին կարող է ընդդէմ կալ հազարաց» (Նոր Հայ. եր. 159): Ռշտունեաց Ոստանը յաճախ կարևոր դեր է խաղացել յատկապէս Արծրունեաց թագաւորութեան ժամանակ և յետոյ: Բերդը շինել է Գագիկ Արծրունին: Վէպի մէջ յիշում է Ոստանայ կապանը. երբ Մհերն ուզում է Վան գնալ, Ոստանայ իշխանը «կապ եթալ զՄհեր կապեց»: Մհերն ազատուում է, իսկ ձին մնում. բայց յետոյ գալիս ձին էլ ազատում է (3-րդ, 149):

Ոստանի հարաւ արեւմտեան կողմը, լեռան զառիվայրի վրայ, Ոստանին մօտիկ է և Քարաղաւս գիւղը: Երբ Դաւիթը Սանդուկի մօտից գնում է փահլեանների վրայ, Սանդուկը պատուիրում է Քարաղաւտ չգնալ կռուելու. Դաւիթ չի կատարում այս հրամանը և վտանգից ազատուում է Ձէնով Յովանի ազդարարութեամբ (3-րդ, 46):

Վէպի մէջ աւելի կարևոր դեր ունի Վան քաղաքը, որի բերդի հիմը ձգում է Թեաթորոս (3-րդ, 22): Մհերն աշխարհից ձանձրացած գալիս է Ոստան և ապա Վանայ քաղաք: Վանայ քաղաքի տէրն ևս թշնամութեամբ է վարւում և չի թողնում Մհերին այդ տեղ մնալ: «Վանայ քար մկայ երկու թարանջայ (սանդուխ) կայ, կասեն Քիւռիկ Ջալալու ոտաց տեղն ի»: Մհեր յետ է դառնում և մօր գերեզմանից հրաման ստանալով՝ նորից գալիս է Վանայ քաղաք: Երբ հասնում է Վանայ դաշտ, տեսնում է «մէկ ագուաւ կէր կը խօսէր»։ Նետով վիրաւորում է ագուաւին, որ թռչում մտնում է մի քարայր. Մհեր ձին քշում ետեւից մտնում է այրը և էլ յետ չի դառնում. ձիու ոտքը թաղւում է հողի մէջ, դուռը փակւում է, և այնտեղ մնում մինչև աշխարհքի վերջը: «էն տեղաց անունն էլ Ագուաւու քաղաքն. ինչ ագուաւ մտաւ էն տեղ, էն դիմաց կասեն Ագուաւու քար»: Դա կոչւում է և Վանայ քար, Ալքըփու քար, Ակոափու քար, Շաղբաղու քար, այլ և Տոսպան Բլուր, ուր է Մհերի այրը կաւ Մհերի դուռը (1-ն, 182. 3-րդ. 147 հտ. 6-րդ 74. 7-րդ, 44. 9-րդ, 398, 460, 8-րդ 49), այլ և Խըզըղ քեար (5-րդ, եր. 525):

Ակոբի Վանից հարաւ արեւելք մի լեռ է, որի գլխին կայ

«վերամբարձ քար մեծ, զոր կոչեն Ակուրի քար, որոյ մէջն է դադարկ քարայր. ունի և քարեղէն դուռն փակեալ մեծ յոյժ, առ որով երբեմն երբեմն հոսի ջուր» (Նոր Հայ. 143): Իսկ Սրուանձտեանը նկարագրում է. «Վանայ բերդէն դէպ յարեւելս նայելով Այգեստանեայց հիւսիսակողմը փոքրիկ լեռնագոտի մը կայ, որոյ արեւելեան գլուխը կըսուի Զըմփզըմփ մաղարայ, արեւմտեան ծայրը Ագրփի, և մէջտեղը Մհերի գուռը.. Զըմփզըմփ մաղարան քարայր մի է ընդարձակ... Մհերի դուռը ամենալերջ քար է, զոր տաշեր և կոկեր են մեծ դրան ձևով և վրան բեւեռագրեր գրած են... Մհերի դրան վերէն սև ջուր մը կաթ կաթ կը ծորի: Եւ կըսեն. «Մհերն և իւր ձին Աստուծոյ հրամանով փակուեր են այն տեղը: Այս սև ջուրը Մհերի ձիու շնուն է» (Գրոց ու Բրոց. 132 հտ.): Իսկ Շահ-բաղին Ագրփիի դէմն է, ուր և այգիներ (Սրձտ. Մանանայ, եր. 82):

Ըստ 5-րդ պատմութեան վանայ քաղաքի փաշայի մօտ են ապաստանում իրենց հօրից փախած երկու եղբայրները: Սրուանձտեանը (Գր. Բր. եր. III) այստեղ վարագայ դաշտի մէջ դնում է Պղնձէ քաղաք, երևի աւերակի անուն: Անշուշտ այս է Վէպի մէջ յիշուած Պղնձէ քաղաքը, որի թագաւորի աղջկան առնում է Սանասար կամ իւր եղբայրը (3-րդ, 69 հտ. 143. 9-րդ, 408): Մի պատմութեանով, սակայն, Սանդուկի հայրենիքն է Պղնձէ քաղաքը (3-րդ, 42):

Վէպի մէջ այնուհետև յիշում է Կաղզուան, որի ամիրայի աղջիկն է Սանդուկ խանումը (1-ին. 165): Այստեղ, տեսնոք, կայ Սանդուկի բերդ և ձոր: Կաղզուանի մօտ է եղել հին Կապուսայ կամ Կապոյց բերդը, որ նոյնացնում են աւելի հին Արտագերս բերդի հետ, և որ առանձին դեր կատարել է Բագրատունեաց առաջին թագաւորների օրով: Մի պատմութեան մէջ Սանդուկի հայրենիքն է «Բերդ Կապուտին» (3-րդ, 40), որ պէտք է կարծել թէ այս Կապոյտ բերդն է Կաղզուանի մօտ: Կապուտկող և Կապուտայ բերդ անունների նմանութիւնը հաւանօրէն պատճառ է դարձել գործողութիւնը մէկից միւս տեղ փոխադրուելու:

Կաղզուանից արեւմուտ յիշում է Արգոււմ, իսկ հիւսիս՝ Կարս որոնք ունին առանձին ամիրաներ, որոնց մօտ ապաստանել են ուղղում Սանասար ու իւր եղբայրը, բայց չեն ընդունուում (1-ն, 141): Արգոււմի և Կարսի բերդերի հիմն ևս դնում է Թեաթորոս (3-րդ, 22): Հայաստանի հիւսիսակողմում յիշատակում է Զանգուռայ դուրան, որ տեսնոք, և ապա Լօռի, իւր փահլեանով, որ Դաւթի ոտին է իրբև Սանդուկին ուղղով (3-րդ, 45 հտ. 57 հտ. 1-ն, 169 հտ.): Լօռին, ինչպէս կը տեսնենք, առանձին դեր կատարել է 11-րդ և յետագայ դարերում թէ հայոց Լօռուայ

թագաւորութեան և վրաց տիրապետութեան ժամանակ:

Նոյն դարերի յիշողութիւն է վէպի մէջ և Գիւրջիստանի, այսինքն Վրաստանի յիշատակութիւնը, ուր գնում է Դաւիթ Սանդուկի համար աղախին բերելու, նախնապէս իւր համար կին առնելու, կամ իր փահլեաններին պսակելու (3-րդ, 129, 134. 7-րդ, 38 հտ. 8-րդ, 44): Այստեղ է գնում և Մհերը, որի կինը Դաւիթ բերած գիւրջու աղջիկն է: Նա նուաճում է և Թուրքեստանը, այսինքն Լեզգիներին, Կովկասեան լեռնաբնակներին, ինչպէս հասկանում է վիպասանը (3-րդ, 137):

Մի պատմուածքով (3-րդ, 130.) Դաւիթ ուզում է Գիւրջիստան գնալ աղջիկ բերելու, բայց ճանապարհին միտքը փոխելով՝ գնում Հաղբեջան, այսինքն Ատրպատական, որի թագաւորի աղջկայ նաժիշտներին առնում է իւր փահլեաններին, իսկ իրեն՝ թագաւորի աղջկան բերում Սասուն, պսակում Մհերի հետ և ուղարկում Հաղբեջան թագաւոր: Այստեղից նոր Մհերը գնում է Գիւրջիստան: Բայց շարունակութեան մէջ կինը մէկ Հաղբեջանում է յիշում, մէկ Գիւրջիստանում: Պարզ կերպով երևում է, որ Հաղբեջանը նոր է փոխանակել Գիւրջիստանին, որովհետեւ Մհերի կինը միշտ գիւրջու աղջիկ է յիշում: Սակայն Իրան, Իրանայ քաղաք և Թաւրիզ մի քանի պատմուածքների մէջ հաստատուն կերպով դրւում է իբրեւ Սանդուկի հայրենիք: Սասունից Իրան Դաւիթ ճանապարհն է Ճափուան, Բանդումահի, Գործութայ դաշտ. «ճաշն կերաւ Ճափուան, խրամենց գնաց Բանդումահին, Բանդումահին անցաւ եկաւ Գործութայ դաշտ», իսկ երեկոյեան հասնում է Իրան, Իրանայ քաղաք, կամ Թաւրիզ (3-րդ, 119 հտ. 8-րդ, 38 հտ.): Ճափուան ըստ ասացողին (7-րդ, 29) Մոկաց երկրի արեւմտեան կողմն է, տեղը մեզ յայտնի չէ: Ճափուան յիշում է միշտ Դաւիթի ճանապարհին ինչպէս 9-րդ, 439. «ճաշ ուտեմ Ճափուան, ընթրիս ուտեմ Բանդումահու կամուրջ, հրամեց ուտեմ Վապուտկող քաղաք», որի թագաւորի աղջիկն է Սանդուկ: Սակայն այստեղ պատմողն անշուշտ շփոթել է, որովհետեւ Բանդումահու գետը Բերկրի գաւառում է, Վանայ ծովի գետակ հիւսիս արեւելեան կողմում և Սասունից Վապուտկող գնալու համար այդ ճանապարհը չեն բռնիլ: Նոյն գաւառում է Գործոթ կամ Գործոթ գիւղը, որի ռէսի աղջիկի Բանայ խանութը (=Չմշկիկ Սուլթան) ուզում է առնել Դաւիթին (3-րդ 128 հտ, 135): Երբ Դաւիթն առնում է Իրանայ թագաւորի աղջկան, Սանդուկին, Իրանից մինչև Բանդումահին օփառ են տալիս Սանդուկին, որից երևում է, որ այդ կողմերը Իրանայ թագաւորի կալուած է, բայց երբ Դաւիթ սպանւում է Գործութայ Բանայ խանութից, Մհերն ու Չէնով Յո-

վանը «Բանդիւմահու կարմնջից չուր Իրան, ինչ որ կէր, բիրադի կոտորեցին»:

Մի քանի պատմուածքներով խանդութի հայրենիքն է Խոյ, խոյայ քաղաք, որի ճանապարհն անցնում է Ճաժուանի, Կապուտ-կողի և Բանդումահի վրայով (7-րդ. 28 հտն. 3-րդ. 121): Այս տեղ վէպն, ինչպէս տեսանք, բնիկ է, և 4-րդ պատմուածքի մէջ գործողութեան տեղերը Խոյի և Մակուայ շուրջն են դրուում: Խանդութի հայրենիքն է Քիլիսէ, որ ըստ բանահաւաքին հին Շաւարշան կամ Արտաղ գաւառի մի մասի անունն է և յետոյ փոխարկուել է Սոփման անուն (ճեղքուած, քանդուած երկիր) կոչւումով: Ըստ վէպի և ըստ աւանդութեան, Դաւթի գուրզը գետին պատռելով գնացել է և «էն օրէն էս օր Խանդութ խանըմի երկրի անուն փոխեց Սոքման անուն»: Այս գաւառում են Քիլիսէ գիւղը, որի մօտ է Խանդութի բերդը, և վէպի մէջ յիշուած Նալբայժան գեաղուկը, Դաստակեարի (բնագրի մէջ Դաստարաբի) գեաղուկը, Կոես և Կոեսա ձոր, որ տեղերով անցնում է Դաւիթը Փեռա գնալու, ուր պիտի կռուէր Խանդութիւն ուղելու համար եկած Լանդրադ թագաւորի դէմ: Փեռա գիւղը Խոյ, հին Ներ գաւառում է, Խոյից երկուս ու կէս ժամ հեռու դէպի հիւսիս:

Հազրբեջանի կամ Իրանի, հետը և Խոյ վերցրած, այս առանձին իշխանութիւնը յիշողութիւն է վէպի մէջ Ատրպատականի Աթաբեկութեան (1136 — 1225), որոնց տիրապետութեան սահմանները երբեմն դէպի արևմուտք մինչև Վանայ լիճն էին տարածուում, իսկ հիւսիսից մինչև Սիւնիք ու Այրարատ:

Վէպի մէջ յիշուած տեղերի կամ իշխանութիւնների անունները լրացնելու համար բերենք և հետեւեալները: Իրրև Մարամելքի օգնական մի երգի մէջ դուրս են գալիս Անուռ շակին իւր Թեհրան քաղաքով, այլ Սուլթան Մուրադն ու Ֆրանկի պապը (9-րդ. 424. 430, 453): Ալամի այն կողմում դրուում են Օղանայ և Տօղանայ թագաւորները (3-րդ. 124). մի պատմուածքով (5-րդ) Բաղդադու խալիֆայի տեղ մտնում է Հնդայ օկելի. մէջ են գալիս նոյն Չընմաչընի քաղաք. Չինմաչնայ կամ Չնայ քաղաւոր, որ ուղում է Գիւրջիստանի թագաւորի աղջկան, որին բերում է Դաւիթը (3-րդ. 124. 8-րդ. 10 հտ. 45 հտ.): Մինչև անգամ Լուսասանն էլ անմասն չի մնում մեր վէպի մէջ: Որպէսզի ոչ մի բան պակաս թողած չլինենք, աւելացնենք որ կան և Ախմախու սար (8-րդ. 8) և Չիմանի (3-րդ. 46), որոնք հաւանօրէն հէքաթային ձևով կոչումներ են, Պող բլուր, որ Տարօնում պիտի լինի (1-ն, 146), այլ և Նուսադիւ և Դիլ գետ:

Ռ Ո Ւ Ս Տ Ա Մ Ջ Ա Լ

(Նոր-Բայազէտի քարքառով *)

Գրի առաւ

Ե. Լ Ա Լ Ա Յ Ե Ա Ն

Փամոնակով Դաղմուրադ շահ գլնի, աշխարհն ամենայն
յաղթող գլնի: Էտուրը մէ տղայ կծնուի. էտ տղի մէ ձեռը խփած
գլնի. որը որ գքայ՝ չի բացուի: Դաղմուրադ շահը որ գքայ, ձեռը
կթալայ՝ ձեռը կբացուի՝ որ մէջն արուն ա. Դաղմուրադ շահը կա-
սայ՝ ըստուն յաղթող չիլնի աշխարհիս մէջն. անունը կգնայ Ղահ-
րմանի զաթլ (Ղահրման կտրիճ): Ղահրմանից կտրիչ մարդ էլ չի
հէլեր ա. յիթսուն թիւանի **) գիւրզ էր վերցնում: Ընդուց
յիտ էլ ազգէ ազգ էկաւ Զալը, Զալի տղայ Ռուստամը: Էտոնք որ
էնքան կտրիչ են, Ղահրմանի գիւրզը չեն կանում վերցնեն: Ըն-
դուց յիտ՝ Ռուստամին մէ տղայ հէլաւ, անունը Ֆահրամադ. էնի
որ խասաւ, հէլաւ. քսան տարէկան, էն գիւրզը էնի վերցրեց: Հա-
մա էտոնցը մէ աղաթ ունին. որ կէթային կոիւ, մէ հարայ (ճչոց)
կքաշէին, էն դուշմանը ընդոնց հարայի ահուցը կխառնուին յի-
րար: Ըստոնք ընդոնցը կջարթին: Ռուստամին ունէր մի ախպէր,
անունը Գևի: Գևին ունէր էրկու տղայ. ջօջ տղի անունը Բիփանդ
էր, պստի տղի անունը Բուրզի էր: Մէ օր դալլաքը բէրհր էր
Ռուստամը թրաշ էր անում, Բուրզին կայնէր էր դէմը, զուլուզ

*) Պատմեց ինձ Նոր-Բայազէտի գաւառի Ղըշադ գիւղում իննսնամեայ
մի ծերունի:

**) Թիւանին 20 գրուանքայ է:

էր անում: Ռուստամը խայլին (հայելի) առաւ ձեռը, յիւր սուրիաթը յիշկեց, տեսաւ, որ յերեսին իրեք մագ սիւլտըկեր՝ ա: Էտե մէ ախ քաշեց: Բուրզին նեղացաւ, ասաւ՝ հօնչ հա ախ քաշում, երկիրը մեր ձեռը դողում ա, մեր լինչն ա պակաս: Ասաւ. Ձէ, չէ, բան չկայ: Ասաւ. սաղն ասա, թէ չէ ես ընծի կսպանեմ: Ասում ա՝ որ ասում ես, ասեմ քեզի, Փերզահ-Դաղի կայ, դեերի մասկեամն ա (բնակավայրը), ընդոնց գլխաւորը Փոլատու-Բանդու դեն ա, էս օխտը տարի մեզի խարջ չի տուած. ընդոնք մեր խարջատունն են, հիմի ընդդիմ են կայնած, ես էլ ծէրացեր եմ, վախենում եմ՝ դուք չկանաք խարջն առնի, մեզի ամօթանք հնի: Բուրզին ասաւ. ես կէթամ, եա կըրեմ, եա կսպանուեմ: Ռուստամն ասաւ. դու ջահէլ ես, չես էկե, չես գացե տեղ. կէթաս կփասուես: Բուրզին ասաւ. փասուեմ, չփասուեմ՝ կէթամ: Ռուստամն ասաւ. դէ կաց ես էթամ Չալին խարցնեմ: Չալը խալիւոր էր, պարկուկ էր: Ռուստամը գնաց կուշտը, ասաւ. Չալ, Բուրզին կայնիր ա, էթում ա Փերզահ-Դաղի, լինչ ես ասում եմ: Ասաւ. ես գիտամ՝ ընդու խէրը (հայրը) սուտ մհանով սպանուաւ, դու դատում ես՝ ընդու տղէրքի գլխին էլ ուտես: Դէ՛հ, ասում ա, որ էթում են, լինչ անեմ. տղայ տ, կայներ ա՝ էթում ա: Դէ՛հ, ասաւ, էնի նավալադ ա (անտեղեակ), գնա Բիթանգը դի խտը, թօ էթայ:

Ռուստամը դարցաւ էկաւ, թաղարուքը տէսաւ, Բուրզուն ինչ որ գիւրզ, քեաման, գլխի թաս, ամինայն ինչը սարքեց, Բիթանգին դանչեց բերեց, քառսուն հազար փահլէվանով, Բուրզին էլ խտը, Բիթանգը առաւ գնաց: Ծովով պտի էթին, մոտն գեամին, հնգան ծովի յէրեսը, գացին: Գացին. էտ դեերը յիմացեր ին էտոնց պալը: Դիւրին (հեռագիտակը) դրին յաշկերը, յիշկեցին:

Փոլատու-Բանդու գեր ուր տէսաւ ըսոնց, հնգաւ ծովի յէրեսը, լողւոր էր, էկաւ, որ շրչէր էտոնց գեամին, փասէր: Բիթանգը դիւրին դրեց յաշկին, յիշկեց: Բուրզին ասաւ. հօնչ հա էտար յիշկում, տու ես էլ յիշկեմ: Ասաւ. դրեց յիրան յաշկին, յիշկեց տեսաւ, որ մէ սարի չանք մէկը հնգե ծովի յէրես, գալլմ ա: Ասաւ. էս սրն ա, Բիթանգ, գալողը: Բիթանգը ասաւ. էտի Փոլատու-Բանդու դեն ա, էտի համ լողւոր ա, համ ֆըռընտահ ա, կթոնի: Էկաւ, մեր գեամիքը կշրչայ: Որ մօտըցան, Բուրզին հէլաւ, շորերը խանեց: Բիթանգը ասաւ. էտ լինչ ես անլմ: Ասաւ. շորերս պտի խանեմ, ընծի թալիմ էտու վրէն: Ասաւ. կխեղդեմ: Ասաւ. քընց քառսուն հազար փահլէվանը խեղդի, ես մինակ կխեղդիմ: Որ էկաւ մօտըցաւ դեր, Բուրզին յիրան թալեց էտու վրէն, խձաւ վիզը, գլխը տուեց՝ պոմփի (բուռնցք) յա-

ոէչ: Փոլատու-Բանդու դեր ասաւ. Բուրգի, ես էլ կխեղդուեմ, դու էլ. դու հէլի մտի գեամու մէջը, ես կհնգնեմ գեամու յառէջը, քեզի կտանեմ, կխանեմ դուս: Էնենց շլկին տարաւ խանեց դուս: Դեհ-
րը կայնած ին ընտե, ծովի զրազը: Փոլատու-Բանդու գիւի խետ
կոռան թէ՛ դու գացիր, որ խեղդիր էտոնցը, դու առար էկար:
Ասաւ. բան չկայ, ջահէլ ա. յէգուց էտուրը կապանեմ: Մացին
գիշերը էնտեղ: Յառաւօտը էտոնց աղաթ կար, ջանկ-դհուլի կզա-
նեն (պատերազմական փող հնչեցնել). որ փահլէվանները կոռէին:
Բուրգին էն դէհէն էկաւ, Փոլատու-Բանդու դեն էլ. էն դէհէն
էկաւ: Բուրգին թամբահ արաւ, ասաւ, իմ ձինը իմ կուշտը պա-
խէք, էսի ֆըռնտայ ա, կթռնի. թէ որ թռաւ՝ ես ձիով հնգնիմ
յետեւ: Էկան առան յիրուր: Կոռան. Փոլատու-Բանդու դեր թու-
րը թալեց՝ Բուրգու դօշը կտրեց, արաւ հարալու: Բուրգին թուրը
թալեց ըստրա գազաթը, յիչաւ չուր հողը, էլ չկարցաւ յիրան յաղ-
թէր. Փոլատու-Բանդու դեր թռաւ. Բուրգին ձինը խէձաւ, հնգաւ
յետեւ. մութը տուեց վրէնները, հնգան մէշի մէջը, դեր Բուրգու
վրէն կորաւ, մէշի մէջը, գնաց, գլոխը կոխեց մէ ծառի բող, էսի
ընդէ մնաց, Բուրգին ընդուն կուրցրեց: Էկաւ, էլ չգիցաւ դուր
էթէր. գիշերը լուսը բացուաւ վրէն, գնաց յուրիշ երկրից դուս
հէլաւ: Էտ երկիրն էլ Օգրէկստան քաղաք են ասում. Էտ քաղքի
թագաւորի անունը Աֆուանսիամ թագաւոր էր: Էտ Աֆուանսիամ
թագաւորին մէ ախպէր ունի, անունը Աղա-Էլիազ ա. Էտ Աղա-
Էլիազը կխէձնի ձինը, յիրան նէքարների խետ գլին սարը ման
գալու. կը տէնայ, որ մէ բարակ ջուր ա գալմ ա, Էտ ջուրը ար-
նոտ ա: Յիր նէքեարներին կասա՝ մէ բանցրցէք տէսէք՝ Էս թնչ
տրուն ա: Բանցրնան կտէնան, որ մէ լաւ ձի կայնուկ ա, մէ
մարդ էլ ընդեր ա քիթ ու բերնի վրէն, ջրի մէջը, խելքը գացիր
ա. ջուրն էտու հարի արունը բերում ա ցածր: Գքան ազին կա-
ոնն. աղան, մէ էսենց կտրիչ մարդ ընդեր ա ջրի մէջը, յինքը
հարալու. ջուրը ընդու արունն ա բերում ա: Աղէն հիլաւ գնաց,
տէսաւ, որ էդ մարդի խելքը գացիր ա, դեղ կար կուշտը, դեղ
տուեց էդ մարդին՝ օյեամիշ հիլաւ: Ասաւ. թնչ մարդ ես, ո՞ր ցե-
ղից եմ: Ասաւ. ես Ռուստամի ցեղից եմ, Ռուստամի ախպոր տը-
ղէն եմ:

Անունդ թնչ ա:

Ասաւ. Բուրգի ա:

Դէհ, ասաւ, համեցի էթանք մեր տունը:

Ասաւ էկաւ յերանց տունը: Աղա-Էլիազի ախպէր թագաւո-
րը յիմացաւ, որ ղօնախ ա եկար ա ախպոր տունը, մարդ յղբկեց
ախպոր յետեւ, ասաւ. մաւ ղօնախդ, յարի էստե: Էտի չկամեցաւ

որ էթէր: Բուրդին ասաւ. հնչի՛ չես էթում: Բուրգուն ասին, թէ ախպօր խեղ խռով ա, չի էթում ա: Բուրդին հէլաւ կայնաւ, Աղա-էլիազի ձեռից բռնեց, կայնըցրեց, ասաւ՝ յարի էթանք, էրկու ախպօր կռիւը ի՞նչ պտի ըլի, որ չես էթում. էթանք: Գնացին: Թագաւորին գլուխ տուին: Թագաւորը տեղ տուեց, էտոնք նստան, խարց ու բարե հէլան, Բուրգուն խարցրեց թէ ի՞նչ ազգից ես: Ասաւ. ես Ռուստամ Զալի ազգից եմ, Ռուստամի ախպօր տղէն եմ,

—Անունդ ինչ ա՛:

—Անունս Բուրդի ա՛:

էտոնք էլ ուրիշցան, խաց կէրան, էրկու ախպէր մօաըցան յիրար խեղ խօսացին գողտուկ: Բուրդին որ էտոնց ձէնը լսաւ, չիմացաւ թէ ի՞նչ են ասում: Ասաւ. խնդրում եմ ձեզից, որ ընծի խեղ դուշմանութեն էք անում, ընծի սաղն ասէք, ես էլ յիմանամ. թէ որ դօստ էք, այանդա ընծի խեղ խօսացէք: Էտոնք ասին թէ՛ Աստուած չանայ, որ մենք քե խեղ դուշմանութեն անենք: Մենք ուզում ենք մեր ախչիկը տանք քե: Դէհ, ասաւ, շնորակալ եմ, որ դուք տաք, ես էլ կանոնում: Ասին. մենք տուին: Բուրդին հէլաւ էտոնց ձեռները պաչեց: Աղա-էլիազի ախչիկն էր էդ ախչիկը, թագաւորի ախչիկը չէր: Աղա-էլիազը առաւ Բուրգուն գնաց յիրանց տունը: Ասաւ. Բուրդի, հէքիմ բերեմ, գայք Երեւան սաղցնայ: Ասաւ. չէ, մենք մեզի հէքիմ ենք, ես չեմ ուզի յուրիշ հէքիմ գայ իմ վրէն: Էտէնց մէ ժամանակ մնաց էտի:

Մենք խարարը Փերսատ-Դաղայ տանք: Փոլատու-Բանդու գեղ կորեր էր մէջի մէջը: Ընտոնցը փարի ունին, սէհրբազ (պատրոդ), դանչին էտոնցը, թէ՛ Փոլատու-Բանդու գեղ որդի ա, գթէք, բէրէք: Էտոնք հէլան գացին, մէջի մէջը ման էկան, գացին տահան, որ Փոլատու-Բանդուն գլխը կոխեր ա մէ ծառի բող, գլխըն ուռեր ա, ետալու ա, էդ ծառի բողից դուս չի գալում ա: Բէրին բալթէքը (կացին) ծառը կտրին, Փոլատու-Բանդու գլխը մչից խանցին, առան էկան: Էկաւ նստաւ Փոլատու-Բանդու գեղ յիրան դիւան խանէն: Յիրան իշխըններին դանչեց. հըմմէն էկան նստան. էտ փարիքներին բէրեց, ասաւ. ձեզից կուզեմ էս գշերս Բուրդին որտե ըլնի՝ գտնէք բէրէք իմ կուշտը: Էտոնք գիտում ին որտէ էր: Հէլան գացին Բուրգու կուշտը, տէսան՝ Բուրդին քնուկ ա, բացին յերեսը, տէսան, որ շատ խօրօտ էր, էրկսով յիրար խեղ խօսացին, թէ Բուրգուն յիմցընենք. թէ մեզի սիրեց — չենք տանի, թէ որ չսիրեց — կտանենք: Բուրգուն յիմցըրին: Հէլաւ նստաւ, ասին՝ մենք էկէր ենք, որ քիզի տանենք Փոլատու-Բանդու կուշտը. թէ որ կսիրես մեզի — չենք տանի, թէ որ

չսիրեն—կտանենք: Բուրգին ասաւ. ես ետրալու եմ. իմ ետրէն սաղանայ՝ ես ձեզի կսիրեմ: Էտոնք թողին գնացին: Փոլատու-Բանդու դեն ասաւ. յոր ա, չբէրիք: Ասին. ման էկանք՝ չգտանք: Ասաւ. սուի էք ասում, Բուրգին ընծնից խօրօտ ա, ձեր յաշկը հնգեր ա Բուրգուն: Էնի խափեր ա ձեզի, ի՛նչ ես ձեզի կսիրեմ. ընդոնց ազգը նա գողութեն կանայ, նա բողութեն կանայ: Ձեզի խափեր ա. գացէք, որտե ա, առէք յարէք: Էտոնք հելան գացին: Տեսան, որ Բուրգին քնուկ ա. յիրան հօրղընով, զէշակով վեր-ցին, առան էկան, դրին դիւան խանի օրթլաղը: Փոլատու-Բանդու դեն ասաւ. իմա՛կ ես, ասաւ, գլոխդ կտրեմ: Բուրգին ասաւ. կտրում ես կտրա՞. դալլութենով ընծի բէրիք, տղամարդ ես՝ հելի մէյդան—կուենք, ես Աստուած ընծի կտայ, ես քեզի: Փոլատու-Բանդու դեը դարձաւ իշխընների վրէն, ասաւ. ի՛նչ էք ասում էք. ըսպանենք, թէ թորգենք: Էն ջերգէն ըսկի ձէն չտուին: Դարձաւ էն մէկէլ ջերգին խարցրեց. ընդոնք էլ ձէն չխանին: Մէ ծեր մարդ խօսաց էտի, Փոլատու-Բանդու դէին ասաւ. քո տունն աւիրի, իմալ մեր տունն աւիրեցիր. մենք էտու խարջա-տուրն ենք, հըմմէն տարի գալում էր, յիրան խարջո տանում էր, մեզի նեղութեն չէր տալում. դու քո մէջը խպարտցար, թէ՛ ես ընդուն կյաղթեմ, խարջ չեմ տայ. դու չկարցար էտու վրէն, քեզի ետրալու արաւ, անջախ պրծըցրինք բէրինք: Բիժանգը մե-զի քանդեց, օխտը տարի չիր տուէ, տասնըչորս տարուանը ժո-ղուեց, առաւ գնաց. ի՛նչ խասկըցար: Դու ասում ես՝ սպանենք Բուրգուն. բա Բիժանգը, բա Ռուստամը, բա Ֆահրամաղը, որ Ղահրըմանի յիսուն թիւանի գիւրզը չունք հիմի վերցող չի հելե, մկայ Ֆահրամաղն ա վերցում. բա էտոնց ձեռից մենք որտե՞ պտի պրծնենք: Ո՛ր դուց բերած ա, թօ տանեն դնեն տեղը: Վեր-ցին էդ փարիքը, տարան դրին Աղա-էլիազի յօղէն: Յառաւտուն էն գլխէն քնուց հէլաւ, Աղա-էլիազն էկաւ, ասաւ. Բուրգի, լէսօր հնչիս շատ քնե: Ասաւ. ետրէս մոմում էր, լուսու դէմ անջախ դինջըցայ, մէշու (մի քիչ) քնէր եմ: Էտուց պրծաւ: Մնաց էտի:

Մենք խաբարը Ջանգի դալասուց տանք: Ջանգի-դալասի կար, քաղաք էր. էտե թագաւոր էր նստում, անունը՝ Ջանգի-դալալի էր: Թագաւորը յինքը ջահէլ էր, քսանըխինգ տարեկան, ազապ էր, չէր կարգուի: Իշխնները կայնան ասին. թագաւոր, պէտք ա կարգուիս, որ մեզի թագուհի ընի: Թագաւորն էլ յօժարացաւ: Դէ, ասաւ, խնդրում եմ ձեզնից՝ մէ օրինաւոր մարդու ախչիկ կամէնաք, ես էլ առնեմ: Ասին. քընց Աֆուանսիամ թագաւորի ախաօր Աղա-էլիազի ախչիկը:—Լաւ, որդուց (որտեղից) ճարենք: Ասին. էն էլ քո թրի տակն ա, որ սհաթին յղրկես, կրէրես:

Ձանգի-ղաւորն Նէ փահլէվան ունէր, շատ կտրիչ էր, որդե գացէր էր՝ աւիրէր էր. անունը Ղաթարան փահլէվան էր: Ղանչեց քերից փահլիվանին: Ասաւ. Ղաթարան փահլիվան, ես շնորակալ եմ քեզնից. որդե գացէր ես՝ աւիրէր ես, էկեր ես. իմ խօսքը արիր ես: Էս մէ բանն էլ գնա բե: Ղաթարան փահլիվանը ասաւ. թագաւորդ սաղ ըլնի, ի՞նչ ա, ասա, էս սհաթին կատարեմ: Կէթնա Օղբէկստան, Աֆռանսիամ թագաւորի ախպօր, Աղա-Էլիազի լըսի կտոր, աննման ախչիկը կրեբես ընծի խամար: Էտ մէկ բանն էլ որ կատարիր, էլ քեզի յուրիշ տեղ չեմ յղրկի: Անունն իմն հըլնի, ուտել խմիլն քոնն: Լաւ, ասաւ, կը կատարեմ, ասաւ, թագաւորն ապրած կէնայ: Թագաւորն մէ գիր գրեց, ասաւ. Աֆռանսիամ թագաւոր, խնդրում եմ քեզնից բարեկամութեն, որ քո ախպէր Աղա-Էլիազի ախչիկը յղրկես գայ, ընծի թագուհի ըլնի, ըստուց դէնը ընծի խէր (հայր) գլնես: Գիրը՝ տուեց Ղաթարան փահլիվանին: Ղաթարան փահլիվանը իր գիւրզը, ամենայն սարքը վերցեց, ձին խէձաւ, գնաց: Գնաց խասաւ Օղբէկստան: Յիրանը դառահ էր (կտրիճ էր), գնաց. ձինը կայնըցրեց դուռը, յինքը տապարը վրէն, էնենց համարձակ մտաւ թագաւորի գիււանը: Թագաւորը, Բուրզին, Աղա-Էլիազը նստուկ ին: Սանեց գիրը տուեց թագաւորին: Թագաւորը կարդաց, տուեց Աղա-Էլիազին: Աղա-Էլիազն էլ կարդաց, էլի տուեց թագաւորին: Բուրզին ասաւ. Էտ ի՞նչ բան ա: Տուին Բուրզին կարդաց: Ասաւ. շատ լաւ բան ա գրի: Թագաւորը թագաւորի ախչիկ կանոնի. ձեզնից ախչիկ ա ուզի, տուէք, թօ տանայ: Աֆռանսիամ թագաւորն ասաւ. Բուրզի ջան, էլ յուրիշ ախչիկ չունենք, միակ Աղա-Էլիազի ախչիկն ա, որ տուէր ենք քե: Եմ, ասաւ, էտի էկե իմ նշանածն ա տանում: Ասաւ. ես իմ նշանածը չեմ տա: Ասաւ. ես քո յաջը խանողն եմ: Մէ խօսք ընդուց, մէկ ընդուց, էտոնք էրկտով խասան յիրուր: Հըմմէն փախան հէլան դուս, մացին էտ էրկտով: Ի՞նչ անխանի սաղաֆ ճաղերն հըմմէն ջարդին: Բուրզին Ղաթարան փահլիվանի ձեռնէն խանչալը խանեց, գանեց՝ Ղաթարան ֆահլիվանի փորը թափեց: Ղաթարան փահլիվանին վերջացրից, յինքն հէլաւ դուս, էնենց արնոտ, հըմմէն փախան, յիմացան թէ Ղաթարան փահլիվանը ըսպանեց Բուրզուն: Բուրզին ասաւ. հնչէք փախնում էք, էկէք էն ջանդակը թալէք դուս, մուտրեց դիւանխանէն: Բուրզին էլ Ղաթարան փահլիվանի նէքարին ասաւ. գնա քու թագաւորին խաբար տար, որ մենակ ես եմ ըսպանէ, յուրիշ մարդ խաբար չէ: Էտ նէքարը խէձաւ ձինը, գնաց դըխ յիրան թագաւոր: Թագաւորը դիւրինը դրէր էր յիրան յաշկին, նստէր էր փանջարի յոռէջ, ճամբախն էր յիշկում, տէ-

նէր՝ եփ կգայ յիրան թագուհին: Տեսաւ, որ նէքարը մինակ էկաւ: Յիրտն մէկ էլ նէքարնիրն ասաւ. տղէրք, խալաթ բէրէք, էսի մուշտուլուղ ա բէրի: էկաւ մօտըցաւ, խարձրեց, ասաւ. յուրմ չէկան: Նիաթը կախ խօսաց խետը, ասաւ. Ղաթարան փահլիվանին ըսպանին: Ասաւ. ո՞րն ըսպանեց:—Ասաւ. Բուրղի աննուր մարդ կար ընտե, էն ըսպանեց: Բագաւորը մոլորուաւ, էն սհաթին ղանչեց յիրան ղօշունը, ասաւ. դէ, թաղարուք տէսէք, որ էթանք Օղբէկստան աւախրենք: Քառսուն հազար փահլիվանով հէլաւ էկաւ Օղբէկստանայ վրէն: Չորս եանը բռնեց նստաւ: Խապարը յղրկեց թագաւորին. ասաւ. ես իմ փահլէվանը սպանողին իմ ձեռը կտաս, ես քաղաքը կաւիրեմ: Օղբէկստանայ չորս եանը բաղան էր (պարխսպ), հըմմէն տեղն էլ դարգահ (գուռ) կար. հըմմէնն էլ խողեցին, էկան Աղա-էլիազի դարգեանն էլ խողեցին, որ չբացուի. Բուրղին հէլաւ ասաւ. էտ լինչ էք անում: Ասին. խողում ենք, չգան մեզի ըսպանեն, Չանգի-ղաւին էկեր ա մեր վրէն կռիւ: Ասաւ. գացէք, գացէք, իմ դարգեանը մի խողէք: Թողին գացին, թագաւորին ասին, թէ՛ Բուրղին չթողեց յիրան դարգեանը փակենք, ես թէ խողենք: Թագաւորն ասաւ. Աղա-էլիազ, Աստուած քո տունն աւիրայ, իմալ դու մեր տունն աւիրիր, էտ սլատիճն յճատ գտար, բէրիր կապիր մեր ետխէն: Աղա-էլիազն ասաւ. ուստ էկաւ. մենք լինչ ինք գիտում, թէ էսենց բան գնէր: Մընաց յառաւօտը: Չանգի-ղաւու ղօշունից մէ քսան երեսուն տղայ ջոկուան, էկան Չանգի-ղաւու կըւշտը, ասին. թաւաւոր, յէսօր կռիւը տու մեզի, տես քո էն դուշմանի գլուխն ինչ ենք լանում ենք մենք: Ասաւ. դէ, ձեզի տէնամ, հա, գացէք, յեսօր կռիւը ձերն ա: Էտոնք գացին կայնան մէյդան. Չանկ-ղեռլին գանեցին. էս էն մարդի էշխէն ա, որ Ղաթարան փահլէվանին ըսպանեց, տենանք իմալ մարդ ա, թօ եզին կէնայ (կտրիճ լինի) գայ մէյդան: Բուրղին էդ ձէնը լսաւ, ձինը քաշեց դուս, այարեց, ղօլան-ղուշղունը բարք արաւ, ոտը դրեց գանդուն, որ պտի խէճնէր, Աղա-էլիազի ախչիկը էկաւ լալով չթողեց, թէ՛ կէթաս քեզի կսպանեն: Ասաւ. մի վախեցի, ընձի չհն ըսպանի: Ախչիկն յանգաջ չարաւ. էլի էէր թողում: Բուրղին թուրը քաշեց, ախչկան ասաւ. քեզի կսպանեմ, դէն գնան, դու իմ անունը կոտրում ես: Ախչիկը յետ փախաւ, Բուրղին ձինը քշեց գնաց մէյդանը, տեսաւ, որ փահլիվաններ պատրաստի կայնուկ ին՝ որ կռիւ անեն: Բուրղին ոտները ճխտեց գանգուն, կայնաւ թամբի մէջն, մէ հարայ քաշեց, էտ փահլէվանները յախու խառնվան յիրուր: Չարղիւով տարաւ խանեց (տարաւ հասցրեց) ղօշունը: Դարձաւ ընդունց (այն տեղից) էլ քաղաքը չէկաւ, քշեց գնաց սարը. գերշըրը

մնաց սարը: Աֆռանսիամ թագաւորն ասաւ. Աղա-էլիազ, Աստուած քո տունն աւիրայ, իմալ դու մեր տունն աւիրեցիր. հէտն, ղոշունին մէ գլխ տուեց, էլ չէկաւ քաղաքը. փախաւ գնաց սարը. որն ա գիտում—դճրը գնաց: Գիշերը մացին, յառաւօտը լուսը բացուաւ, մէ էրկու հարիւր փահլէվան գացին Չանգի-ղուալու կուշտը, ասին. թագաւորն ապրած կէնայ, յէսօր կռիւը տուր մեզի, տես՝ ինչ ենք անում ենք գլխը. յէրէկ մէ քանի գեաղապիւղա իր յղրէ, ընդոնք մեր անունը կոտորին: Դէ, ասաւ, ձեզի տէնամ, գացէք, յէսօր կռիւը ձերը թօ ընի: Եկան մէյդան, ջանկ-ղհոլին զանեցին, ասին. էն մարդու էշխէն ա, որ յէրէկուայ փահլէվանսիրը ըսպանեց, եզին ա՝ յէսօր թօ գայ մէյդան: Բուրգին էդ ձէնը լաւ սարից, ձինը խէձաւ էկաւ. էկաւ մէյդանը կախաւ. մէ հարայ քաշեց, էտոնք խառնուան յիրուր, հնգաւ յետեները, ջարդեց, գացին էլի խասան Չանգի-ղուալին: Չանգի-ղուալին յիմցաւ, որ էտու վրէն չեն կանայ, գիր գրեց Աֆռանսիամ թագաւորին, ասաւ. Աֆռանսիամ թագաւոր, դու էտ պատիճը բէրիր կապիր իմ ջանը, ըսպանեց իմ Ղաթարան փահլէվանը, ըսպանեց իմ փահլէվանսիրը էս էրկու օր. թէ ախար էտի կէթմայ, խօ չի մնայ, էն էլ ես գիտամ ու դու. քաղաքդ կէրէցնեմ: Աֆռանսիամ թագաւորը գրեց ասաւ. չեմ կանում վրէն, իմ ձեռն էլ քո ձեռի խեւ. ինչ գիտաս՝ արն: Դէ, ասաւ, որ ընձի խեւ դոստ ես դու, մէ էրկու իրեք հազար ջան գու յղըրկայ, էրկու իրեք հազար էլ ես, էս մէյդանի օրթլաղը մէ խանդակ փորենք, խողը տանենք կորցնենք, վրէն ալաչուղ անենք, որ ըսկի բալլու չանայ, որ ջանկ-ղհոլին զանեցինք՝ էնի գքայ գընկնի խանդակի մէջը, մենք կըռնենք: Ասաւ. թօ քս խօսքը ընի: Երկու իրեք հազար ջան Աֆռանսիամ թագաւորը յկրկեց, էրկու իրեք հազար ջան էլ Չանգի-ղուալին յկրկեց. գիշերը գացին՝ էն մէյդանը փորին, խողը տարան կորցրին, բէրին քիչ-միչ վրէն ծածկին, որ բալլու չանէր: Մնաց յառաւօտը: Յառաւօտը հէլան մէ քանի փահլէվան ջանկ-ղհոլին զանեցին, կայնան խանդակի ղրաղը: Որ ձէնը Բուրգին լաւ, ձինը խէձաւ էկաւ, յիրան մտքի մէջը ասաւ. յէսօր յիրեք օրն ա, պտի ըտոնցը ջարդեմ, էթամ Չանգի-ղալսին աւիրեմ, Չանգի-ղալին էլ ըսպանեմ: Էկաւ կայնաւ խորի ղրաղը, մէ հարայ քաշեց, էտոնք ահիցը խառնուան յիրուր: Հնկաւ հետեները, էկաւ հնգաւ էտ խորի մէջը, էլ չկարցաւ հլնէր: Թափան վրէն բռնին: Չանգի-ղալին ասաւ. Աֆրամսիան թագաւոր, շնորակալ եմ, որ օքնեցիր, իմ դուշմընին բռնեցի: Իէհ, ասաւ, շնորակալ եմ քեզից, ըստուց դէն քո ախչիկը իմ քուրն ա, էլ ես չեմ տունի: Դարձաւ էս խեւ ա-

ոսա Բուրգին գնաց: Յիւր կուշտը ծով կար, ծովի մէջը մէ կղզի կար, անունը Չայէ-Գայնամ էր: Էն կղզու մէջը մէ խոր կար, քառսուն զազ խորութենէն էր, տարան թալին էն խորի մէջը, քառսուն դեր դրին դարաւուր: Մենք խաբարը Ռուստամից տանք:

Ռուստամին մէ քուր ունէր, անունը Բանի էր, որ էտոնց մարդիքը նեղ հնգնին, էտոնք յետեը չին ման պի: Էտոնց էրազատէսը էտ Բանին էր: Կէս գիշերին յիմացաւ, քնուց հէլաւ, էկաւ. Ռուստամի կուշտը, ասաւ. Ռուստամ, Աստուած քո տունն աւիրայ, Բուրգին նեղի ա, գնա խասի (հասիր): Ռուստամն ասաւ. իմալ տէսար էրազը: Ասաւ թէ, մէկ Բուրգին հնգաւ տլի մէջն, հեկաւ, մէկ էլ հնգաւ, հէկաւ, մէկ էլ հնգաւ, էլ չէկաւ: Ռուստամն ասաւ. էթամ Չալի կուշտը, տէնամ ինչ կասայ: Գնաց Չալի կուշտը, Չալն ասաւ. հը, ինչ ա, Ռուստամ: Ասաւ. Բանին էրազ ա տէսե, թէ՛ Բուրգին նեղի ա, տեղը չեմ գիտում, որ էթանք ազատենք բերենք: Չալին մէ ղուշ ունէր, անունը Տայրէ-Սիմա էր (Սիմա թռչուն), էտոնք էտ ղշին շուտով լաւութեն ին արած.— ինչպէս թէ լասութեն արած.— էտ ղուշը, որ ձաք կխանէր, մէ վիշապ օձ կլնէր ծառի գլխը էտու ձաքիւրը կուտէր, էտի կմէր շիւար: էտ Չալի ազգերէն մէկը կը պատահի էտ ծառի տակը, գիշնի էտե, որ դինջանայ, մէկ էլ կտէնայ, որ վժվժոց էկաւ, ելըվեր կլիբիշկայ՝ որ մէ օձ փաթըթվէր ա ծառը, որ ղշի ձագերն ուտայ: էտ մարդը շիտկուաւ տեսաւ, որ օձն հլնում ա, թրով զանեց, օձը ըսպանեց: էկաւ պարկաւ, էլի քնաւ: Ղուշն էկաւ. ղուշն էկաւ տէսաւ, որ մէ մարդ ծառի տակը պարկեր ա, միտք արաւ, ասաւ. հըմէն տարի իմ ձագերն էս ա ուտում. բարցրանամ, ըստուն ձանգերով բռնեմ, թողեմ հլնի հազար կտոր: ձագերը յիմցան, մօրը խասկըցրին, ասին. էտուն ֆլասս մի տայ, մեր ազատողն էտ ա: էտա օձն էր ուզում մեզի ուտէր, էտի զանեց ըսպանեց: Որ ղուշն իմցաւ, յիչաւ, թեկերը բռնեց հով անի տղի վրէն, որ քնի: Քնուց որ զարթաւ, ասաւ, տղայ, ուզա, ինչ մուրազ ունես՝ ասա.— ես կատարեմ. իմ ձագերը դու ես ազատի: Ասաւ. ինչ պտի ուզեմ քեզնից. իմ ինչն ա պակաս, որ քեզնից ուզեմ: Դէհ, ասաւ, որ զատ չես ուզում ընծնից, ես իմ բբուկը (փետուր) կտամ քե, որ ձեր ազգը նեղ հնգաւ՝ էն բբուկը տայ կրակին, ես կը խամսեմ, ինչ բան ըլնի՝ ձեզի կասեմ: էտ բբուկը Չալի կուշտն էր: Չալը բբուկը տուեց կրակը: էտ ղուշն էկաւ. Հա, ասաւ, Չալ, ես գիտամ, Բուրգու համար ես ընծի զանչէ: Ասաւ. կյորկես Ռուստամին, թօ էթայ քառսուն հազար փահլէվանով, բազրկեան դաստուրի էթայ, խացով, բրնձով, կերակուրներով է-

Թայ: Ասաւ. Բուրդին հէնա Ձանգի դայասին, ծովի կղզին մէ խոր կայ, անոնը Չայէ-Չայնամ ա, էն խորի մէջն ա: Քառսուն դէն էլ դրած ա վրէն դարաւու: Որ կէթայ Ռուստամը, սե սար կայ, էն սե սարի կշտովը կըհնցնի, էն սե սարը մէ մարդ կայ, քառսուն գազ յէրկէնքն ա, քառսուն էլ լէնքն ա, յինքն էլ մէ ձեռնանէ ա: Ընդու անունը Չոփոյի Եկդաստ (մի ձեռանի) են ասում: Ընդուն էլ յաղթել չհէնի: Էնի սարերը ման ա գալըմ, չի կանում ա յիւր փորը լցայ, անօթի ա մնում: Էն վախտը որ կտենայ Ռուստամը, էն սհաթին բարխանէն կդնայ ցածը, օջախ կանայ, զատ (կերակուր) կէփայ: Էնի կը գայ զատը (հոռու) կնստի. գիտայ, որ յիւրան էլ կտան: Թօ Ռուստամը լաւ փլաւ էփայ, մէ հարիւր լոշ դնայ վրէն, տանայ դնայ էն Չոփոյի Եկդաստի դէմը: Էնի որ կհրաւ՝ էլ ձեզի փաս չի տալ. կթողէք կէթաք: Էտ դուշը Էտ խրատը տուեց Էտոնց, գնաց: Ռուստամն յէլաւ, յիւրան թաղարուը տէսաւ, Բիժանգը խետը, քառսուն խազար փահլէվանով ճամփայ հնգաւ, մինակ Փահրամազը մնաց Խաթամ-Շահարի մէջը: Ձալի քաղաքի անունը Խաթամ-Շահար էր: Գնաց խասաւ էն սե սարը, յիշկեց տէսաւ, որ մէ սարի պէս մէ մարդ հէտ ա, գալըմ ա: Էն սհաթին թամբա՝ արաւ ձիաւոր-նիրին, ասաւ, յիշէք, յիշէք, շուտ կրակ արէք, կերակուր էփէք: Կերակուրն էփէցին, օխտը կանթանի մէ սինի լիքը փլաւ լցին, լաւ գլխեցին, մէ հարիւր լոշ դրին վրէն, տարան դրին Չոփոյի Եկդաստի յառէջը: Եփոր էկաւ նստաւ Էտ մարդը, կէրաւ, սինին սրբեց, կշտացաւ, միտք արաւ, որ քնէր: Ռուստամը ձիաւոր-նիրին գողտուկ ասաւ, թէ ձեր թաղարուը տէսէք: Յինքը գնաց Չոփոյի Եկդաստի կուշտը, խարցրեց, առաւ. Խնչ մարդ ես, քե Խնչը կյաղթայ, դու Էտդդար կտրիչ ես: Ասաւ. Խնչ ես ուզում ընծնից. մէ կտոր խաց տուիր ընծի, ել գնա. ես քեզի փաս տուողը չեմ: Ասաւ. բա մենք էթանք Խնչ թարիֆ անենք, Խնչ ասենք մենք, թէ քեզի տեսիւ Կնք: Ասաւ. ջանըմ, ընծի յաղթել չընի: Մէ բան ընծի կյաղթայ. Ռուստամ են ասում: Էդ Ռուստամի հարից ես փախէր եմ, հնգեր եմ Էտ չօլը, որ մէկ էլ ընդու հարէն չընկնի իմ յանգածը. էլ ընծի յաւել բան չի յաղթայ: Է, կասա, շնորհակալ եմ: Էտու յակերտանքը որ կէթան կզատընան, յինքը ձինը կխէծնի, կգայ Չոփոյի-Եկդաստի գլխի վրէն կը կայնի: Յիշկայ կտենայ, որ յակերտանքը էնքան դացած են, որ յաչք էլ չի կտրում, մէ հարայ կքաշայ, Չոփոյի-Եկդաստը կխրանի, արեղից գնի ու կփախնի կէթայ դըխ սարը: Ռուստամը ձինը կը քշայ, կէթայ յակերտանքին կխասնի: Մէկ էլ կյիշկայ յետեսնց, որ հէտ ա՝ Չոփոյի-Եկդաստը էկաւ, խասաւ յիւրան: Կը-

դառնալ, որ մէկ էլ հարայ քաշայ Ռուստամը, Չոփոյի-Եկղաստը զատը տեղից կրողայ, կասայ՝ էլ հարայ մի քաշայ, էտ զարշիւ՝ ձէնը չընգնի իմ յանգածը, ես պակամս ղուլլուղ կանեմ քե. մէնէքարըդ էլ ես։ Էլ հարայ չի քաշայ։ Չոփոյի-Եկղաստը կգայ կը-խաանի։ Վայ, կասայ, Չոփոյի-Եկղաստ, ձի էլ չկայ՝ քեզի տանայ. իման պտի փխադայ (հետի) գաս։ Ասաւ. քո ձինը խրէղէն ա, Ռուստամ, իշտար որ կարողութէնդ կխաանի, քշա, ես կգամ կը-խաանեմ։ Ռուստամը ձինը կքշայ, էնի յետեանց գալում էր, խոս-նում էր։ Գացին խաանն ծովի ղրաղը։ Չոփոյի-Եկղաստը ասաւ. ղոթ չէք կանայ բերել Բուրղուն, ես կբերեմ։ Չոփոյի-Եկղաստը անօթցէր էր, բերին էրկու եղ մորթին, Չոփոյի-Եկղաստին զատ էփեցին, կուշտ կէրցրին։ Չոփոյի-Եկղաստն էլ պարսատիքով էր կուռում։ Դէհ, ասաւ, ընտե քառսուն դե կայ, քառսուն քար բե-րէք ընծի. լաւ, էսենց ջօջ քարեր բէրէք։ Գացին բերին։ Իւրան մէ կաշէ տապրակ ունէր, վերցրեց էտ քարերը, լցեց էտ տապ-րակը, թալեց յուսը։ Էն սըհաթին ղայլըր բերին, որ խէճնէր է-թար։ Թամբաճ արաւ Ռուստամին, ասաւ. որ ես կէթամ ընտե՝ իմ սապանի քարերի շրթիկայու՝ ձէնը խամբրէք. թէ քառսուն էլ թամամ էկաւ՝ յիմաց կացէք, որ դեբրին ըոպաներ եմ, Բուր-ղին կբերեմ. թէ մէկ էրկուսը պակաս մնա, յիմացէք, որ ընտոնք ընծի ըսպաներ են։ Հէլաւ մտաւ ղայլըր, գնաց, հնցաւ ընտե, յիւր սապանը սարքեց, քարը դրեց մէջը թալեց. մէ դիւին մէ քարը ըսպանի բէր։ Էնի տաւ ըսպանել դեբրին, Ռուստամն էլ ձէնըրը խամբրեց։ Եռսուն ըննի ձէնն էկաւ, էն մէկը յանքան էկաւ։ Ուրխըցաւ, որ քառսունն էլ սպանեց։ Չոփոյի-Եկղաստը գնաց խորի վրէն կայնաւ, ձէն տուեց։ Բուրղի։ Ասաւ. էն որն ա։ Ասաւ. ես եմ։ Ասաւ. ես քի չիմ ճանչընում։ Ասաւ. Էլ վեր, նոր կճանչընաս։ Բերեց ճոպանը կախեց, ասաւ. Բուրղի, կապա քո մէջքը։ Չոփոյի-Եկղաստը քաշեց, էլ մէ ձիւ չունէր, որ քա-շէր--փոխէր, թողեց հնգաւ խորի տակը։ Բուրղին ասաւ. էտ թնչ ես անում, ընծի ըսպանեցիր։ Ասաւ. թնչ անեմ. մէ ձիւ ու-նեմ, էրկու ձեւ չունեմ, որ փոխեմ, քեզի խանեմ դու։ Բուրղին ասաւ. ըտե գէրան չկայ, մէ գերան բե դի խորի վրէն, ճոպանի էրկու ձէրը տու ընծի. մէկը կկապեմ իմ մէջքը, մէ ձէրն էլ կառնեմ ձեռս։ Դու քո մէ ձեռով քաշա, ես էլ կժողվիմ, կհնենք դու։ Չոփոյի-Եկղաստը գնաց դեբրի ամարաթից մէ գէրան խա-նեց, բեդեց դրեց խորի վրէն, ճոպանը քցեց գէրանի վրէն, էր-կու ձէրն էլ տուեց Բուրղուն։ Բուրղին մէ ձէրը կապեց մէջքը, մէկէլը ասաւ ձեռը։ Չոփոյի-Եկղաստը մէ ձեռով քաշեց, Բուրղին էլ ժողվեց՝ հէլաւ դուս, դրեց ղայլըր, բերեց խանեց դուս, խաս-

ցրեց Ռուստամին: Հէլան մէ տեղ էկան: Չուր գնաց, չուր բերեց՝ էրկու ամիս քաշեց արանքը: Էկան ճամփի կիսին, խաբարն էկաւ Սաթամ-շահարայ: Ասին. Ռուստամ, քո տուն Աստուած աւիրայ, իշկտայ դուշման ունես՝ էկած ա Սաթամ-շահարայ վրէն, մինակ Ֆահրամազն ա յաղթէ հրմֆին, շուտ արն, խասի, որ քաղաքը կաւիրեն: Էն ժամանակը որ Ռուստամը գնացէր էր Բուրզու յետեւը, դուշմուններն հրմֆէն յիմացեր ին, թէ քաղաքը մարդ չկայ, յիրար ձէն ին տուած, թէ էթանք աւիրենք քաղաքը: Էտ դուշմունները մէկը Փերդատ աղէն էր, մէկը՝ Օզրէկստանի Աֆուամսիամ Թագաւորն էր, մէկը՝ Չանգի-ղաւին, մէ քանիսն էլ—յուրիշ: Որ ջուղարն էկաւ Ռուստամին, Ռուստամն առաւ. Չոփոյի-Եկդաստ, Աստծու սիրուն հլնի, քեզի պախա, որ ես մէ հարայ քաշեմ, հնգնի Ֆահրամազի յանգաճը, որ յաղթայ, չուր մենք խասնենք: Չոփոյի-Եկդաստը կասայ, թօ էտ քո գարշէլի ձէնը իմ յանգաճը չընգնի. իշկտայ դուշման գայ՝ ես կջարդեմ: Կասայ. չիլնի, իլլաջ չկայ, պտի մէ հարայ քաշեմ: Չոփոյի-Եկդաստին կրիերն կպարկըցնեն, ամեն մէ յանգաճը մէ դիզը բամբակ կըճխտեն, որ Ռուստամի ձէնը չլսայ: Յեանայ Ռուստամը մէ հարայ կքաշայ, ձէնը կհնգնի Ֆահրամազի յանգաճը՝ կասա. իշալլահ, տղէրքն էկան: Յէտեանց էտոնք կը խասնին. դուշմունները տուած ա քաղքի վրէն. էտղեց քամակը յետեանց կառնեն: Չոփոյի-Եկդաստը կասայ. ես քարով եմ կուռմ. էս քարոտ թարաֆը ընձի: Ռուստամը մէ դէնէն, Բիթանգը մէ դէնէն, Բուրզին մէ դէնէն, քառսուն հազար փահլէվանով, Ֆահրամազն էլ զաթի յառջըները առէր էր, ջարդեցին: Փոլատու-Բանդու դեւ Բուրզուն ռաստ էկաւ: Ասաւ. Փոլատու-Բանդու դեւ, դժը կպրծնես իմ ձեռից: Էն էլ մէշէն ա՝ մտնես ծառի բողը, պրծնես: Խըտ խաւնելուն գլուխը կտրեց: Ջարդելով տարան Օզրէկստան. տարան Չանգի-ղաւսին: Էտոնք հրմֆէն ջարդեցին, ռադ արին, պրծան: Դարցան էկան: Էտոնց Թագաւորութենը մէ փոստի (մորթի) վրայ էր: Որ տեղ էթին, յաջողակ հլնէր՝ փոստը կքրտնէր: Որ յաջողակ չիլնէր, փոստը չէր քրտնի: Ռուստամը բերեց էտ բրխէ բալան (ալանջները տնկած գառի գեղմ) փոստը տուեց Բուրզուն: Ֆահրամազը յորկաւ (նեղացաւ), ասաւ. յէս ա էրկու ամիս ա, դու գացէր ես, տասը Թագաւորի յառէջ ես եմ առե, չեմ թողի քո քաղաքը աւիրա: Քանի՜ քանի՜ տըլլամաթներ ես եմ քանդե: Ղահրամանի գիւրզը չուքի յէսօր վէրցող չի հէլե, ես եմ վերցե, էտղա ես կտրիչութեն եմ արե: Դու Թագաւորութենը տալլամ ես ընդուն, որ մէ դիւի գլուխ ա՝ կտրե բերե: Ռուստամն ասաւ. էտէնց չիլնի, մեր սարը մէ ջէյրան (եղջիրու). կայ. դու

քո ձիաւորը վէ կալ, Բուրզին էլ յիր ձիաւորը վե կալայ, գաց էք, էն ջէյրանը որը բռնեց բէրեց՝ թագաւորութենը կտամ ընդուն: Էտոնք ձիանքը խէձան, առան յիրանց զօշուները, գացին: Տէսան՝ ջէյրանը բտե ա: էն խրկեց ընդու վրայ, էն խրկեց ընդու վրայ, չեն կանուռ բռնեն: Ջէյրանն էկաւ, Բուրզու գլխի վիրեովը թռաւ գնաց: Բուրզին հնգաւ յետեւ. էլ յետեանց ձիաւորները չխասցրին, մուխը տուեց վրէշները: Էտոնք դարցան էկան: Ռուստամն ասաւ. Բուրզին յմը ա: Ասին. ջէյրանն էկաւ Բուրզու վիրեովն թռաւ, գնաց. Բուրզին հնգաւ յետեւ: Մութը տուեց մեր վրէն, Բուրզին գնաց կուրաւ, մենք էլ դարցանք էկանք: Ռուստամն յորկաւ Ֆահրամազի վրէն, էրկու չափալաղ (ապտակ) դանեց: Որ գանեց, ասաւ. թօ թագաւորութենը ընդուն հչներ, ընդու խէրը անմեղ տեղը ըսպանուաւ. անջախ գլխիք բէրինք Բուրզուն, դու հնչի՞ պատճառ հէլար, որ մէկ էլ գնաց կուրաւ: Ֆահրամազը ինադ արաւ, ասաւ. Ռուստամ, վաղա հնի, քո գլխը կտրեմ, քո արունը խմեմ, նոր իմ ջանը գինջանայ: Գնաց Հընդ Ֆահրամազը, գնաց յիրան թրի գօռովը նստաւ ընդե թագաւոր: Զօրք պատրաստեց, մարդ յորկեց Փերզատ-զադի, յորկեց Օղբէկստան, Զանգի-ղալասին, Խիպերզաման, մէ քանի էլ գուշմի յերգիր, թէ ձեր թագարուքը տէսէք, որ ձեր տղէքը էլ գուշմի յերգիր, թէ ձեր թագարուքը տէսէք, որ ձեր տղէքը խանեն, էտուց քսան տարի յետ պտի տամ Խաթամ-շահարայ վրէն քանդեմ, աւիրեմ: Էտոնք յիրանց պաղրաստութենին թօ ման, մենք խաբարը Բուրզուց տանք:

Բուրզին գնաց ջէյրանի յէտեւ, հնգաւ մէշի մէշը, մութը տուեց վրէն, տէսաւ, որ մէ կրակ էրեաց մէշի մէշը. գնաց տէսաւ, որ մէ դե ա, դիւի մէ յաշկը քոռ ա, մէ մարալ գաներ ա, բէրեր ա, էփեր ա, դրեր ա խըտ կըշտին: Բուրզին էլ անօթցէր էր: Ասաւ. ինչ անեմ. թէ էթամ ուզեմ՝ վայ թէ չտայ, թէ էթամ էն քոռ յաշկի թարաֆէն գողնամ՝ մեր ազգը գողութեն չի արեւ: Ասաւ. անօթցէր եմ, էթամ գողնամ, էլ չարէն ինչ: Գողցաւ, բէրեց, էտ դեւ յիրիշկեց կշտու խտ, որ կտորը չկայ, ասաւ, էտեւորանք որը պտի ման գայ, որ տանայ: Ասաւ. ես գիտամ. Ռուստամի ազգէրէն գլխի: Ասաւ. Բուրզի, ես գիտամ, դու ես, յարէ մէ տեղ ուտենք, աւը որ կայ՝ մատաղի պէս մէ բան ա: Էկան նստան, մէտեղ էտ մարալի միսը կէրան: Դու մի ասա՛ էտ դեւ Փոլատու-Բանդու դիւի տղէն ա: Էկեւ ա էտե պտտում ա, որ Բուրզին ռաստ գայ՝ ըսպանայ, խօր հայիֆն առնի: Կըշիշկայ Բուրզուն, Բուրզու գիրզն ու քեամանը, կը վախէնայ, կասայ՝ ես էստու վրէն չեմ կանայ: Էտենց կմայ՝ չուր լուսը կրացուի: Դնի յիրան ձինը կխէձնի Բուրզին, էտուց շնորհալալ գլխի, ձի-

նը կըշայ, կզաղնայ, կտէնայ, որ ձիան ոննիքը չըռան գէտին: Յիշկեց յետեանց, տէսաւ, որ դէր մէ թուղթ առն ձեռը կարթում ա. սէհրի թուղթ ա (Սողոմոնի, բթիկ): Յիրան ձիանից կթալայ ցածր, թուրը կթալայ, դիւին էրկու կտոր կանայ: Կգառնայ ձիան վրէն՝ որ ձինը խառաւ, կմնայ ոտով: Թամքը կշկայ ձիան, մէշի մէշը մէ քարակ ճաւրակ գնգնի յառէշը, կէթայ, շառն ու քիշը Աստուած գիտայ, կէթայ մէ քաղքից դուս գնի. էտ քաղքի անունը խալերգաման ա: Կէթայ, էտ թագաւորի բաղընչուն առտ գըայ: Կխարցնայ բաղընչին, թէ՛ լինչ մարդ հա: Կասայ. պըտըտող մարդ հմ: Խէր ու մէր չունեա: Թէ՛ չէ, գատ չունեմ: Կասայ. ընձ էլ տղայ չունեմ, հա էլ թագաւորի բաղընչին հմ, իմ մալ ու գովլաթը շատ ա. հէլի ընձի տղայ, իմ մալն ու գովլաթը քե հնի, կեր, վայելաւ աշխարր: Բուրզին կմնայ էտ մարդի կուշտը: Թագաւորին իլիւնչի (ձիապան) գնի, խաբար կըրէրայ թագաւորին, թէ Վալլահ, չասես, թագաւոր, մէ խրէղէն ձի ա հելի ծովէն, հնգեր ա ձիանքի մէշը, հըմմին ջարթում ա: Ձէնը հնգաւ քաղաքը: Ձէնը էկաւ խառաւ Բուրզուն: Բուրզին վերցեց յիրան ձիու գետմը, վաղաւ ծովի դրաղը: Ձինը էն եանէն էկաւ՝ տուեց Բուրզու վրէն: Բուրզու գլուխը պողպթէ թաս կար, տուեց ձիան բէրանը, մտաւ ձիան բէրանը. չանգընեւոլ էր, ձիան բէրանը բաց մնաց: Ձեռը թալեց ձիան հալը, շըրդը դրեց վիզը, քաշեց խեղդեց, ձիան խելքը գնաց, հնգաւ գէտինը: Մէշու թուլցրեց՝ ձինը հէլաւ կայնաւ: Ձինը խեղճըցաւ, Բուրզին գետմեց ձիանը, խէձաւ, առաւ էկաւ: Թագաւորը որ Բուրզուն տէսաւ՝ էլ բաղընչուն տղայ չտուեց, տարաւ յիրան: Թագաւորը Բուրզուն ասաւ. դու էտար կտրիչ մարդ հա, հա հմ՝ մէ ախչիկ, քեզի կտամ: Ես էլ ծերացի եմ. իմ թագաւորութիւնն էլ քեզի հընի: Մէ վեց ամիս մնաց էտն: Թագաւորի ախչիկը մնաց էրէխով: Միտք արաւ Բուրզին, տօ, ասաւ, ես լինչ հմ անում. հա հէլեր հմ, էկեր հմ, դարցեր հմ կնկանը կնիկ. հա թողեր հմ իմ յերգիրը, իմ թագաւորութենը, իմ Խաթամ-շահար քաղաքը: Ես պտի էթամ իմ յերգիրը: Կնկանն ասաւ. հա կէթամ, հա էստե չեմ մնայ: Կնիկն ասաւ. էկար Վեց ամիս մացիր իմ կուշտը, ընձի խայտառակ արիւր. հա մացիր հմ էրէխով. հիմի դժը հա էթում: Ասաւ. ընձի մէ բաղմանդ ունեմ, կտամ քե. թէ որ ախչիկ հէլաւ, սաղ ախուքներով շարուկ ա (բաղմանդը), ազգէ ազգ ուտէք՝ չի խլըսի: Թէ որ տղայ հէլաւ էն բաղմանդը կկապես թեր, իմ գիւրգ ու քեամանը, տէնում հա, էնհնց կշիքես իմ տղի խամար. էնի գըայ ընձի կգթնի: Էկաւ թագաւորին շնորհակալ հէլաւ, ասաւ. թագաւոր, հա էլ քեզի պէս թագաւորի

տղայ եմ, ես էստե չեմ մնայ, կէթամ իմ յերգիրը, իմ թագաւորութիւնն կխառնեմ: Թագաւորից հալալամիչ հէլաւ, ձինը խէծաւ, հնգաւ ճամբախ: Էկաւ խասաւ Օզրէկստան. Աղա-Էլիազի բաղը գիտում էր, մտաւ բաղը, բաղի դուռը դրեց, ձիան գեամը բէր-նէն առաւ, էնենց թողեց: Ձինը առաւ էտ բաղը փշացնիլը. Բուրգին էլ յիրան դափուտը քաշեց գլոխը քնաւ: Ասաւ. մէ դօր (ժամանակ) էստե գինջնամ, նոր հլնեմ էթամ նշանածս տէնամ, էթամ: Էտի պարկաւ: Խաբարը գնաց Աղա-Էլիազին. բա չտես, մէ ազրայիլի մէկը էկի բաղի մէջը, յաւուզի վրէն քնե, ձինը բառադարի թողե՝ ճղներն հըմմէն ջարթեց: Աղա-Էլիազն էկաւ մտաւ բաղն: Որ դափուտը վրէն էր՝ չճանչըցաւ, էկաւ յետեանց մէ թափուկ (քացի) Բուրգու քամկին զանեց: Էտոնք էլ դուշմընի տէր ին. որ քնին՝ յիրանց ձեռը յիրանց թրի վրէն էր: Որ թափ-կով զանեց, Բուրգին խրտնաւ, թուրը քաշեց ու յետեանց թալեց: Խըդ թալելուն՝ Աղա-Էլիազին արաւ երկու կտոր: Տեսաւ որ Աղա-Էլիազն էր, մնաց շիւար: Ասաւ, էս ի՞նչ արի ես: Հէլաւ ամօթու էլ նշանածի կուշտը չգնաց, ձինը խէծաւ, հնգաւ ճամբախ. էկաւ Խաթամ-շահար, յիրանց քաղաքը: Էկաւ տեսաւ որ Փահրամազը էտե չէ. ինադ արէ խօրիցը, գացիր ա Հընդ, նստե թագաւոր: Էտոնք էլ վախենում են Փահրամազից: Էտոնք մնան էստե, մենք խապարը Փահրամազից տանք:

Փահրամազը գիր յղկէց Փերգատ-գազին, Ջանգի-ղալասին, Օզրէկստան, Խիպեր-գաման, թէ թագարուք տեսէք, որ էթանք Խաթամ-շահարայ վրէն, Ռուստամին ըսպանհնը: Խիպեր-գամանայ թագաւորի ախչիկը պարկէր էր, մէ տղայ էր բէրի. անունը զրած ին Թէյպուր. խասէր էր, հէլէր էր քսան տարեկան: Մէլը Բուրգու գիւրզը, քեամանը տղի խամար շիքի էր. էն բազբանդն էլ, ինչ տուեր էր Բուրգին՝ կապէր էր թեւ: Թէյպուրը դօշուռի խետ էկաւ: Փահրամազը դուշմընները հըմմէն ժողուեց, էկաւ Խաթամ-շահարայ վրէն: Էկաւ չորս քուրը բռնեց նստաւ, ասաւ. կուում էք՝ կոււէք, չէ՞ կուում՝ կաւիրեմ ձեզի: Յառաւօտուն հէլան կուուելու, ջանկ-ղհոլին զանեցին, Բուրգին հէլաւ մէյդան: Էտ Բուրգու տղէն, ինչ ասում ին անունը Թէյպուր ա, էտի էկաւ Փահրամազից խնթրուաւ, թէ յէսօր կոխը տուր ընձի, Ի յէսօր Բուրգու խետ կոխ կանեմ: Փահրամազը յիշկեց էտ տղի քիթ ու բէրնին. ասաւ. էսի նմանի մեր Բուրգին. սիրտը ուրիշ-ցաւ վրէն: Գնան, ասաւ, որդի ջան, յէսօր կոխը տուի քե: Տղէն գնաց մէյդան. տղի մէրն էկէր էր խէտը, կայնէր էր կշտի խետ, ինչա չօպանեն, յաղթուելու վախտ ասա ձեր տղէն ա: Էկան առան յիւրուր, կուուան: Էն գախ, որ գիւրզը թալում էր տղէն

էնհնց թիթև էր վերցնում, ինչոր մէ խնձոր: Որ կռիւը վերջացաւ, դարցան գացին յիրանց տեղը: Մացին էն յէքսի օրը: Էլի տղէն էկաւ խառը (վազէվազ), թէ կռիւը տուր ընձի: Թագաւորն ասաւ. գնա, քոնն ա: Գնաց մէ նետ թալից, գնաց առաւ Ռուստամի չադրը, ծակեց յնցաւ: Էս ինչ նետ էր, խարցրեց Ռուստամը: Ասին, թէ էն թէյպուրը թալից: Ընտե ասաւ. Եահէ (կեցցէ) թէյպուրէ, շահ քեաման (լաւ քեաման ձգող): Էն օրն էլ կուռան, էլի չյաղթեց Բուրզին տղին: Դարձան յիրանց տեղը: Էկաւ Բուրզին Ռուստամին ասաւ. ես էտ տղին չեմ յաղթում: Ռուստամը միտք արաւ, գիր գրեց Փահրամազին, ասաւ. որդի, ծուռ ծուռ միլինի. խին դուշմանը մարդու դոստ չիլինի. դու մեզի կաւերես, մեր քոքը կկտրես, էտոնք կդառնան քեզի կիսասին, թագաւորութենը կհնցնի էտոնց, էլ քե չի մնայ: Խըտ թուղթը խասնելուն առաւ տէսաւ, որ էտի աղաչում ա, առաւ ճղեց: Մէկ էլ պրեց, էտենց աղաչելով: Տարան, էլի ճղեց, յանգաճ չարաւ: Հաւաքը քցին Զալին: Զալը լալով մէ թուղթ գրեց Փահրամազին, թէ որդի, յարի էտ վատութենը մի արա մեզի, յարի բարիչի. դու մեզի կվերջացնես, էտոնք էլ կդառնան քեզի կվերջացնեն, խին դուշման հն: Էտ գիրը գրեց յղրկեց Փահրամազին: Փահրամազը առաւ գիրը կտրթաց. միտք արաւ Փահրամազը, ասաւ, որ պապը գրեր ա, ասաւ,—իմ պապի գրածը օղորթ ա, ես էնտոնցը կվերջացնեմ, էտոնք կդառնան՝ ընձի կվերջացնեն: Փահրամազը դանչեց յիրան վաքիլին, ասաւ. ես յէսօր խիւանդ եմ, չեմ կանայ չադրից դուս հինի: Յառաւտունը որ էն տղէն գքայ՝ կռիւը տուր էլի էն տղին: Յինքը գշերը յեր շորերը փոխեց, հէլաւ գընաց քաղաք, խօր դուռը կայնաւ: Դէհ, առաւ, գացէք Ռուստամին ասէք, թօ յիր մատը կտրա, արունը քամայ բէրայ՝ ես խմեմ որ իմ երթումը կտրի, որ գամ ձեռը պաչեմ, բարիչեմ: Ռուստամը մատը կտրեց, արունը յղրկեց: Արունը խմաւ, մաւա ներս, յառէչ գնաց Զալի ձեռը պաչեց, եննէ էկաւ Ռուստամի ձեռը պաչեց, Բուրզու, Բիթանգի խետ պուշտի արաւ, մընաց յառաւտուն: Յառաւտուն էլի կռիւը կայնաւ. էտ թէյպուրը գնաց կայնաւ թագաւորի դէմը. թագաւորի վաքիլը ասաւ. գնա, կռիւը քոնն ա: Էկաւ մտաւ մէյդան: Փահրամազը շորերը փոխեց, հէլաւ տղի խետ կռիւ արաւ: Յառէչ տղէն գիւրզը թալեց. Փահրամազը էնէնց վերցեց, որ չգիցաւ. գիւրզ էկեր ա. ես չի էկե: Փահրամազը որ գիւրզը թալեց, տղին ծակեց կոխեց գէտին, տղէն էլ չկարցաւ յիրար գէր: Խասաւ ոտը գրեց վզի վրէն, թուրը քաշեց՝ որ գլխը կտրէր, մէրը յիրան թալեց տղի վրէն. կաման, ասաւ, խէրն էլ տղին կսպանայ: Ասաւ. ի-

մալ թէ խէր: Բա, ասաւ, էտի Բուրգու տղէն ա: Թեւն բռնեց կայնըցրեց: Խաբար տարան Բուրգուն, ասին. Բուրգի, կուողը քո տղէն ա: Բուրգին ասաւ. Ընծի նշան ունեմ տղի վրէն: Թէ իմ նշանը տղի վրէն ա՝ օղորթ ա, իմ տղէն ա: Բէրին նշանը, Բուրգին տէսաւ. հա, ասաւ, իմ տղէն ա: Կնիկն էլ բէրին. ճանչըցաւ, տարաւ: Տղէն էլ զաթի յիրան տղէն էր, առան գացին յիրանց տունը: Դուշմընները հըմմէն ժողուած ին, բէրած ին: Փահրամազը մէ դեխէն, Բիժանգը մէ դեխէն, Ռուստամը մէ դեխէն, Բուրգին մէ դեխէն, Թէյպուրը մէ դեխէն՝ առան դուշմընները յիրանց արանքը, ջարթելով տարան Փերգատ-Դաղին, Փերգատ-Դաղուց տարան Խիպեր-Չաման, Խիպեր-Չամանայ տարան Օզրէկստան: Բուրգին յետեանց յիշկեց տեսաւ, որ յետեանց Չոփոյի-Եկդաստը մէ ախչիկ ծամէրէն բռնե, թալի թեք փախնում ա: Յիշկեց, որ Աղա-Էլիազի ախչիկն ա, յիրան նշանածը: Ասաւ. Չոփոյի-Եկդաստ, մի տար, էտի իմ նշանածն ա: Ասաւ. տնաւեր ագահներ, սաղ յերգիրը ձիրն ա, էս մէկն էլ ընծի. Խնչ հէլաւ: Յետեանց Բուրգին խասաւ: Չոփոյի-Եկդաստը տէսաւ, որ Բուրգին խասաւ, ախչիկայ ծամէրէն բռնեց, ծեփեց պատը՝ ըսպանեց: Բուրգին տէսաւ, որ ախչիկանը ըսպանեց, ասաւ. գիլի (գայլի) ձաքը տամազլըղ չընի, ասաւ. Թօ էսի մեր մէշը չը մնայ: Խասաւ, գլոխը կտրեց: Էտուց պրծան, դուշմընները հըմմին ջարթին, էկան խասան իրանց շահարը, լազաւորութիւնը էլի բէրին տուին Բուրգուն: Բուրգու տղայ Թէյպուրին էլ կարքեցին, խարունիք արին, օխտ օր, օխտը գշեր քէֆ արին: Ընդունք խասան իրանց մուրաղին, դուք էլ խասնէք ձեր մուրաղին:

ԽՈՍՐՈՎ ԹԱԳԱԽՈՐ

Թամանակով*) մէ թագաւոր գլնի, անունը Խոսրով. էտ թագաւորը սովորութեան ունէր՝ հրմմէն օր էթում էր ավուղուշ անելու: Իշտա որ էթէր գէր՝ մէ սար կար, ընդու կշտովը պտի հնցնէր: էտ սարից ձէն գքէր, կասէր. Ո՛վ Խոսրով թագաւոր, քեզի Աստծուց մէ դազապ կայ գալու. ուզում ես՝ թօ քո ջահէլ վախտը գայ, չես ուզում՝ թօ ծեր վախտը գայ: էտէնց ինչդայ որ էթէր գէր՝ էդ ձէնը կլսէր: Օրերից մէ օր դանչեց յիրան կուշտը հրմմէն իր վազիր վաքիլներին, ասաւ. ես իշտա որ էթում եմ ավուղուշ անելու, Քլան սարից էսեկց ձէն եմ լսում եմ: Վաքիլներն ասին. Ի՞նչ ձէն ես լսում ես: Թէ, ասում ա, քեզի մէ դազապ (փորձանք) կայ գալու, ուզում ես՝ քո ջահէլ վախտը գայ, չես ուզում՝ թօ ծեր վախտը գայ: Հիմի դուք ի՞նչ էք ասում էք: Վաքիլներն ասին. Ջահէլ վախտդ ուզայ, գլնի՝ որ յաղթես: Ասաւ. Շատ լաւ էք ասում էք:

Օրերից մէ օր կժողուայ իրեք հարիր ձիաւոր, յինքն էլ ընտոնց խետ՝ կէթան: Համա թագաւորի ձինը քամեղէն էր. կէթան կխասնեն սարի կուշտը, ձէն գքայ. Ո՛վ Խոսրով թագաւոր, քեզի Աստծուց մէ դազապ կայ գալու. ուզում ես՝ քո ջահէլ վախտը գայ, չես ուզում ես՝ թօ ծեր վախտը գայ: Ընդե թագաւորն կասայ. Մեղայ Աստծու, ես ասում եմ, որ ես էլ յիրան ստեղծածն եմ, թօ ընծի դազապ չը տայ. թէ տալում ա՝ թօ ջահէլ վախտս տայ, բալքի յաղթեմ: էտենց կասայ, կէթայ: Մէկ էլ կտէնայ, որ արեմուտքի եանից մէ սև ամբ հէլաւ, առաւ գոգոալ, յերկնքի յէրեսը ծածկեց, բոնեց քարէ կարկուտ. էսենց քարէ կար-

*) Պատմել է նոյն Ղըշաղ գիւղացի Տէր-Մխիթար ծերունի քահանան:

կուտ էկաւ, որ մէրը մանուկը ուրացաւ. բիրդան զօշունը փշացան, համայ թագաւորի ձինը քամեղէն էր, առաւ թագաւորին գնաց. շատ գնաց թէ քիչ, Աստուած գիտայ, գնաց խասաւ մէ գեղի, ձինը քշեց մէ դուռ, յիշաւ, դուռը տփեց, տէսաւ՝ մէ ախշիկ դուս էկաւ: Ասաւ. Ղօնախ կուզես: Ախշիկը ասաւ. Համէցէք: Ձիուց յիշաւ, ձինը տարաւ թաւէն կապեց: Յիրան թագաւորութենի շորերը վրէն էր, խանեց վրաւից, ծաւեց դրեց մէ խողի պտուկի մէջ, յիրան ձիան մսուրքը փորեց՝ խորեց, ու գնաց տունը: Էտ տունը տէրտէրի տուն էր, էտ ախշիկը էտ մարդին պատիւ տուեց պրծաւ: Բարցը դրեց գլխին ու քնաւ: Համայ տէրտէրը տունը չէր: Էկաւ տուն, տէրտէրը տէսաւ, որ մէ մարդ քնուկ ա, ասաւ. Ախշի, էդ թնչ մարդ ա: Ասաւ. Չըմդէ (չըգիտեմ), ղօնախ ա էկի: Մնաց չունքի էտ մարդը քնուց զարթաւ, տէրտէրի խեղ խարց ու բարով հէլաւ: Տէրտէրն ասաւ. Ի՞նչ մարդ էս: Ասաւ. Ես անտէր անտիրական մարդ եմ: Տէրտէրն ասաւ. Որ էտէնց ա, ընծի տղայ չունեմ, յարի իմ ախշիկը տամ քե, հէլի ընծի տղայ, իմ մահից յետ իմ մալ ու դովաթը դու կեր: Էտի թօ էտե մնայ. մենք դառնանք դըխ թագաւորի զօրքը: Էկան տէսան, որ հըմմէն ջարթած ին, համայ թագաւորը մէջնեւրը չէ. յետ դարցան գացին յիրանց տեղը հանդարթան:

Թագաւորն ըսկսաւ յըռթարութեն անել: Թագաւորն էրազ էր տէսե, թէ չունքի քո զադի (կերակուրի) ամանը ու քո չադըր պողպաթ չըլնի, քո թագաւորութենը չես գլխի: Թագաւորն ըսկեց վար ու ցանք անելը: Թօ էտի վար ու ցանք անայ, մենք դառնանք թագաւորի քաղաքը: Էտոնք տէսան, որ առանց թագաւոր չեն կառավարուում, ասին. Յարէք մեզի թագայ թագաւոր բռնենք: Բէրին ձեռնայ ղուշը թողին. վիր պլխին իչնի—էնի հլնի թագաւոր: Համայ ղուշը ըսկի մէկի գլխին էլ չիշաւ, գնաց յիշաւ ճամփի վրէն: Իրեք դան թողին, էտենց գնաց յիշաւ էտ ճամփի վրէն: Յիրանց յիրանց միտք արին, ասին. Գլնի որ մեր թագաւորը սաղ ա. յարէք էս ղշի յետեից էթանք, դոր կայնաւ՝ ընդուց մեր թագաւորը ուզենք: Մէ իրեք հարիր ձիաւոր խէճան ու հնգան էտ ղշի յետեւ: Ղուշը գնաց չունքի տէրտէրի բակի կուշտը, պատի վրէն յիշաւ ու մնաց. էտ ղօշունն էլ տան չորս եանը առան ու նստան: Ասում ին. Մեր թագաւորն ըստեն ա, պտի տաք. էտոնք էլ չեն գիտում՝ թագաւորը ո՞րն ա, ես որը չէ: Մնաց չունքի կէսօրին. թագաւորը գացեր ա արտը ջրելու: Կնիկը խացը թխեց, զադը էփեց պրծաւ, հէլաւ առաւ խաց գնաց մարդին: Մտէն գնաց՝ ոչ աման տարաւ, ոչ էլ գլխալ տարաւ, ու էնենց խառը գնաց խասաւ մարդին: Մարդն ասաւ. էտ ինչ բան

ա, որ էտենց շուտ շուտ գալու՞մ ես: Ասաւ. Չեմ գիտում եմ. մէ
ղօշոռն ա էկեր ա, մեր տան չորս եանը փաթըթեր ա ու նստեր
ա, ասում են՝ մեր թագաւորը տուէք մեզի, մենք չենք գիտում
թէ՝ թագաւոր, որն ես, ես որը չեմ էնենց մացէր ենք շիւար:
Թագաւորն ասաւ. Բան չկայ, բեր խաց ուտեմ, Աստուած օգոր-
մած ա: Ասաւ. Աման բէրե՞ր ես: Ասաւ. Չէ:—Ընդե հնգաւ մտէն
յիրան տէսած էրազը, ասաւ. էս իմ տէսած էրազն էր. կատա-
րաւ: Ասաւ. Կնիկ, էս իմ բախը լուայ, բեր: Կիրակուրը լցեց բա-
խի վրէն: Անձրկը քիչ ու միջ թալում էր. զալխանը բռնեց գըլ-
խին. Աստուծո՛ւ հրամանով բախը հէլաւ աման, զալխանն էլ չաղր:

—Դէհ, ասաւ, կնիկ, կէթաս իմ ձիան մսուրքը մէ կճըճով
շահմար օձ եմ խորե, խան, առ յարի. քեզնից զաղը բռնայ, բեր,
տու ընձի, դու գնա մտի տուենը, դուռը փակա, որ քեզ էլ ըն-
դոնց խեղ չմխսեն (օձերը): Կնիկը էկաւ, ձիան մսուրքից խա-
նեց էտ. կճուճը, առաւ գնաց, տուեց մարդիկ, յինքը էկաւ, մտաւ
տուենը, դուռը փակեց: Թագաւորը բախն էլ թողեց տեղըստեղ,
հրամէն բանն էլ, էկաւ խասաւ գեղի գլուխը, յիրան թագաւորու-
թենի շորերը խաքաւ, էկաւ: Ղօշոռնը որ տէսաւ թագաւորին՝
հրամէն գացին ձեռը պաչին, թիկունք կայնան: Տէրտէրը որ տէ-
սաւ, շատ վախեցաւ: Թագաւորն ասաւ. Մի վախեցի. էլի դու իմ
խէրն ես, համայ ես կէթամ, ասաւ: Ասաւ. Որ կէթաս, քո կնիկը
քո խեղ տար: Ասաւ. Կտանեմ, չեմ թողի մնայ: Թագաւորի կնի-
կըն էլ ճօղով էր, մէ ձի թագաւորին բէրին, մէ ձի էլ թագու-
հուն: Թագաւորը խէճաւ. թագուհին ոտը դրեց զանգուն՝ որ խէճ-
նէր: սօլը ճռաց: Թագաւորը գիցաւ թէ քամի գնաց թագուհուց:
Թագաւորն ասաւ. Յետ կայնի, ընձի պէտք չես: Թագուհին ա-
սաւ. Սօլս ճռաց:—Ասաւ. Ասում եմ՝ յետ գնա, թէ չէ յօրթըլըղիցդ
կկիսեմ: Ասաւ. Բա ընձի էսենց թողում ես, դժբ ես էթում ես:
Թագաւորն յարցկեց յիրան վրաւի խանչալը ու թևի բազբանդը,
տուեց կնգանը, ասաւ. Թէ որ տղայ կրէրես՝ խանչալը կկապես
վրէն, բազբանդը կկապես թևը, կասես՝ ոսկուց գարի՝ կտրա,
գայ ընձի գթնի. որ ախիկ գլնի՝ օղուլթէ օղուլ ուտէք (բազ-
բանդը)՝ ձեզի բօլ ա, ու գնաց թագաւորը: Թօ թագաւորն էթայ
յիրան թագաւորութենն անայ, մենք դառնանք զըլս տէրտէրի
ախիկը:

էտու ինն ամիս, ինն օրը, իննը սըհաթը կթըմըմի, չօք կը-
զանայ գէտին, մէ տղայ կրէրայ՝ որ մէ յեքեա վիշաբ: էտ տղէն
օրէ՛ օր, ամսէ՛ ամիս, տարէց տարի կըրէգընայ, գլնի՛ չուքի
խինգ-վեց՝ տարէկան: էտուրը կտան յոստուճարանը: Վիրն էտ
տղէն մէ սիլլայ կզանայ՝ յէրեսը յետեը կճուռի, վիր յուսին թևը

կգնայ՝ չունք չօքերը կխթուի չոր գետինը: Օրէն մէկ երկու գանգատ տէրտէրի վրէն գալում ա: Տէրտէրն ասաւ. Ախշի, բեր, սովորցնենք ձիան վրայ: Բէրին սովորցրին ձիան վրայ. էտ աղէն հրմմէն օր էթում էր աւուղուշ անելու: Մէ ձեռնայ դուշ ունէր. էթում էր, մանում էր կորեկի արտերի մէջը, լորերը թոցնում էր ու դուշը թողում յետեներ, բռնում բէրում էր:

Մէ պառաւ կար էտ գեղը: Օխտը քոռ ախշիկ ունէր, մէ արտ կորեկ էր ցանե: Պառաւ մէ մարդ կբռնայ, կյղրկայ ջրելու: Տէրտէրի թոռը էն եանից գբայ, կմտնի մէջը ձիով, թագայ ջրուկ արտը տակն ու վրայ կանայ: էտ ջուր անող մարդը որ կտէնայ էտենց, բախը կգնայ յուսին, կէթայ: Պառաւ ճամփէն յոսստ գբայ, կասայ. Հնչի՛ էկար, պրծա՛ր: էտ մարդը կասայ. Ձէ, չեմ պրծե, համա տէրտէրի թոռը մտեր ա մէջը, սաղ քարուքանդ արաւ: Պառաւ կասայ. Դէ, նստի դու էստէ խաց կե, ես էթամ տէնամ: Պառաւ կէթայ, կխամնի, կտէնայ, որ ինչ արտը հէլե ինչոր խերկ: Իշտա կաղաչայ՝ ճար իլլաջ չիւնի. էթում ու գալում ա: Կասայ պառաւը. Ձարկւակ, գրողի թիքէն ուտես. որ էտենց զօջաղ ես, հնչի՛ չես էթում քո խէրը գթնես: էտ աղէն ձիան դիզգինը կքաշայ, կկայնի: Կասայ. Պառաւ, ինչ, ինչ, մէկ էլ ասա: Պառաւ նորուց կասայ. էտե դուշն էլ կըթողայ, հրմմէն ինչ կայ չկայ կթողայ պառաւին, մէ ճանդ ոսկի կտայ արտի փսսը ու գբայ տուն, էնենց սիրտը լցուած: Ձինը կքաշայ ներս, կկապայ: Դքայ տունը, որ մէրը կզեր ա, տախտ ա աւոււմ: Կյիշկայ էս եան, էն եան, կտէնայ՝ մէ դագանակ էտե դրուկ ա, կվէրցայ ու կզանայ մօր մշկին: Մէրը կասայ. Վայ, զարկուես, մէշկս կտորմաւ: Իմ խօր տեղը կասես՝ ասա, թէ չէ՝ քեզի կըսպանես:

Ձունք էտ օրը մէրը ոչ խանչալն էր նշանց տուե, ոչ էլ բազբանդը: Կէթայ դութու դուռը կբանայ, խանչալն ու բազբանդը կբէրայ, կասայ. էս քո խօր խանչալը, էս էլ քո խօր բազբանդը. կապս վրէդ, ոսկուց գարի կտրա, գնա քո խօրը գթի: Տղէն խանչալը կապեց վրէն, բազբանդը կապեց թեր, մէ խուրջին ոսկի վէրցեց, գնաց զարգեարի կուշտը, տուեց ոսկուց գարի կտրել, լցեց խուրջինն. ու մէ երկու ճանկ էլ լցեց ջէրը, էկաւ տուն: Յառաւօտը լուս բացուաւ. ձիան զօլան դուշ-խուռն պինդ քաշեց, զանչեց յիւրան Տէր-Աստուած, խէճաւ ձին, հընգաւ ճամփայ:

Խարց ու փորց անելով խառաւ Խոսրով թագաւորի քաղաքը, դուզը գնաց թագաւորի պալատի կուշտը, մզրախը զանեց գետինը, կայնաւ, զօնախ ուզեց: Գացին թագաւորին տախ. Մ

էսենց տղայ էկեր ա՛ ղօնախ ա ուզում ա: Թագաւորը յիրան վազիրին ասաւ. Գնան տար ձեր տունը: Վազիրը էկաւ, առաւ գնաց յիրանց տունը: Էտ տղին վազիրը լաւ պատիւ տուեց, մնաց չունք ձիանը ջրելու գախը, Հէլաւ ձինը թիմրեց պրծաւ, ասաւ. Իմ ձիանը գարի բէրէք: Մշակը գնաց մէ ամանով գարի բէրեց: Ասաւ. Գարի եմ ուզում. մշակին էլ տփեց: Մշակը գնաց վազիրին ասաւ: Մէ քսանըխինգ լղրանոց մէջօք վէրցին մշակի շլակն, առաւ էկաւ տղի կուշտը, վազիրն էլ խետը: Տէսաւ, որ էն գարուց էր՝ մէջօքի պուճախից բռնեց, տփեց պատը, ասաւ. Գարի՛ եմ ուզում, գարի՛, դուք թնչ էք բերում. Մէ սիլլայ էլ վազիրին գանեց, ձեռը տարաւ ջէբը, գարին խանեց, ասաւ. Իմ ձինն էս գարուց կուտայ, յուրիշ գարի չուտայ: Վազիրն ըտուց գնաց Թագաւորի կուշտը ասաւ. Դուն էլ չըլնես, քո ղօնախն էլ: Ասաւ. Հնչի՛: Բա, ասաւ, ընծի կէս խալվար գարու ֆնաս տուեց, ընծ էլ տփեց, ասում ա՛ իմ ձինը էտ գարուց չուտայ, էս գարուց կուտայ: Ձեռը տարաւ ջէբը, խանեց. պսպղում էր, ինչոր թէ ոսկի հլնէր: Թագաւորն ասաւ. Գացէք, ղանչէք թօ գայ: Գացին առան էկան: Թագաւորին գլոխ տուեց, Կայնաւ: Թագաւորն ասաւ. Հնչէ՛ս իմ վազիրին տփե, էսքան էլ գարու ֆնաս ես տուե: Ասաւ. Թագաւորը սաղ հլնի, իմ ձինը էս գարուց կուտայ, էն գարուց չուտայ, չեմ գիտում՝ ինչնն բէրում: Թագաւորն որ տէսաւ ոսկուց գարին, հագաւ մտէն յիրան կնիկը. խանչալը կարթաց, որ յիրան խանչալն ա, թեի բազրանդը կարթաց, որ յիրանն ա, փաթըթուաւ վիզը, ասաւ. Զան, Զիւան-շահ, էկա՛ր՝ ընծի զթար: Վազիրի պոնկնեղը ճղուաւ, որ էտէնց տէսաւ: Թագաւորը դարցաւ վազիրին, ասաւ. Էսի իմ տղէն ա, թէ քե մէ սիլլայ գաներ ա, դու էրկուսը ընծի գան:

Մնաց մէ քանի օրից յետ, Զիւան-շահն հէլաւ ջահէլ տըղերքի խետ աւուզուշ էթալ: Օրերից մէ օր քեաւշընի մէջ մէ ջէյրան կուրթի: Զիւան-շահը կասայ. Մուղաթ կացէք, բոնենք: Կտան ջէյրանի վրէն, ջէյրանը գքայ, Զիւան-շահի ձիան ճոնների արանքով կփախնի: Զիւան-շահը կտայ յետե. շատն ու քիչը Աստուած գիտայ՝ իշտայ կէթայ: Մուղթը կտայ վրէն, ճամփէն կըկուրցնայ ու գիշերը կմնայ մէ ձորի մէջ: Յառաւօտ լուս որ կբացուի, գլնի ձինը կխէճնի, որ էթայ տուն: Գքայ ճամփի վրէն, կտէնայ որ մէ ծեր պապէ նստեր ա, գրքերը դարսուկ դէմը, պըտպըտում ա: Կէթայ կուշտը, կասայ, բար-աշողհում քեզի: Կասայ. Վայ, բարով, դու խազար բարով էկար, Թագաւորի տղայ Զիւան-շահ: Են, պապէ, կասայ, դու թնչ ես գիտում թէ ես Թագաւորի տղէն եմ: Է՛ կասայ, որդի ջան, ես էս տշխրքի

վերջ ու յառէջ յիշկողն եմ, բուժա յիշկողն եմ: Կասայ. Պապէ ջան, իմ բուժէն էլ յիշկայ, տէնամ, որն ա:

Պապէն գրքերը կը անդրտայ, կասայ. Զիւան-շահ ջան, ձեր քաղբի յառէջով մէ գետ ա գալում էթում, էտ գետի վրէն մէ խին կարմունջ կայ: Կէթաս թագաւորից խազինի բաշխէքը կուգես, էտ խին կարմունջը կշինես իրեք օրուայ մէջ: Դէնը մէ բազրգեան գքայ՝ որ հնցնի. թագաւորն էլ ակուշկէն նստուկ՝ քեզի թամաշ կանայ: Բազրգեանի յառէջը կկտրես, կասես. թագաւորը փող ու փարալ խրջեր ա, կարմունջ ա շինես ձեզի՝ խամար, գնա գէջորդովը (ծանծաղովը) հնցի: Մէ իրեք դան էտենց տար ու բեր, վերջն էլ գէջորդովը հնցրու: թագաւորը քո վրէն կհերստտի, քե կդանչայ, մէ սիլլայ կդանայ: Դու գնես քո ձինը կխէճնես, իրեք տարի աղ ու խացը խարամ կանես, կէթաս, քո բուժէն կգթնես: Էտենց, պապէ: Թէ էտենց:

Զիւան-շահը գքայ խազինի բաշխաները կուզայ, կարմունջ կշինայ կպրծնի, Աստծու հրամանով մէ բազրգեան գքայ, որ կարմնջով հնցնի: թագաւորն էլ ակուշկէն նստուկ յիշկում ա տղին: Տղէն բազրգեանի յառէջը կկտրայ, կասայ. թագաւորը փող ու փարայ խրջեր ա, կարմունջ ա շիներ ա, ձեզի՝ խամար. էս դանը գէջորդովը հնցի, մէկէլ դանին կարմնջով հնցի: Մէ իրեք դան էտենց կտանայ կբէրայ, վերջն՝ էլի գէջորդով կհնցըցնայ: թագաւորը կհերստտի տղի վրէն. կդանչայ, մէ սիլլա կդանայ: Տղէն ձէն չանայ. գքայ յիրան ձինը կխէճնի ու կասայ. Ըստուց իրեք տարի աղ ու խացը խարամ հլնի ընծի, չուսքի իմ բուժէն չգթնեմ՝ տուն չեմ գայ, ու գնաց: Իրեք օր գիշեր ու ցէրիկ գնաց. գնաց խասաւ մէ չայիր չիման: Դոր որ էթեր, գիշեր գբէր էդ չայիրի մէջը, յաղբրի վրէն կմէր:

Օրերից մէ օր կուրթի, որ գիշերը չի գայ: Հէքսը գքայ տէնայ, որ քառսուն ջանդակ կայ էտե: Կշրչայ, կշիտկայ, որ ինչ—հըմմէն յիրանց քաղբըցիքն են, յիրան ախպէր տղէրքն են: Կտէնայ, որ ջանդկների տկից մէ սաղը դուս էկաւ. կասայ. Տըղայ, ձեզի որը յղրկեց: Կասայ. թագաւորն յղրկեց, որ քեզի դարցնենք: Էկանք չուսքի էստե, մէ մարդ էկաւ՝ հոսունինին ըսպանեց, էս հնգալ տըկները՝ ընծի չտէսաւ, առաւ քառսուն ձինը գնաց: Ո՞րն էր, ասաւ: Էնա ամարաթի տէրն էր: Դէ, ասաւ, դու գնա թագաւորին ասա. Զիւան-շահն ասում էր. թէ իրեք տարի էր աղ ու խացը խարամ արե, էստուց դէն օխտը տարի խարամ հնի, որ էս ջահէլները չյղրկէր՝ ընծի խամար ըսպանուին: Էտ տղէն յետ դարցաւ:

Զիւան-շահը դէմ արաւ էտ ամարաթներն ու գնաց. գնաց

խասաւ, տէսաւ, որ քառուն ձինն էլ էտե արածում են: Տէսաւ, որ ամարաթների պատի տակը մէ պատի դուռ կայ: Յիշաւ ձիանից, դուռը բացեց, տէսաւ, որ էդ զօջաղ մարդի ձինն ա: Եմը լցուկ ա դէմը, եմ ա ուտում ա: Ջիւան-շահը կասայ. Եաւաշ իմ ձիան գեամը խանեմ՝ թողեմ էս ձիան վրէն. թէ իմ ձին յաղթեց, եմը առաւ կէրաւ, ես էլ տիրոջը կյաղթեմ, թէ չէ՝ խէճնեմ իմ ձինը էթամ: Ջիւան բէրնից գեամը խանեց, թողեց էն ձիան վրէն: Ջիւան-շահի ձինը ընդու ձիան բոխեց բռնեց, տփեց գէտին, յինքը կայնաւ եմը կէրաւ: Ջիւան-շահը ասաւ. Իմալ ա՛ ես էլ տիրոջը կյաղթեմ: Ջինը ֆնաց ընդե. յինքը մտաւ ներս, տէսաւ, որ մէ աղբայիլի մէկը պարկուկ ա. նաֆաս ա խանում ա՛ տան յառիքը բանցրնում ա, որ քաշում ա յիրան՝ տան յառիքը ցածրնում ա: Տէսաւ, որ էրկու օղլուշաղ նստած են, մէկը կնիկ ա, մէկը ախչիկ: Ջիւան-շահի յաշիը որ առաւ ախչկայ յերեսին, ասաւ. Երանի՛ թէ էս ախչիկը ընծի առնէր: Ախչիկն էլ էնէնց միտք արաւ. թէ խոզի էս տղէն ընծի առնէր: Ջիւան-շահին տեղ նշանց տուին, նստաւ: Խաց բէրին, կէրաւ, պրծաւ: Բէրին բարցը, գրին գլխին, որ քնի: Ասաւ. Բուռտիք, հս քնում եմ. որ ձեր քաջը կգարթնի, ասէք՝ մուխանաթութենով ընծի չըսպանայ, ու քնաւ:

Էտ մարդի անունն էլ Բաշիր էր: Բաշիրը քնից որ զարթաւ, տէսաւ, որ մէ մարդ քնուկ ա, թուրը քաշեց, որ վիզը կտրէր, քուրը ձեռը տուեց դէմ. ասաւ. Յարիարդայ՝ էտենց մուխանաթութենով ես ըսպանում, թէ՛ ես զոչանդ եմ. էս մարդը որ էկաւ, խաց կէրաւ քնաւ, ասաւ: Ձեռ քաջը որ քնուց կգարթնի, ասէք, մուխանաթութենով ընծի չսպանայ: Թօ ֆնայ, էն էլ քնուց զարթնի՝ յետոյ դու գիտաք ձեր բանը. Մնաց չուքի քնուց զարթաւ: Ձուր բէրին լուացուաւ, ասաւ. Ախպէր, անունդ ի՞նչ ա: Ասաւ. Բաշիր ա: Ասաւ. Բո անունն ի՞նչ ա: Ասաւ. Ջիւան-շահ: Է՛, ասաւ, Բաշիր ախպէր, հը՞նչ ես իմ քառսուն մարդը ըսպանե, քառսուն ձինը բէրե: Ասաւ. Լաւ եմ արե. թողեր ին իմ զուռուխների մէջ, ես էլ ըսպաներ եմ ու ձիանքը բէրեր եմ: Ջիւան-շահն ասաւ. Հէլի՛ մտնենք մէյդան, վիւրը որ տէրը տուեց, թօ մէրը ուրխընայ:

Հէլան մտան մէյդան. չուք կէսօր ձիան վրէն գացին էկան, յերարբու չյաղթին: Ջիւան-շահն ասաւ. Բաշիր, ձիանքը մեղք են յիշի, մէ քիչ ոտի վրայ կուռենք: Յիշան, ոտի վրայ գացին—էկան: Էտոնց ձեռ ու ոտը, քիթ ու մուռը էնենց էր չոր գէտինը քանդում էթում, ինչոր թէ գարունը օխտ տուն գոմէջ լծես գու թանը, վարայ, էթայ գայ, էնենց վարում ին գէտինը: Յիրի

կուայ դեմ էր, Ջիւան-շահը Քաշիրին յաղթեց, թուրը քաշեց, որ վիզը կտրէր, Քաշիրը տկանց ասաւ. Ընծի մի ըսպանա, իմ քուր կտամ բե. որ ընծնից էլ, բեզնից էլ ղուվաթով ա, որ ձեզնից էրէխայ հընի՝ յերգիրը քարուքանդ կանայ: Թեէն բռնեց, խանեց կայնըցրեց, ու գացին տուն: Էտի Ջիւան-շահն յիրան բուրձն զթաւ: Էնի յիրան կնիկը առաւ նստաւ, էն էլ յիրան կնիկը:

Մէ քանի օրից յետ Ջիւան-շահն ասաւ. Օթաղների բաւնըսները տուր ընծի:—Վեց օթաղի դձու բացեց, մէ տեղ ոսկի, մէ տեղ արծաթ, տէսակ տէսակ բաներ էր լցած օթաղների մէջը. դնաց խասաւ մէ օթաղի, ասաւ. Ըստու բաւնիսը տուր: Քաշիրը ասաւ. Ըտուց ֆլաս կքաշես: Ասաւ. Տուր, ընչի՞ պտի ֆլաս քաշեմ: Խանեց բաւնիսը, տուեց Ջիւան-շահին: Կնիկը խեղճ պըտըտում էր, որ ախպէրը մարդուն չը սպանէր: Իմալ որ դուռը բացեց, տէսաւ, որ էրկու հուրու փարու պատկեր կայ կախ: Որ յաշկն առաւ էտ պատկերներին՝ Ջիւան-շահի խելքը գնաց, հընգաւ: Քաշիրը թուրը քաշեց, որ վիզը կտրա, քուրը ձեռը տուեց դեմը, ասաւ. Էտ ինչ ես անում ես, հիմի խելքն էկաւ պտի, կասեմ ջօջ կտորը յանգանջդ կդնայ: Ձուր լցին վրէն, պորտը օլըցին, օյամիշ հէլաւ, ասաւ. Քաշիր, էստոնց տեղը կասես, թէ չէ պտիսը կկտրեմ:—Ասաւ. Հնչի՞ չեմ ասի, սե սար կայ, ուրբաթ գշիրը գքան կրակի վրայ կյիչնեն: Ես քանի դան դացեր եմ անջախ էտ պատկերները տուեր եմ: Էտոնց սէհրը որ երկնքուց գքան, խրեղէն թուրը ձեռներին. թէ որ դու էլ քո թուրը քաշիր՝ էն վախտը ընդոնց սէհրը բաթալ գլնի: Էն գախ դու գիտատ ինչ կանես՝ կամես: Ջիւան-շահն ասաւ. Էթանք, Խինգզափթէ օրն հէլան գացին, սե սարը մացին չունք յիրկուն: Բէրին մէ կրակ արին ու նստան էնենց: Կէս գիշիր հէլիր էր—չէր հէլե, ձիանք քիչ զաղըցան: Ջիւան-շահն ասաւ. Քաշիր, հէլի գնան ձիանքը բեր: Ասաւ. Ես չեմ էթայ. վախենում եմ:—Է, ասաւ, դու տղամարդ չես: Ջիւան-շահը գնաց, չունք ձիանք բէրեց, էկաւ, տէսաւ, որ Քաշիր չկայ: Դու մի ասան յիչած ա, առած գացած ա: Ջիւան-շահը մնաց էտե չունք գալով ուրբաթ գշիրը: Ձիանքը յիրան կուշտը դայիմ կապեց ու կրակ արաւ, նստաւ: Մէկ էլ էն տէսաւ, որ յերկնքուց էրկու իսան խրեղէն թուր ձեռներին յիչան: Էտե վախէցաւ, համայ դարցաւ, սասաւ. Ես տղամարդ չեմ որ ըստոնցից վախէնամ: Յիրան թուրը քաշեց՝ էտոնք խեղճըցան: Ջիւան-շահը բէրեց էրկուսի ծամիրը կապեց յիրուր ու թալեց Քաշիրի ձիան վրէն, գնաց դըխ էտոնց ամառաթը: Խասաւ, ձիանքը թողեց էտե կայնան, յինքը դռները ջարթելով ներս մտաւ: Ձէն էր տալում. Քաշիր, քաշիր: Տէսաւ որ քաշիրի ձէնը մէ խորունթ

տեղից դուստ ա գալում ա: Գնաց Քաշերին խանից էտ խորունթ տեղից, էտ հուրու փարիքը, այնոյնինը, ինչ կայ չկայ վերցին ու էկան:

Ճամբի մէջ տեղը Ջիւան-շահը ասաւ. Քաշիր, ջոջ քուրը կառնես, թէ պատիկը: Ասաւ. Ջոջ քուրը կառնեմ. ընդու խամար, որ պատի քուրը խօրօտ էր ջօջ քուրից: Ասաւ. Առ. դու էլ ադուէզ ես. որ ասիր պատի քուրը կառնեմ—գլոխդ կկտրի, ու առան էկան յիրանց օթէւանը:

Քաշիրի կնիկը ու Քաշիրի քուրը էրկուսն էլ ձօով ին: Յիրուր խետ յուխտ ին արե, ասէր ին. Թէ իմը տղայ հէլաւ, քոնը ախչիկ—քո ախչիկը տուր իմ տղին: Թէ քոնը տղայ հէլաւ, իմը ախչիկ իմ ախչիկը տամ քո տղին: Մնաց չունքի էտոնց պարկելու օրը էկաւ. էրկուսն էլ մէ գիշեր պարկան: Էն ինչ Ջիւան-շահի կնիկն էր՝ տղայ բէրեց, Քաշիրի կնիկը՝ ախչիկ. Տղի առունը դրին Շիրին-շահ, ախչկայ անունը դրին Բահրի: Մնաց չունքի էտ տղէն ու ախչիկը ջօջըցան, հէլան մէ տասն ես տասնըլսինգ տարէկան: Տղայ ու ախչիկ յիրարու ճանչնում ին, որ մարդ ու կնիկ են: Համայ Քաշիրի ու յիրայ կնկայ մտքին չկայ, որ տան էտ տղին: Յիրարու խետ խորհուրթ արին մարդ ու կնիկ, կնիկը ասաւ. Տար տուր Պապ թագաւորին, թօ Պապ թագաւորը տայ Քաջանց թագաւորին՝ յիրան տղի խամար:

Մէ գիշեր Քաշիրը գլնի, ձինը կիւէձնի, ախչիկը կառնի թարգը ու կէթայ կտայ Պապ թագաւորին, որ Պապ թագաւորը տայ Քաջանց թագաւորի տղին: Յառաւտուն Ջիւան-շահը գլնի վեր քնուց, կտէնայ, որ խարսը չկայ: Կասայ. Քաշիր, խարսը դո՞ր ա: Կասայ. Ես իմ, դոր ա. տարայ տուր Պապ թագաւորին, որ տանայ Քաջանց թագաւորին տայ՝ յիրան տղի խամար: Էտե՞նց: Թէ՛ խա, էտենց: Ջիւան-շահը ասաւ տղին. Շիրին-շահ ջան, դու մաց մօրդ կուշտը, ես էթամ խարսը բէրեմ: Ասաւ. Չէ. կակօ, որ դու էթաս՝ ընծի կնիկ բէրես—ընծի խամար ամօթ ա, ես կէթամ: Ասաւ. Դու գիտաս: Բէրեց տղին հըմմէն բան սովորեց ու Շիրին-շահը խէձաւ ձինը, հնգաւ ճամփայ: Խարց ու փորց անելով խասաւ Պապ թագաւորի քաղքի դրաղը: Տէսաւ, որ նաղարի-զուռնի ձէն ա գալում ա: Էտե մէ չորան կար: Ասաւ. Չորան ախպէր. էս ի՞նչ նաղարի-զուռնի ձէն ա: Ասաւ. Էտի Քաշիրի ախչկայ խառնիսն ա, որ տանում են Քաջանց թագաւորի տղին: Ասաւ. Դո՞ր կէթան: Ասաւ. Դո՞ր որ էթան գան՝ էս կարմնջովը պտի հնցնեն:

Շիրին-շահը ձիանից յիչաւ, ձինը կապեց կարմնջից, յինքն էլ դարութը քաշեց գլխին ու քնաւ: Քնէր էր, մացէր էր քնուկ.

չէր յիմցէ էտոնց գալը: Հաժայ Բահրին, որ քէջաւէն նստուկ կհնցնի, ձինը կճանչնայ՝ որ յիրանց ձինն ա: Քէջաւէն կկայնըցնայ ու կգրայ թէ. Ե՛ս, Բահրիս, էկայ, հնցայ. ընձի տարան Քաջանց թագաւորի տղին, աղուն կառնեմ մէ ձեռս, խանչալը մէ ձեռս. քանի կանամ՝ իմ կուշտը գալողին կուպանեմ, թէ որ չէ՝ աղուն կխմեմ, ես կմեռնեմ. յարէք, ընձի խասէք: Թուղթը կգրայ կթալայ տղի գլխի վիրեւը, ու կէթայ: Տղէն քնուց զարթաւ, տէսաւ՝ ոչ նաղարայ, ոչ զուռնայ: Ասաւ. է՛, Շիրին-շահ, ես դժր ժացի. Բահրին դժր գնաց. Ման էկաւ՝ էտ թուղթը գթաւ, կարթաց, յիսացաւ, խէձաւ ձինը՝ յետ դարցաւ տուն: էկաւ խասաւ տուն, խէրն ասաւ. Յո՛ւր ա խարսը: Ասաւ. Քնէր ի մացեր ի քընուկ, էկած ին, հնցած ին: Զիւան-շահն ասաւ. Տես, որդի, որ ես ասում ի՛ դու ջահէլ ես, չես կանայ բէրի, դու ասում իր. Չէ, ես կէթամ, դէ, դու մաց մօրդ կուշտը, ես էթամ: Ասաւ. Չէ, կաօ, ես կէթամ: Հէլաւ. խէձաւ Շիրին-շահը, հնգաւ ճամփայ. Քաջանց թագաւորի քաղաք, դժր ես, էկայ խասայ քեղի:

Շատն ու քիչը Աստուած գիտայ՝ իշտայ կէթայ: Կխասնի մէ յուրիշ քաղաք, կէթայ սէ պառւի տուն ղօնախ: Նանէ, ղօնախ կուզէս: Կասայ. Ղօնախը որ կայ՝ Աստծունն ա. ոչ՝ ուտելու խաց ունեմ, ոչ՝ քնելու շոր, ոչ՝ վառելու ձէթ: Շիրին-շահը կըխանայ մէ ճանգ ոսկի կտայ, կասայ. Գնա՛ չառուից հըմմէն բեր: Պառաւը կասայ. Յարի, հըմմէն էլ ունեմ: Զինը կքաշայ ներս, յինքն էլ գքայ տուն. կնստեն, խաց կուտեն, կպրծնեն, Շիրին-շահը կասայ. Նանէ, ըսկի ձեր քաղաքը ի՛նչ կայ: Նանէն կասայ. Ի՞նչ կայ. մենք հնգեր ենք Աստծու կրակի մէջ. մէ մարդ կայ, անունը քաջ Վարթան. օրէն մէ գոմէշ էտու կերակուրն ա, որ պտի ուտայ: Յէգուց իմ դօրն ա, որ մէ մատակ ունեմ, գքան տանեն: Շիրին-շահը կասայ. Նանէ, որ գքան տանէլու ընձի յիմցրու: Կասայ. Լաւ: Կմնայ յառաւօտ: Գքան. Նանէ, մատակը թո՛ղ՝ գայ, տանենք: Նանէն գքայ կասայ. Տղայ, հէլի՛ վեր, էկան, տանում են: Գլնի վեր, կիսա խաքուկ գլնի դուս, կասայ. Տղէրք, գացէք ձեր քաջին ասէք, պառվի տունը մէ մարդ կայ, ասում ա՛ յէսօրուայ կերակուրը բախշա ընձի: Էտ մարդիք կէթան կասեն: Էն զեհից քաջ Վարթանը կտայ. Չեմ գիտայ. որ ասում ա՛ յէսօր քո կերակուրը բախշա ընձի՛ գացէք բէրէք: Մէ էրկու յուրիշը կյորկայ, կէթան կպսեն. Պառաւ, մատակը թո՛ղ գայ: Շիրին-շահը կասայ. Չեր էն էրկու հնգերին ասի. Գացէք ձեր քաջին ասէք, թօ՛ կերակուրը բախշայ ընձի: Էտոնցից մէկը կասայ. Օրէն մէկը գքայ, կասայ՝ կերակուրը բախշա ինձի... Թո՛ղ՝ գայ մատակը: Էտենց որ ասաւ, Շիրին-շահը մէ սիլայ

զանեց: Իմալ զանեց՝ վիզը ծռուաւ: Էն մէկէլ հնգերը փախաւ
զնաց քաջի կուշտը: Ինչ որ հէլեր էր՝ քաջին ասաւ: Քաջ վար-
թանը կատղաւ, հէլաւ մտաւ մէյդան, ասաւ: Էս էն տղի յէշխէն
ա, որ իմ կերակուրը չի տալում ա: Շիրին-շահը էն եանէն է-
կաւ, մտան մէյդան, առան կռուել: Շատն ու քիչը Աստուած գի-
տայ: Շիրին-շահը տփեց գէտին, թուրը քաշեց, որ վիզը կտրայ,
ասաւ: Իմ վիզը մի կտրաւ: Ընծի մէ ախչիկ ունեմ, անունը Սալ-
վի-Սուրէման ա, էնի կտամ քե: որ քեզնից ու ընդուց տղայ
հընի՝ աշխարը կաւորայ: Ձեռնէն բռնեց, խանեց՝ կայնըցրեց, ա-
սաւ: Որ դու քո ախչիկը տվիր ընծի՝ ես քե չեմ ըսպանի: հա-
մայ ասում եմ քե, որ լսացել եմ՝ ժողովրդից փող, խաց ես կե-
րե՝ էլի կսպանեմ:

Գացին յիրուր խետ քաջ վարթանի տունը: Շիրին-շահը
մնաց էտե չունքի մէ վեց ամիս: Օրերից մէ օր մտէն հնգաւ: Այ
հայ: ես դժոք մացի, Բահրին դժոք մնաց: էստե մէ թիզ լաչկի
դուլլուղ եմ անում: Մէ օր ասաւ: Սալվի-Սուրէման, ես բու-
թայ ունեմ: պտի էթամ՝ ընդուն բէրեմ: Ասաւ: Գնա, Աստուած
բանդ յաչողա: դժոք պտի էթաս: Ասաւ: Պտի էթամ քաջանց յեր-
գիրը: Դէհ, որ էտենց ա, ճամփէն քեզի մէ ջոլ ծով կուրթի, էտ
քո ձինը ծովէղէն ա: ոտերդ կկապես փորի տակը, գիամը բէր-
նից կխանես: քեզի անմլաս կխանայ: Ասաւ: Շատ լմա, ու ճամ-
փայ հնգաւ:

Շատն ու քիչը Աստուած գիտայ՝ իշտա զնաց, մէ քաղքի
ռաստ էկաւ: Տէսաւ, որ մէ սե մարդ ու մէ խօրօտատես մարդ
կուում են: Սե մարդը էտ խօրօտ մարդին զօուում ա: յիրան յի-
րան ասաւ: Թէ էթամ սե մարդի եանէն, կասեն՝ վախեցաւ, թէ
էթամ խօրօտ մարդի եանէն՝ կասեն թնչ փայալու մարդ ա: Ասաւ:
էթամ էրկսի մէջը կայնեմ, բարե տամ, որը շուտ բարեա առաւ՝
ընդու եանէն հընեմ: Գնաց կայնաւ էրկսի մէջը, բարե տուեց:
էն խօրօտ մարդը բարեն առաւ: Շիրին-շահը թուրը քաշեց, տու-
եց սե մարդի վրէն ու օրթըլըից կիսեց, արաւ էրկու կտոր:

էտ խօրետատես մարդը Շիրին-շահին առաւ զնաց յիրան
տունը: Անունդ թնչ ա: Ասաւ: Շիրին-շահ: Քո անունն թնչ ա:
Ասաւ: Վառվռուն Յովանէս: Հէլան յիրարու խետ ախպէր: է՛, ա-
սաւ, ախպէր ջան, դժոք պտի էթաս: Ասաւ: Քաջանց յերգիր: Իմ
բութէն էնդի ա, էթում եմ, որ բէրեմ: Դէհ, ասաւ, ախպէր ջան,
ես որ փորցանքից պրծայ, մացիր դու: էսենց մէ բան չկայ, որ
տաս իմ կուշտը թարջման, որ դու փորցանքի մէջ հնգա՞ր՝ ես
խանեմ: Շիրին-շահն ասաւ: Առ էս իմ ծոցի թասը, որ ես ջուր
եմ խմում: զուլալ ջուր լիքը լից, դիր քո գլխի վրերը, որ դու

քնում ես, քանի էն ջուրը չի պխտորե՝ ես փորցանքի մէջ չեմ հնգի: Յիրարուց մնաս բարե հէլան, ճամփայ հնգաւ:

Գնաց խասաւ ծովին: Սալվի-Խուրէմանի ասած խօսքը հընգաւ մտէն: Ոտները կապեց փորի տակը, գեամը բէրնէն խանեց, ձինը էտուն անջնաս խանեց դուս: Ինչ ես ասում, որ ձինը քրտնուկ էր, պաղաւ՝ խատաւ: Էտ մարդը մնաց շիւար: Նստաւ մէ քարի վրայ, միտք էր անում.—Աստուած, իմ հալը իմալ գնի: Մէկ էլ՝ տեհաւ, որ էրկու մուկ էկան, այսրը կրծում են: Քարը վերցեց թալեց, առաւ՝ մէ մուկը խատաւ: Էն մէկէլ մուկը գնաց մէ խոտի չոփ կտրեց, տարաւ թաթխեց ջուրը, բէրեց դրեց մկան բէրանը, սաղցաւ, էրկուսն էլ փախան մտան ծակը: Շիրին-շահն ասաւ. Փառք քեզի, Աստուած: Աստուած էսի ընծի նշան տուեց. հէլաւ, յինքն էլ էտ խոտից քաղեց, թրչեց. բէրեց, քամեց ձիան բէրանը, ձինը սաղցաւ: Էտ խոտից բօլ քաղեց, խետն առաւ գնաց, խասաւ քաջանց թագաւորի յերգիրը, գնաց մէ պառւի տուն, ասաւ. Նանէ, զօնախ կուզեմ: Ասաւ. Որդի, դոնախը որ կայ, Աստուած ա. ոչ՝ ուտելու խաց ունեմ, ոչ՝ քնելու ջուլ, ոչ՝ վառելու ձէթ: Ասաւ. Առ էս մէ ճանգ ոսկին, գնա, հրմմէն բանը բեր: Ասաւ. Յարի, հրմմէն բանն էլ ունեմ: Շիրին-շահը ձինը քաղեց ներս, էկան տուն, նստան, խաց կէրան պըրծան: Ասաւ. Նանէ, ըսկի ձեր քաղաքը ինչ կայ: Ասաւ. Որդի, ինչ կայ. մեր թագաւորը գնաց Պապ թագաւորի թողը ուզեց յիրան տղին: Հիմի տղէն անդամալուծ ա, ախչիկն էլ չի առնում: Ասաւ. Նանէ, ես կսաղցնեմ: Յառաւօտը գնա թագաւորին ասա, տեա—ի՛նչ կասայ: Յառաւօտը պառաւը գնաց թաղաւորի կուշտը, ասաւ. Թագաւոր, իմ տունը մէ մարդ ա էկէր ա: Ես քո տղի զսէն արի, ասաւ՝ ես կսաղցնեմ: Թագաւորն ասաւ. Պառնա, գնա, առ յարի, տէնամ: Պառաւն էկաւ, առաւ գնաց թագաւորի կուշտը:

Տղէն ներս մտաւ, գլոխ տուեց, կայնաւ: Թագաւորն ասաւ. Կանանս իմ տղէն սաղցնեմ: Ասաւ. Հրամանք, Կանամ, էթմանք տէնանք: Գացին տղին տէսան: Շիրին-շահն ասաւ. Թագաւոր, էս գիշեր թօ մեր կուշտը մարդ չի գայ, յառաւօտ յարի, սաղ տես քո տղէն: Գիշերը մնաց տղի կուշտը, էտ խոտը խաղեց, տըղին քաղեց էտ խոտի մէջը. ինչոր թէ օցը շապիկը թողայ, էն նենց լաւըցաւ էտ տղէն: Առան յիրուր խետ խմիշը խմել Յառաւօտ թագաւորն էկաւ, որ տղին սաղ տէսաւ՝ շատ ու շատ ուրխըցաւ. վերցեց գլխի թագը, որ դնայ Շիրին-շահի գլոխը: Շիրին-շահն ասաւ. Բո թագը քի բումբարակ հընի: Ասաւ. Տղայ, ուզա, տամ: Անաւ. Ընծի բան պէտք չէ, դու սաղ հընես: Դէ, որ էտենց ա, թագաւորութենի անունն իմն հընի, ուտել խմելն քոնն

հինի: Մէ քանի օր մնաց էտե: Թագաւորն էսկնց ա սիրում ա Շիրին-շահին, որ էս յաշկից էն յաշկը չի փոխում: Օրերից մէ օր Շիրին-շահն ասաւ.—Թագաւոր, քեզի մէ փորցանք էլ կայ, դու ընծի չես ասում: Ես ռահմ եմ թալի, որ քո խարսը քո տղին չի առնում: Թագաւորն ասաւ. Դէ, ամօթու չի ասում: Շիրին-շահն ասաւ.—էս գիշեր ընծի տար քո խարսի կուշտ, թուղտ անեմ, բէրանը կապեմ, գայ՝ քո տղին առնի: Գիշերը տարան Թագաւորի խարսի կուշտը: Գիշերը մնաց Բահրու կուշտը, յիւրուր խեռ կէրան խման, չունքի յառաւօտը: Բահրին ասաւ. Շիրին-շահ ջան, դէ, դու կէթաս Թագաւորին յաշկալուսանք կտաս, թէ խարսդ խինա ա դնում ձեռներ, որ էթայ պսակուի: Ես ջուղաբ կանեմ Թագաւորին, կասեմ, որ Թամբահայ տղամարդ դուս չընի, որ ես էթում եմ խաս բախչէն ման գամ ու լողնամ, գամ էթամ պըսակ: Դու էլ քո ձինը կայարես, գքաս բախչի պատի տակը կըկայնես, կխէցնեմ քո թարքը, կէթանք, կպրծնենք: Տղէն գնաց Թագաւորին ասաւ. Յաշկը լուս, խարսդ տղիտ առնում ա: Թագաւորի խարսն էլ ջուղաբ արաւ Թագաւորին, որ մարդ դուրս չհնի, ես էթում եմ լողնալու:—Թագաւորը հրամայեց, որ մարդ դուս չհնի, որ իմ խարսը էթում ա ման գալու:

Բահրին յիրան քառսուն դարավաշով գնաց խաս բախչէն մանգալու: Շիրին-շահը խէձաւ յիրան ձինը, պնաց խաս բախչի պատի տակը: Բահրին մտաւ բախչէն, էտ քառսուն դարավաշը էսկնց ցրուեց էտ բախչի մէջը, ինչոր թէ մէ ճանգ ցորեն մէ արտի մէջ: Էկաւ. տէսաւ, որ հէտ ա՛ Շիրին-շահը կայնուկ ա, խէձաւ Շիրին-շահի թարգը, ու գացին: Խաբարը էկաւ Թագաւորին. թէ՛ էն տղէն Շիրին-շահն էր, առաւ Բահրին գնաց: Թագաւորը ջառ քցեց, հըմմէնքով խէձան հնգան Շիրին-շահի յետի: Շիրին-շահը ծովոյն էր գացե, համայ էտ ղոշունը չորովը գնաց, Շիրին-շահի յառէջը կտրեց: Որ ծովից դուս էկաւ, առան կռուի: Շիրին-շահը, կնիկը թարգը, առաւ ծօրի ու ծօրթփել:

Մենք խաբարը յիւստը տանք. Վառվառն Յովհաննէսից տանք: Թաւաքելի յաշկը կառնի ջրի մէջը, կը տէնայ որ խնչ. պխտորի, արուն ա դարցե: Կասայ. Ախպէրս փորցանքի մէջ ա, էթամ խասնեմ: Էն փշուր գախ կը խամնի, որ կնիկը թարգը կոխ ա անում: Կասայ. Տուր, ինչ որ քուրն ու ախպէրը: Կասայ. Չեմ տայ: Կասայ. Տուր, ինչ որ մէրն ու տղէն: Կասայ. Չեմ տայ: Կասայ. Տուր, ինչ որ քաւորն ու սանամէր: Կասայ. Համէցիք: Վառվառն Յովհաննէսը կասնի էտուն մէ ղրազ կը նստի: Շիրին-շահը հըմմին կսպանայ, կուրթի մէ տասնըխինգ ես քսան տարէկան տղի: Դու մի ասա. էտի Սալվի-Սուրէմանի տղէն ա, որ Շիրին-

շահին առէր էր: Էտի բեղըցեր ա, հէլեր ա քսան տարէկան, է-
կեր ա կոիւ, անոնը դրած ա Դիլիմ-շահ: Չումքի յերկուն կոիւ
արին: Շիրին-շահն ասաւ. Ջահէլ ջան, մութն ա, դու գնա քո
տեղը դինջցի, ես իմ տեղը, յառաւօտ գանք՝ կռուենք: Ասաւ.
Շնտ լաւ, էթանք: Շիրին-շահը գնաց դըխ Բահրին, տղէն էլ գը-
նաց դըխ յիրանց տուն: Շիրին-շահը գնաց Բահրու կուշտը, ա-
սաւ. Բահրի, մէ տղայ ա ուրթե ընծի, յառաւօտը անպատճառ
ընծի կսպանայ: Բահրին ասաւ. Բեր մըզըըխիտ՝ ծէրը դեղենք,
յառաւօտը գան՝ թօ աղուլամիշ հլնի, մեռնի, պրծի յարի: Բէրին
դեղին: Մնաց յառաւօտը, Շիրին-շահը գնաց մէյդընի գլխը, էն
տղէն էլ էն հանէն էկաւ, Շիրին-շահն ասաւ. Ջահէլ ջան, պինդ
մաց, որ մզրախ թալելու դօրը իմն ա: Ասաւ. Թալ: Իմալ որ
թալեց, մզրախը բռնեց ոտի յէրեսին, տղէն ձիան վիզը գրկեց
էկաւ ցածր: Շիրին-շահը խառաւ վրէն, որ վիզը կտրայ, ասաւ.
Ենաւաշ, մէ բան ասեմ, նոր կտրա: Ասաւ. Ես Ջիւան-շահի թոռ
հլնեմ, Շիրին-շահի տղէն, քաջ Վարթանի թոռը, Սալվի-Խուրէ-
մանի տղէն հլնեմ, ընծի ըսպանեցիր, խողն ընդոնց գլխին հլնի,
որ քե թողեն պրծնես: Շիրին-շահը կասայ. Մէկ էլ ասա, մէկ
էլ: Որ կասայ, Շիրին-շահը շուտով չոքը դայիմ կը փաթըթայ:
կխասցնայ Բահրուն: Բահրի, կասայ, էն խոտից կուշտդ չկաշ,
էս իմ տղէն ա: Կբէրեն, խոտը կխաշեն, կքաշայ մէշը, կըլանայ:
Խէր ու տղայ քար ու քանդ անելով գքան կխասնեն քաջ Վար-
թանի քաղաքը: Շիրին-շահը կվէրցնայ յիրան կնիկը ու յիրան
տղէն, Դիլիմ-շահը, կէթան:

Խաբարը գնաց խասաւ Ջիւան-շահին, թէ՛ յաշկդ լուս,
Շիրին-շահն էկաւ. յիրան էրկու կնիկ ունի, մէ հատ էլ տղայ
ունի, անոնը Դիլիմ-շահ, որ էս յերգիբը քարուքանդ կանայ:
Ջիւան-շահն հէլաւ ուրախ ուրախ գնաց տղի յառէշը, առաւ է-
կաւ: Մէ քանի օր մացին, Ջիւան-շահն ասաւ. Որդիք, էթանք,
մենք էլ խօր տէր ենք, թագաւորութեն ունենք, էթանք խասնենք
մեր յերգիբը: Հազրվան գալու. ապրանքները լիրդան վերցին,
Քաշիրին ու յիրան կնգան ըսպանին, ու էկան: Խաբարը գնաց
Խոսրով թագաւորին: Ասին. Յաշկդ լուս, Ջիւան-շահն էկաւ. էր-
կու կնիկ յիրանն ունի, մէ տղայ: Տղին էրկու կնիկ ունի, մէ
տղայ: Ջամը՝ օխտը խոբի: Թագաւորը զօշուշով գնաց յառէհնե-
րը, բէրեց տուն. Յղրկին տէրտէր բէրին, մէ ախչիկ էլ Դիլիմ-
շահին ուզին, օխտն օր, օխտը գիշեր խառնիս արին, կէրան,
խման: Ընդոնք խասան յիրանց մուրազին, դուք էլ խասնէք ձեր
մուրազին:

ԴԱՂ-ՄՈՒՐԱԴ-ՇԱՀ

Թամանակով Խաթամ-Շահար քաղաք գլնի, էտե նստած գլնի Դաղ-Մուրադ-շահ թագաւորը: Էտ թագաւորին ունէր քառսուն հազար փահլէվան: Էտ քառսուն հազար փահլէվանի գլխաւորն ին Այարէ-շէր-փանջ և Ֆէրըզ փահլէվանները: Օրերից մէ օր Այարէ-շէր-փանջ փահլէվանը գլքայ Դաղ-Մուրադ-շահի կուշտը, կասայ, թէ՛ թագաւորը սաղ հլնի, յարի խազինի բալնըսները տու ընծի, ես օղորմութեն ցրուեմ, անօթին՝ կշտըցնեմ, տգլոզը՝ խաքցնեմ, ծառաւը՝ խմցընեմ, բալքի թէ Աստծու սիրտը քաղցրնայ, քե մէ տղայ տայ: Թագաւորը կասայ. Համէցէք. խազինի բալնըսներ քեզի, ինչ գիտաս՝ էնենց արա: Այարէշար-փանջ փահլէվանը կառնի օղորմութենը ցրուել: Անօթին՝ կկշտըցնայ, ծարաւը՝ կխմցնայ, տգլոզը՝ կխաքցնայ: Էտուց յետ Դաղ-Մուրադ-շահ թագաւորի կնիկը կմնայ ճոով: Ինն ամիս, ինն օր, իննը սհաթը կթըմըմի, թագունին չ՞քը կզանայ գէտին, մէ տղայ կրէրայ—մէ մուսուլ ա, մէ մաղանդարայ ա, մէ գոմշի ձագ ա. բօյի յէրգենքը՝ էրկու շէնք, ու ճակտի լէնքը՝ էրկու թիզ: Տղի աչ ձեռը խփուկ էր: Էտոնց մէջը ազաթ կար, որ տատմէրները կտանին, կքցին էրէխին բարէկըմների գիրկը, որ փարայ դին տատմօրը: Էտէնց գրկերը քցելով՝ կտանայ չուր թագաւորի կուշտը: Որ կքցայ թագաւորի գիրկը, ընդե թագաւորը կտէնայ, որ տղի աջ ձեռը խփուկ ա: Իմալ որ ձեռ կտայ՝ տղի ձեռը կքացուի: Տատմօրը կասայ. Անունն ինչ էք դնում: Իմ տղի անունը դրուկ ա, կասայ.—Ղահրամանի-ղաթըլ ա, որ արունը էստու ձեռի մէջը լեռթոեր ա՝ էսի էնենց զուլաթով գլխի, որ սաղ աշխարը էս արնի պէս կքամայ:

Էտու անունը կմնայ Ղահրամանի-ղաթըլ: Էտ տղէն կբէդնայ, գլնի չուրքի խինգ տարէկան: Սովորութեն էր, որ օրէն

մէկը տանում էր տղին ման տալու: Դօրը (հերթը) հնգաւ էն փահլէվանին, որ Աստծուց խնթըրվէր էր, Աստուած տուէր էր: Տարաւ ման տալու բախչի մէջը, կայնցրից յաղըրի կուշտը, ա-սաւ. դու կայնի էստե, Ղահրամանի-Ղաթըլ ջան, ես էթամ քե-խամար ծաղիկներ բէրեմ: Մէ յուրիշ քաղաք էլ կար, որ դեերի մասկեամ ին ասում. էտոնք յիմցեր ին, որ Դաղ-Մուրադ-շահին մէ տղայ ա հէլէ, խինգ տարեկան ա, քսան տարեկան տղի գէ-րայ ա: Միտը արին, որ էթան գողնան բէրին, անեն յիրանց թագաւորին տղայ, բէդնայ՝ էթայ յիրան խօր թագաւո-րութենը վերջացնայ, յետնայ յիրանը փջացնեն, թագաւորութե-նը ֆայ յիրանցը: Էտ օր փուջ (վիճակ) կըցեն, կհնգնի մէ դիւ գլխի. էն օրն ա, որ Այարէ-շար-փանջը տարեր ա ման տալու:

Դիւր գնաց, տէսաւ, որ կայնուկ ա տղէն, փահլէվանը գա-ցեր ա ծաղիկ քաղելու, որ բէրայ տղի խամար: Դիւր վէրցեց տղին ու պնաց: Այարէ-շար-փանջը էկաւ տէսաւ, որ տղէն չկայ: Դոր ման էկաւ՝ չգթաւ: Գնաց թագաւորին ասաւ. Տղէն չկայ: Թագաւորն ասաւ. Դու սաղ հընես. դու Աստծուց ուզիր, դու էլ կուրցրիր: Էտենց թագաւորը շիւար ֆայց:

Տղին որ դիւր տարաւ, իմալ յիրան խէրն էր պախում՝ է-նենց էլ դեերն ին պախում: Օրէն մէկը տանում ա՝ ման ա տա-լում, յիւկուն բէրում ա տուն: Մնաց չունք տղէն հէլաւ քսան տարեկան: Օրերից մէ օր գօրը էկաւ էն դիւին, որ գողցեր էր, բէրէր էր: Առաւ տղին գնաց ման գալու. խասան մէ ծովի ղրադ: Ղահրամանի-ղաթըլը յիշկեց ջրի մէջը՝ յիրան յուսգը ու գիւի՝ տէսաւ, որ յինքը ընդոնցից չէ: Ասաւ. Դե՛, ես ձեզնից չեմ, յա-րի՝ սաղն ասա: Դիւր ասաւ. Դու մեր թագաւորի տղէն ես: Ա-սաւ. Չէ, ես ձեր թագաւորի տղէն չեմ. գիզն ասա, թէ չէ՝ կը-թալիմ ծովը: Ասաւ. Հնչեմ թալում ծովը. թոզ, սաղն ասեմ: Ա-սաւ. դու Խաթամ-շահար քաղաքի Դաղ-Մուրադ-շահ թագաւորի տղէն ես. ես էկայ քեզի գողցայ բէրի. հիմի դու գիցի: Ղահրա-մանի-ղաթըլը ասաւ. Դէ, դու գնա, Աստուած քո բանն յաչողա: Ես կէթամ: Դիւր զարցաւ: Ղահրամանի-ղաթըլը գնաց, ճամփէն կուրցրեց, գնաց հնգաւ մէ դալին (խիտ) մէշա, ընդե ֆայց: Մէշի մէջը յիրան ջանի մաղը յիրանը ծածկեց, հէլաւ մէ ջանա-վար: Մէ ութ գեազանոց գէրան կտրեց, արաւ յիրան ձեռաց փէտ: Էտ փէտով առուղուշ էր անում, էփում՝ ուտում էր: Օրե-րից մէ օր տէսաւ, որ մէ ջանավար գէմ ա արե յիրանը, գալում ա: Ասաւ. Էս գաղանը ընծի կփջացնայ: Տէր Աստուած, իմալ անեմ: Էտ ջանավարն էկաւ մօտըցաւ, Ղահրամանի-ղաթըլը տէ-սաւ, որ էտու գլխի վրէն մէ կոտուշ կայ տնդուկ. միտք արաւ,

խետը կարենա գիլաշ, տէնամ—ի՛նչ գրնի: Ջանավարը էկաւ խասաւ: Ղահրամանի-ղաթըլը խետը կպաւ գիլաշ. շատ տրօրուան, էտ ջանավարի վիզը օլրեց, դրեց տակը: Ջանավարը տկանց ղուաց: Ասաւ. էսի ընծի մեղայ էկաւ, թողեմ: Դիւխ կոտողը կոտրեց, թողեց, հէլաւ վեր, արաւ յիրան խամար ձի, ծառի կլպընեւրից շրիդ օլրեց, դրեց վիզը: էտ ջանավարը քարգատան էր*): էս խետ դոր որ էթում էր՝ խէճնում էր, դարէշըշմատը (ձեռնափայտը) դնում էր գիրկը, էթում էր աւուղուշ:

Օրերից մէ օր գնաց մէշի մէջը աւուղուշ անելու: Յետ դարցաւ էկաւ, տէսաւ, որ յիրան կրակը հնցել էր: Յիշկեց էս կողը էն կողը, տէսաւ՝ զագը տեղից կրակ ա էրէւում: Հէլաւ խէճաւ քարգաղանը, դարէշըշմատը աւաւ ձեւը, գրտնքիւով գնաց խասաւ կրակին, լիչաւ ձիանից, ոչ բարեւ, ոչ բարի լուս տուեց. մէ կպուկ փօթուկ վէրցեց ու խէճաւ ձինը, դարէշըշմատն էլ աւաւ ձեւը, էկաւ խասաւ չունք սութալ-մութալների կուշար (խաժումաժ): Հու արին, բու արին, խող թալին, կրակ թալին Ղահրամանի-ղաթըլի վրէն: էսի հերսոտաւ, դարէշըշմատը շփըլտեց, մէ էրկու իրեք խարիր ջան ըսպանուան, մնացածը փախան: Յինքը խէճաւ յիրան ձինը ու էկաւ յիրան տեղը, կրակ արաւ, զագ էփեց, կէրաւ, պրծաւ, լուսը բացուաւ, տէսաւ, որ էտ ղօշունը գալում ա—էթում ա. հէլաւ, թեւ տուեց մէ ծառի, կայնաւ, թամաշայ ա անում. յառչի մարդիքը էկան հնցան. յիդի մարդիքը որ էկան՝ էտու վրէն թառանայ արին (հեգնեցին), ծղղացին, մաղերը քաշին: էտի հերսոտաւ, ծառը քօքախան արաւ ու տուեց էտոնցը ջարթ ու խուրդ արաւ՝ չունքի տաղլին խասաւ էն յառչի մարդիքին: Յետ դարցան, ձեւով արին, կայնաւ:

էտոնք Դադ-Մուրադ-շահի ղօշունն ին, որ Ղահրաման-ղաթըլին ին ման գալում: Ֆէրըզ փահլէվանը տաանէրկու. լիզու կարթալ էր գիտում. ինչ լիզու խօսաց՝ չիօսաց: Որ գիւլի. լիզու խօսաց՝ էտ մարդը խօսաց: Ասաւ. Դու ի՛նչ մարդ ես: Ասաւ. էս խաթամ-շահարի թագաւորի տղէն եմ. դեերը ընծի դողցան տարան, արին յիրանց թագաւորին տղայ, որ բէգընի՝ էթի իմ խօր թագաւորութենը վերչացնի, յետնայ ընծի փշացնին, թագաւորութենը մնէր յիրանցը: Ես էլ որ յիմցայ՝ թողի էկայ. ճամփէն շշկուայ, մացի էս մէշի մէջը ու մացի: Այարէ-շար-փանջ փահլէվանը ասաւ. Մենք քեզի ենք ման գալում: էն սհաթին դալլաք:

*) Գարգատանը մի շատ զօրեղ կենդանի է. որ փղին խփում վերցնում է իւր հղջիւրի վրայ. ուր մնալուց յետ՝ ճարպը հալում է, լցւում սրա աչքը՝ և սպանում:

բերին, մազը խուզին, մէ ձեռք շոր խաբցրին, մէ լաւ ձի խէծաւ
ու էտենց խտ ճամփայ հնգաւ:

Այարէ-շար-փանջ փահլէվանն ասաւ. Ղահրամանի-ղաթըլ
ջան, գիտնա թնչ կայ: Ասաւ. Ի՞նչ կայ: Չարխէ-գարդեան-գէժ
քաղաք կայ: Ընդոնք տաննըչորս տարի ա, որ խարջ չի տուած.
քո խօրքուրը ու Գամարէ-քեափուն, որ ձեր թագաւորութենը
ընդու վրայ ա, էթանք բերինք: Ասաւ. Լաւ ես ասուի, էթանք,
ու գացին: Ասաւ. Ընդոնց վրէն որ չենք կանուսմ՝ չարխն ա պա-
խում. իշտա որ լաւ օր հլնի, տէնան, որ դօշուն էկաւ՝ չարխը
կկապեն, թողն ու դումանը քաղաքը կծածկայ. էլ մարդ չի կա-
նայ էթայ քաղքի բոլորը: Ղահրամանի-ղաթըլը ասաւ. Որ էնենց
ա՛ չարխը պտի ախտենք:

Գացին չունքի քաղքի կուշտը: Էտ քաղքի մարդիքը չարխը
թողին, առաւ թող դուման անիլ՝ քաղաքն էլ չէրէւաց: Ղահրա-
մանի-ղաթըլը ասաւ. Այարէ-շար-փանջ, վերցա խտդ վից բալ-
թաչի (տապաբաւոր), էթանք զըխ չարխը, ու գացին: Խա-
սան չարխի կուշտը: Իրեք բալթաչին մէ հանը կայնըցրեց, իրեքն
էլ՝ մէ հանը, ու դօշը տուեց դեմը: Մէկ ճոճոցրեց՝ չկարցաւ
կայնըցնէր. չարխը տղին թալեց, հնգաւ պալից: Այարէ-շար-
փանջ փահլէվանը ասաւ. Էս թնչ բան էր՝ ես արեցի. անջախ որ
գթէրի, տանի տի թագաւորին, յետի յինքը գիտէր ինչ կանէր.
էլ ումուղ չկայ, որ սաղ մնայ: Էնենց փօր ու փոշման թողեց
գնաց:

Յէրըզ փահլէվանն ասաւ. Ի՞նչ արիք: Ասաւ. Չարխը տղին
թալեց: Թօ էտոնք էտե մնան, մենք դառնանք դըխ Ղահրամանի-
ղաթըլը: Իմալ որ չարխը կթալայ՝ տղի ոտը կնգնի քարի ջա-
փէն, էնենց կմնայ կախ: Մէկ էլ կտէնայ, որ մէկը ասուի ա.
Ձեռդ տո՛ւր ընձի: Ասաւ. Ձեմ տայ. տնմ որ քաշես, ոտս պրծը-
ցնես՝ հնգնեմ մեռնեմ: Ասաւ. Ձէ, ես բօզ ձիաւոր սուրբ Սար-
քիսն եմ. քեզի խասն: Ձեռը տուեց, քաշեց խանեց:

Ղահրամանի-ղաթըլը հէլաւ գնաց դօշունի կուշտը. մտաւ
Այարէ-շար-փանջ փահլէվանի չաղըրը, ասաւ. Բար-աչողում քեզի:
Վա՛յ, ասաւ, բարով, խաղար բարով էկար: Դէ՛հ, ասաւ, էլ մի
նստի. հէլի վերցա տանէրկու բալթաչի ու էթանք: Գացին էլի
խասան չարխին: Վեցը մէ հանը կայնան, վիցն էլ մէ հանը:
Ղահրամանի-ղաթըլը դօշը տուեց դեմ, դանչեց՝ բօզ ձիաւոր
սուրբ Սարքիս, ու ճոճոցն հնգաւ չարխին: Չունք չոքիւրը խը-
թուաւ չոր գէտին, չարխը կայնցրեց: Ասաւ. Ջարթէք: Ջարթին,
արին վառելիք: Որ չարխը ջարթին պրծան, թողն ու դումանը
քաշուաւ, արեն ասաւ, դօշունը մտաւ քաղքի մէջը. տաննըչորս

տարուայ խարջի տեղակ քսանութ տարուայ ժողուին: Ղահրամանի-ղաթըլը դնաց մաղազի դուռը բացեց, մտաւ ներս, դուռ խանեց խօրքուրին ու Քամարէ-քեաֆուն (մորթի), ու քառսուն զարավաշով էնտեղից էկաւ մէ յուրիշ քաղաք:

էտ քաղքի թագաւորը ախչիկ էր: Խաբարը գնաց թագաւորին, ասին, թէ Ղահրամանի-ղաթըլը էկեր ա՛ խարջ ժողուելու: Ասաւ. Գացէք ասէք ընդուն, թէ ընծի՝ «յինքն բոլոր, մէջը ծակ պըտուկ» կասեն, ես խարջ չեմ տայ, կկոռեմ: Սարախտանը (առաւօտը) մտան մէյդան. շատն ու քիչը Աստուած գիտայ՝ իշտա կոռան: Ղահրամանի-ղաթըլը զոռկի վրէն (մէջքից բռնած, գլխի վրայ ձգել) տփեց գէտին, թուրը քաշեց, որ վիզը կտրէր, թագաւորը ծծերը թալեց դուս, ասաւ. Ընծի սի սպանն, ես ախչիկ եմ, քեզի կառնեմ: Ընծնից ու քեզնից որ տղայ հլնի՝ սաղ յերգիրը քաֆ ու քուն կանայ: Ձեռնէն բռնեց, խանեց կայնցրեց, ու առան ջարթ ու խուրդ անել, բիրդան դեերի քոքը կտրին:

Ջուղարը գնաց Դաղ-Մուրադ-շահ թագաւորին, թէ՛ Այարէշար-փանջ փահլէվանը Ղահրամանի-ղաթըլին գթեր ա, Չարխէ-գեարդան-գէթ քաղաքն աւիրեր ա, խօրքուրն ու Քամարէ-քեաֆուն բէրեր ա, էն ախչիկ թագաւորն էլ առե յիրան կնիկ: Դաղ-Մուրադ-շահն ուրախութենով հէլաւ գնաց տղի յառէչը, բէրեց, օխտն օր, օխտը գիշեր խառնիս արաւ: Էնի խասաւ յիր մուրազին, դուք էլ խասնէք ձեր մուրազին:

ԴԱԻԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼԱԻԿՈՅ ՈՐԴԻ

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵՍՆԻ

Ա.

Երևելի վարդապետների մասին խօսելով, Կիրակոս Գանձակեցին յիշում է Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետի մահը, որ պատահել է հայոց ՇՀԸ թուին, և ապա իւր խօսքը շարունակելով, ասում է, որ մի տարի յետոյ «վախճանեցաւ սուրբ Լուսաւորիչն Դաւիթ վարդապետ, Ալաւկայ որդի, որ գրեաց զկանոնական օրինադրութիւնս գեղեցկայարմարս և պիտանացուս ի խընդրոյ քահանայի միոջ, որում անունն էր Արքայութիւն, ի քաղաքէն Գանձակայ»: Ապա յիշում է և մի այլ վարդապետի անուն, որ է Թոքակերի որդին Գրիգոր. նորա ասելով այդ երեք վարդապետն էլ Գանձակու երկրից էին, որտեղից և ինքն էր ¹⁾: Կիրակոսի ընկերը, Վարդան, հոյնպէս յիշում է Դաւիթ անունը Յովհաննէս Սարկաւազի մասին խօսելիս: Նա ասում է. «Իսկ Սարկաւազ վարդապետն կեցեալ ի ժիր մշակութեան զաւուրս իւր, հանգեաւ ի հինգհարիւր ութսուն և ութ թուին և զկնի ամի միոյ լծակիցն իւր Ալաւկայ որդին Դաւիթ, որ կանոնք գրեաց դիւրահաս» ²⁾: Դաւիթ վարդապետի գործերից Կիրակոս յիշում է և այն, թէ նա Գրիգորի հետ միասին հոգ տարաւ Աղուանից աթոռի մասին, որը քսանհինգ տարի շարունակ թափուր էր (1112—1137): Թէև 1137-ին կաթողիկոս եղաւ Ստեփանոս Բ.

¹⁾ Կիր. Գանձ. պատմ. տպ. Մոսկով 64.

²⁾ Վարդանայ պատմ. տպ. Վենետ. 121 (հ):

սակայն տարի ու կէս յետոյ վախճանեցաւ «ի տիս պատանեկութեան»։ Աղուանից սովորութիւնն էր աթոռին ժառանգ ընտրել կաթողիկոսական տոհմից։ Թուի թէ Դաւիթ և Գրիգոր վարդապետներ ի հակողութեան ներքոյ դաստիարակուած էր այն ժամանակներում «մանուկ մի յազգէ կաթողիկոսացն Գագիկ անուն», որն և ընտրուեցաւ Աթոռին ժառանգ։ Դաւիթ և Գրիգոր և «այլ աշխարհն աղուանից» թուղթ գրեցին տ. Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսին, որն այն ժամանակ Ծովք գղեակումն էր նստում, և խնդրեցին ձեռնադրել Գագիկին եպիսկոպոս, և ուղարկել Աղուանք, որպէսզի կաթողիկոս հաստատուի։ Տ. Գրիգոր Գ. նոցա խնդիրն յօժարութեամբ կատարեց։ Գագիկին եպիսկոպոս ձեռնադրելուց յետոյ յանձնեց Կարնոյ Սահակ եպիսկոպոսին, որ տանի և միւս եպիսկոպոսների հետ միասին ձեռնադրէ նորան Աղուանից կաթողիկոս։ Ձեռնադրութեան ժամանակ Գագիկ վերակոչուեցաւ Գրիգորէս, ինչպէս ասում է Կիրակոս, «ըստ անուան կաթողիկոսին հայոց»։ Գագիկի ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ 1138—39 թուերին ¹⁾ և ոչ աւելի ուշ, որովհետեւ 1139-ին եղաւ մեծ շարժ, որին նոյն տարին զոհ գնաց Թոքակերի որդին Գրիգոր, այնպէս որ սա, երեւի, չկարողացաւ տեսնել Գագիկի ձեռնադրութիւնը։ Ինչ վերաբերում է Դաւթին, ինչպէս տեսանք, նորա մահուան համար ցուցումներն երկու տեսակ են և կախումն ունին Սարկաւազ վարդապետի մահուան տարիներից։ Վերջինիս մահը Կիրակոսի ասելով ՇՀԸ այն է 1129 է, իսկ Վարդանի ասելով ՇՁԸ—1139-ին։ Ժամարտութեան մօտիկ է Վարդանի ցուցումը, և ահա թէ ինչո՞ւ. Սարկաւազ վարդապետի մահուան տարին զանազան աղբիւրներ միանման չեն նշանակում, այլ դնում են ՇԿԸ, ՇՀԸ և ՇՁԸ այսինքն 1119, 1129 և 1139 թուերին ²⁾։ Այս երեք թուերից միայն մէկը կարող է ճիշտ լինել, ընդունելով, որ Կիրակոս և Վարդան միաբան են Դաւթի մահուան ժամանակի մասին (որ եղել է Սարկաւազի մահից մի տարի յետոյ) և աչքի առաջ ունենալով, որ Դաւիթ մասնակից է եղել Գագիկ Բ. կաթողիկոսի ընտրութեանն 1138—39 թուերին. հետեւաբար նորա մահը չէր կարող հանդիպել 1140 թուից առաջ, պէտք է հաւանական համարուի Վարդանի ցուցումը, թէ Սարկաւազ վարդապետի մահը տեղի է ունեցել 1139 (ՇՁԸ) թուին. ըստ այսմ Դաւթի մահը պատահել է Սարկաւազ վարդապետից մի տարի յետոյ, 1140 թուին։

¹⁾ Տ. Կիր. պատմ. եր. 106։

²⁾ Տ. Վարդան. պատմ. եր. 121 և ծնթ. 3.

Որ Դաւիթ ապրել և գործել է տեղապահութեան ժամանակ (1112—1137 թ.) և այդ շրջանում տեղի ունեցած անկարգութիւններին ակոսնատես ու դատաւոր է եղել, այդ մէջ տեսնում ենք նորա «կանոնական օրէնսդրութեան» 98-րդ յօդուածից: Եթէ ուշադիր լինենք այդ յօդուածի ներքին բովանդակութեան, ակաները կրկնի, որ Դաւիթ իւր կանոնները խմբագրել և աւարտել է այնպիսի ժամանակ, երբ Աղուանից աշխարհը հարաւար զեղծումների և իրաւագանցութիւնների ասպարէզ էր եղել, չունենալով դուռն և առաջնորդ հայրապետական աթոռի վրայ: Ծանր վշտացած և բողոքաւոր անձի գրչին վայել մի յիշատակարան է այդ ՂԸ կանոնը: Այսպէս որդին մի առանձին զգուանքով է խօսում այդ ժամանակի շնորհավաճաւութեան և կաշառակերութեան մասին.

«Ահա տեսանեմ, ասում է, ի մերում ժամանակիս աստ» «Թարմատար, յետին» «Ընդ վիժածս համարեալ» և «ոչ արժանի յիշատակի առաջնորդների»՝ «նոքա վարդապետութեամբ սատանայի աշակերտեալ վարժեցան, ասում է, յուսումն նոր և այլանդակ... գրեցին գրով և հաստատեցին ի թուղթս մագաղաթեայ... ղխաչիւ պսակեալ և զխորհրդով պսակեալ զամուսինք առանց կանոնական հրամանի... ազգի ազգի պատուհասիք քակտէին ի միմեանց... և տային նոցա, որ մեծաւ կաշառակերացուցանէին զաչս նոցա... գերեք այրին և զչորս այրին, նաև թէ հինգ փոխեալ լինէր, անխորելի նոցա գրով հաստատէին և կացուցանէին օրինաւորաբար առ միմեանս մինչև ցվախճան կենաց իւրեանց և զամենեւեան զայնոսիկ, որ ի քաղաքս և ի գեղս և յագարակս... և թուով զիւրաքանչիւր զամենայն ի գիր հանէին և, որպէս պատշաճն էր մոլորութեանց նոցա, յանձինս իւրեանց ընդունէին զհարկ զանձին, զոր եզին ի վերայ, էր որ կտաւ միոջ, էր որ դահեկանի երկուց կամ երեց: Եւ զայս՝ ամենայն ամիս շրջագայութեան, որ անցեալ ընդ գաւառ ի նամակէ անտի, յորս չար գրով զհարագործան նշանակեալ էին յանուանէ անտի, և զհարկ նորա, զոր հատեալ էին, պահանջէին ի նմանէ, և ոչ ոք կարէր թաքչել յերեսաց նորա...»:

Այսպիսի գաղնութեամբ խօսելով, Դաւիթ յայտնում է թէ չար առաջնորդներն ուրիշ աւելի մեծ չարիքներ ևս գործեցին, որոնցով, ասում է, «լցին զաշխարհս Աղուանից». նոքա, եկեղեցական կանոնների սրբութիւնը ոտքի տակ առած, ընտանիքներ էին քանդում իրենց գրպանը լցնելու համար և ունէին իրենց գործին հաւատարիմ գործակալներ, որոնց ձեռքն էին յանձնուած օրհնութեան թրդ-

թերն և անուանական ցուցակները: Այդ մարդիկ, ինչպէս միջին դարերում ինդուլգէնցիա բաժանողները, իւրաքանչիւր ամիս գաւառից գաւառ էին շրջում իբրեւ չար առաջնորդների վատ խորհուրդներին «ձօնիչք և սպասաւորք» և խստութեամբ պահանջում էին նշանակած տուրքերը. իսկ տուողներն լինէին անուժ. նոքա «յաղագս ախտամոլութեան իւրեանց, առ ոչինչ համարեալ, յօժարութեամբ հարկանէին զհարկն. «նոքա այդպիսի չարութեան հարկահաններին ընդունում էին» և այնոցիկ իմն աղմուկաւոր անուն էդնէին (sic), և ուր երթային յիշաւանս, ս. Նշանին ժողովուրդ ձայնէին, և այնու պզուանօք կոչէին առ ինքեանս ի պատիւ և ի մեծարանս ընդ նմա բազմեալս, զորս ի համբոյր ս. Նշանին և աջոյն իւրոյ կոչէր»: Պատահում էին այնպիսիները, որոնք զղջալով ցանկանում էին յետ կենալ չար ճանապարհից. զործակալներն այդպիսիներին արգելք էին լինում և, սպառնալիքներ տալով, նշանակած հարկը դարձեալ պահանջում էին նոցանից. բողոքը զայրանում էր. «կի՞նն ասէր թէ չեմ ես սեղեխին, և այրն ասէր, թէ չեմ ընդ հոմանոյն, և այնոքիկ ոչ լսէին. և նոքա քինացեալ, զխիղճն ի նոսա կապեալ, ի նոյն չարն դառնային»: Այս ամենից ծնաւ բարոյական մեծ անկումն. «չար խորհումն միմեանց... կնոջ և առն բաժանումն, զաւակաց ցրումն, ընչից առնումն, տանց աւերումն, ի հայրենեաց ելումն, ի դատաւորս և յատեանս բազում քարշումն... նաև հաւատոյ պատառումն, այլ և յուրով բճախեղդութիւն...» և այլն: «Սուտանուն հովիւներին և մոլորեցուցիչ առաջնորդներին» այս ամէնի հեղինակ ընդունելով, Դաւիթ վարդապետը բացազանջում է ստրասափած. «Ահա հովիւքն գայլացան և հօտքն անդգամացան» և փափաղ է յայտնում, որ Տէրը շնորհէ, «այլ կամակատար իւր հովիւ և առաջնորդ և կացուսցէ ի վերայ հօտի իւրոյ, որ փոխանակ օցտելոյ և բաժանելոյ ժողովէ և միաւորէ, որ ոչ գայլանայ հօտի իւրոյ և ոչ, յորժամ տեսնու զգայլան, թողու գոչխարան և փախչի»:

ՂԸ. յօդուածի այս ներքին բովանդակութիւնից, որը մենք աշխատեցանք, որքան կարելին էր, Դաւիթի խօսքերով քաղուածաբար մէջ բերել, ակներև է լինում, որ երբ նա գրում էր այդ կանոնը, Աղուանից աշխարհը չունէր կաթողիկոս և եկեղեցու հօտն ընկել էր բարոյական ապականութեան մէջ շահամոլ և անարժան հովիւների կամայական գործերի երեսից: Չլինէր իրական այդ վիճակը, Դաւիթի ՂԸ. կանոնը, որ վերջինն է, չէր ունենար այդպիսի պարունակութիւն:

Կեանքն այն ժամանակ լի էր և ուրիշ բազմազան մթին

հայեցուածներով. խաւարամած էր ժողովրդի առօրեայ կենցաղը. հարկ էր բարեխիղճ առաջնորդներին մաքառել այնպիսի արմատացած վատ սովորութիւնների դէմ, որոնք ապականում էին սերունդների բարքն ու բարօրութիւնը: Գանձակեցի Արքայութիւն քահանան, որին Դաւիթ «համբակ» է կոչում գուցէ իբրեւ իւր աշակերտի, կարօտ էր փորձառու վարդապետի առաջնորդութեանը. նա խնդրեց նորանից իւր մտքի մէջ ծագած շփոթ հարցերի լուծումն, և այդ եղաւ առիթ այն «կանոնական օրինադրութիւնների» խմբագրութեանը, որոնք Ալաւկայ որդին ամփոփեց 98 յօդուածի մէջ: Առաջարկուած հարցերի պատասխաններն Արքայութիւն քահանային զբաղեցնում էին իբրեւ իւր աստիճանին և կոչմանն անհրաժեշտ գիտելիքներ: Համառօտել այստեղ նոցա բովանդակութիւնն անհնարին է. հարցասիրողներին պէտք է անմիջապէս ծանօթանալ բնագրին: Կանոնները գրուած են Արքայութիւն քահանայի համար իբրեւ հրահանգ այն միղբերի նկատմամբ, որոնք խոստովանաբար յայտնում են քահանային և որոնց համար քահանան ինքը պարտաւոր էր հսկողութիւն ունենալ և խրատել իւր ժողովրդականին դարձեալ խոստովանաբար: Ակնհերեւ է, որ կանոնների մի մասն հրապարակ հանել այժմ թէ անպատեհ է և թէ անխորհուրդ: Անցած զնացած ժամանակների մէջ նորա ունեցիլ են, անշուշտ, իրենց կարեւորութիւնը, բայց այժմ հանգամանքներն այլ են: Այժմ նախ՝ բարքերն այնքան ազնուացած են, կեանքի մութ կողմերն այնքան լուսաբանուած և վերջապէս հայեացքներն այնքան յեղաշրջուած, որ այդպիսի կանոնների պէտք չկայ: Երկրորդ՝ այն պարտականութիւններն ինչորոշ նախկին ժամանակներում քահանաների վերայ էին ծանրանում, իրերի բուռն զօրութեամբ, այժմ մի մասով անցել են ուրիշների վերայ: Այժմ քահանան այն չէ ինչ որ ժԲ դարում. ժողովրդի ամենամօտիկ և ամենամիտասելի խորհրդատուն էր նա այն ժամանակ, բոլոր դասակարգերի համար և ամեն տեղ նա և բժիշկ էր, և ուսուցիչ էր և հասարակական գործերի առաջնորդ ու ղեկավար. այդ պատճառով—այն ժամանակ մեծ ազդեցութիւն և հեղինակութիւն էր վայելում նա թէ իւրայինների և թէ օտարների առաջ, որպէս գիւղերում, նոյնպէս և քաղաքներում: Անողորմ ժամանակն յեղաշրջեց սակայն ամեն բան, այժմ կան այլ գործօններ, որոնք շատ աւելի յաշող և արագ լրացնում են ժողովրդի մտաւոր, բարոյական և հոգեւոր պէտքերը քան երբ և իցէ: Գրականութիւնը, մամուլը, ժողովրդական դպրոցն ու կըրթութիւնը, գրագիտութեան ծաւալումն երկու սեռի մէջ, հասարակական կազմակերպութիւնը, հալորդակցութեան ղիւրութիւն-

ներն և այլն յիտ մղեցին քահանայի նշանակութիւնն և զրկեցին նորան իւր աւանդական փայլից, որով դարերի հնութիւնը զարդարիլ էր նորան: Մանկավարժը, զբազէտը, բժիշկը, փաստաբանը լրացնում են այժմ այն պարտականութիւնների մի մասը, որ ծանրացած էր քահանայի վերայ: Այս է անշուշտ գլխաւոր պատճառը, որ ներկայումս քահանայից իբրեւ զուտ հոգևոր պաշտօնէից պահանջում է ժամանակի ոգուն համեմատ հմտութիւն և ծառայութիւն, որին դժբաղդարար նոցա շատ չնչին տուկոսն է հասունացած: Արդի հայ քահանայական դասի վիճակը բարւոքելու համար հարց ու խնդիրներ եղած են շատ, բայց դեռ ժամանակակից քահանայի տիպարը պատրաստուած չէ և այդ այն պատճառով, որ նորան ընտրող ժողովուրդը, կարծես, միշտ հին տիպարի հովիւ է երազում վերաստեղծել, որն, ի հարկ է, անհնարին է:

Բ.

Դաւթի կանոնների վրայ ներկայիս պէտք է հայել իբրև այնպիսի աղբիւրի վրայ, որից կարող ենք հանել նիւթեր հայոց հին կենցաղի և նիստ ու կացի մասին: Այդպէս հայելով, բարւոք է, ծանօթանալ նորա բովանդակութեանը մաս առ մաս, որովհետև ամբողջի ամփոփումը միանգամից և միաժամանակ կարելի չէ:

Դաւթի աշակերտին հախ և առաջ զբաղեցնում են, օրինակի համար, Մկնանկի կանոնները: Ո՞ւմ մտքովը կանցնի այժմ քահանայից պահանջելու, որ իմանայ թէ ի՞նչ պէտք է անել, եթէ կերակրին, պաշարեղէնին, գինուն և այլն մուկը դիպչի, կամ մի այլ կենդանի: Յայտնի բան է, որ մարդուս ուտելիքն և ըմպելիքը պիղծ կենդանիների, զեռունների և այլ քաղցիւսիների միջոցով կարող են պղծուել, եթէ նոքա ընկնին նոցա մէջ, կամ շօշափեն նոցա: Պղծուած սնունդը կարող է վարակումն տարածել մարդու մէջ, մի չարիք, որի առաջն առնելը շատ բնական է ամէն ժամանակ: Թէ ինչպէս է մաքառում ժամանակիս մարդն այդպիսի չարիքի հետ, այստեղ աւելորդ է խօսել: Մեզ զբաղեցնողը նախնի ժամանակների կեանքն է. մենք տեսնում ենք, որ Ալաւկայ որդին այդպիսի մի հարցին գոհացումն տալու համար խմբագրել է իւր օրինադրութիւնների մէջ 12 կանոն: Ի հարկէ, Արքայութիւն քահանան պէտք է իմանար և սերտէր այդ կանոնները, որպէս զի կարողանար օգտակար լինել իւր ժողովրդին: Զարմանալին ի՞նչ է, որ Մկնակի կանոնները միայն Դաւ-

թի մտքի և հմտութեան ծնունդ չեն. նոցա ծագումն հին է, զանազան դարերում ս. հայրերը հարկաւոր են համարել այդ բանի համար կանոն և ապաշխարանք սահմանել: Մկնակն ուսուցում կամ խմելով քրիստոնեայ մարդը պղծում էր նոցա հայեացքով, ուստի և կարօտ էր սրբուելու: Օրինակի համար յիշենք «Ս. Ներսէսի հայոց հայրապետին» վերագրուած կանոններից մէկը. «Որ մկնանկ գինի ըմպէ, ի. օր ապաշխարեսցէ» կամ ս. Կիւրղի կանոնը. «Քահանայ, որ օրհնէ զմթերս ըմպելեաց, յորս անկանի մօակն կամ այլ ինչ դարչելի սողուն, կամ ի հնձան, անիծեալ լիցի քահանայն և անսուրբ իբրեւ զմօկն, ի կարգէն լուծցի և անհաղորդ կացցէ զերիս ամս» և այլն: Բնական է, որ Դաւիթ վարդապետն իւր սանին հրահանգելու համար պէտք է աւանդէր այն ինչոր իրեն հասել էր իւր նախորդներից ¹⁾: Տեղը չէ հետազօտիլ այդ կանոնների զարգացման պայմաններն ու ժամանակները, այդ մեզ շատ հեռու կը տանէր: Բաւականանում ենք միայն միքանի հատուածներ մէջ բերելով, որպէսզի ընթերցողն անմիջապէս գաղափար կազմէ մկնանկի այն կանոնների մասին, որ տալիս է Ալաւկայ որդին.

«Արդ ի փոքրագոյն և յանարգ և ի գող և ի կծծի յորմափոր կենդանւոյն սկսար զհարցումն քո. այն որ հակառակն ընդդէմն զինի մեզ ոչ կառօք և պալարայկապ երիվարօք որպէս Փարաւոն ընդդէմն Իսրայէլի, ոչ զինօք և սպառազինօք, այլ առաւել մահուամբ սպառնայ քան կենդանութեամբ. և գործօքն առաւել հաւատարմանայ սպառնալիք նորա. վասն այնորիկ երկնչիմք առաւել ի մահուանէ նորա, զի սպրդող և անյայտ է մուտ նորա. խնամով շրջի, որպէս հայցէ ի մահ իւր զվնասն մեր, որ նա ինքն է մուկըն,—բայց զընդդէմն նորա զմի ի բազմաց անտի զապականեալն ի նմանէ զաղ սոսացեր. և բարիօք էր հարցումն քո. քանզի ամենայն անհամութիւն գոյից նովաւ համեմի. և զի երկու տեսակ են աղի, մինն զգալի և բնաւորական և միւսն իմանալի և տեսական. զգալին համեմ է զգալի հացն համութիւն (sic) և զլուծեալ վէրս մարմնոյ կսկծեցուցանէ և պնդակազմ առնէ. իսկ իմանալին, որ է բան համեմիչ մերոյ բնութեան, որով և անուանեցան և սպասուորք բանին, ասէ. Դուք էք աղ երկրի. կուրացուցի իմանալի օձին, զոր անհամեցանէ (sic) զայլս աղ անհամութեան վարուց ի ներքս անկեալ, այնուհետեւ ոչ կարէ ազդել, բայց եթէ ընկե-

¹⁾ Տես. Հարցն հետեոյաց Թ. ս. Աթանասի հե. ս. Կիւրղի Աղէքս. Ն. ս. Բարդի Կես. ձե. ս. Ներսիսի հայոց հայրապետի Լք.

նույն և կոխան լինել ի մարդկանէ: Արդ բժշկի սա, եթէ վերստին ստանայ զհամեղութիւն վարուց և ազդէ առաւել քան զառաջինն, իսկ զգալին ապականեալ յապականողէ: Եւ այնուհետեւ ոչ ևս ունի ազդել»:

«Արդ անկեալ ի ներքս յաղ մուկն, գիտն եղբար, քանզի է որ խոտի և է որ ոչ. զի եթէ ի գոճոց վրայ սատակեսցի, զայն յորոյ վերայն էր, նովին ի բաց հանցեն, և որ շուրջն է զնովաւ, լուսացեն. և այնուհետեւ սուրբ եղիցի առ ի պէտս վարեալ»:

«Իսկ, ի լիսած անկանիցի աղ ցամաք, թէ պակաս իցէ չափ լտեր չորից կամ հնգից, ամանովն հանգերձ ի բաց հանցեն, իսկ եթէ տասին չափ ի վերկոյս իցէ, զնոյն չափդ, որ գրեցաւ ի բաց հանցեն յայնցանէ, և այլն սուրբ եղիցի, և ամանն ցամաք անօթ եղիցի. ապա եթէ թաց է, աղն ի բաց հանցեն. և այլ ի գիտնականաց քննեսցի և ճշգրտեալ ուղղեսցին. իսկ եթէ յաղէն, մինչդեռ մուկն ի ներքս իցէ, կամ ոչ իցէ, յանգէտս ոք ընկենու ի սպաս և գիտացեն, զսպասն հանգերձ պտկովն ի բաց հանցեն: Ապա եթէ կերեալ իցէ քահանայն հանգերձ ընտանեօքն իւրովը, ութն օր արտաքոյ կացցէ սուրբ խորհրդոյ կարգածութեամբ, իսկ այլ ժողովրդականքն հինգ օր և առաւել հարիւր ծնրածութեամբ ապաշխարեսցեն, իսկ եթէ ոք գիտաց և անփոյթ արար անհրկիզութեամբ, քառասունը մի պահեսցէ առաւել հարիւր ծնրածութեամբ (sic):»

Աղից յետոյ, որն երկու տեսակ է՝ կոշտ (գեռճ) և ծեծած (լիսած), յիշուում են չոր միս, չոր թան. «Իւզ սերեկեալ կամ ծեփեալ» (խօսքը իւղի ամանի մասին է, որի բիրանին կամ սերեկ է քաշած կամ ծեփ). գինու կարսս ծեփած, ալիւր, ցորեն, նոցա ամաններն և այլն:

«Եթէ ի թոնրի գտանիցի (մուկն), թոնիրն մի քակեսցի յաղաքս այնորիկ, զի անհնարին է պատրաստութիւնն, ապա եթէ յայրման ժամանակին անկանիցի, յօրին մի եփեսցեն անդ հաց. և զհացն, որ ի թոնրի, շունք կերիցին, թէ յայնժամ անկանիցի: Ապա եթէ յայլ կենդանեաց անկանիցի և սատակեսցի ի թոնրի, ի սրբոց կամ յանսրբոց, թոնիրն քակեսցի ի հիմանց և այլ վերստին նորոգեսցին: Ապա եթէ ի բաթրոնի կամ յակութի գտանիցի, անջլաս են նոքա և այլ ամանքն, որ ի վերայ նորա իցեն: Իսկ եթէ ի տաշտ կամ տափուրի կամ այլ ամանք զինչ և իցին և ի կործ լինիցին, գտանիցին ի վերայ նորա, փայտեղէնքն քերեսցեն և խեցեղէնքն խորտակեսցեն, իսկ երկաթեղէնքն, պղնձեղէնք, արծաթեղէնք, ոսկեղէնք մի խորտակեսցեն, այլ ջերցեն հրով միայն և այնուհետեւ եղիցին սուրբ»:

«Այլ ի վերայ մորթաղի կամ ի քրձի վերայ, յորս իցէ կերակուր ինչ կամ ձկան կամ հացի կամ մրգի կամ այլ կերակուր ղինչ և իցէ, մի խոտիցին, բայց քուրձն լուացի. իսկ եթէ ինեւքս գտանիցի. տեսցեն թէ չոր է և թէ խոնաւ... այլ թէ իմորթաղուն գտանիցի, որ չոր և ցամաք իցէ, անտի երեք լիտր ի բաց ընկեսցեն և մասն ինչ աղքատաց տացեն, և զայլսն հասարակաց կերիցեն, բայց յեկեղեցականաց, իսկ եթէ դաւար և խոնաւ իցէ, մորթաղն խորտակեսցին և շունք կերիցեն»:

«Իսկ եթէ ի վերայ ընկուղի գտանիցի, մի խորտակեսցին, բայց թէ ի պատնիցն մերկացեալ խեղեփն յամանի այնպէս արասցին, որպէս աղին և ցորենոյն և ալերն. այլ թէ ի վերայ ծածածոյ կամ գելասի գտանիցին, խորտակեսցին ամանօքն հանդերձ»:

Ապա թէ յաղաղոց անկանիցի, ամանքն խորտակեսցին և այլքն որ պղծեցան ի նմանէ, և մորթքն լուացին և ի պէտս ածցին հասարակաց և մի եկեղեցականաց. ապա թէ դեռ ևս անաղաղ իցէ մորթն, թոյլ տացեն, զի սովին ամանոյն աղաղեսցի, ապա թէ անգիտացեալ հանիցէ և յայլ աման աղաղ ղիցէ, ամանքն նոյնպէս խորտակեսցին և մորթքն եղիցին, որպէս գրեցաւն. իսկ եթէ ի ցամաք մորթու գտանիցի, ի բաց ընկեսցեն զմորթն, իսկ եթէ ի վերայ հանդերձի գտանիցի, լուացեն միայն, թէ ասրեղէն իցէ թէ կտաւեղէն» (տ. կանոն բ):

Ահա թէ ինչ էր պէտք այն ժամանակ հայի տան բարին «գող ու կծծի» մկներից պատսպարելու համար: Ո՛ւր են հապա կատուները, կարող է հարցնել ընթերցողը: Նոքա էլ կան, լսենք շարունակութիւնը.

«Այլ թէ կատու յագեալ իցէ ի մորթաղէ, կէս լիտր ի բաց կտրեալ ձգեսցեն և մասն ինչ աղքատաց տացեն, և այլքն անխոտեղի լիցին. իսկ ի մկանէ, խոր քերեսցի միայն: Այլ թէ կատու զմուկն կալեալ և բերեալ կերիցէ ի վերայ կարասոյ կամ այլ անօթոց, փայտեղինաց կամ հողեղինաց, նոյնպէս արասցեն, որպէս վերագոյն գրեցաւ վասն սատակելոյ մկան ի վերայն ի ներքըս» և այլն (տ. կան. դ):

Դաւթի հրահանգներն մէջ յիշուած է և մկներն արշաւանքը փեթակներն վերայ. կարելի չէ ազատ գործ դնել և այն մեղրը կամ բճիճը, որ մկան պղծութեան է հանգիւպել. ահա այդ խրատը.

«Դարձեալ վասն մկան, թէ ի կենդանի մեղուանոց անկանիցի, անջնաս է. ապա եթէ ի ճանճահանաց անկանի, եթէ զընստոցաւն լինի անհպելի ի մաղսն, զծայրս մաղոցն հատցեն և զայլն անխոտի կերիցեն. իսկ ի ներքս հպեալ ի ծայրս մաղոցն,

զայսոսիկ ողջոյն ի բաց հանցեն, նոյնպէս թէ ի մէջն ընդդիմակ մաղոցն լինիցի, զերկոսեան մաղսն ի բաց հանցեն և զայն կերիցեն, բայց յեկեղեցականաց. ապա եթէ տրտաքոյ ի վերայն սատակեսցի, ամենեքեան կերիցեն ի մեղուէն և մի խոտեսցեն» (տ. կան. Ժդ):

Այսպիսի հրահանգներ կան աւանդուած և այլ կենդանիներ ի մասին, որոնց պղծութիւնից հարկ էր զգուշանալ, յիշուած են շուն, գայլ, օձասանդր, ականջամուտ (այժմ անկշմտուկ) և այլն. սակայն կանոնների մեծ մասը մկան դէմ է. «զի նորա չարն շատ է քան զամենայն *):»:

Գ

Կենդանիների պղծութեան և նոցանից պղծուելու մտքերն անբնական չեն, սակայն Դաւիթ վարդապետն ունի և այնպիսի կանոններ, որոնք արգելում են մարդուն իւր նմանի հետ անխըտիր և ազատ հաղորդակցելու: Եթէ արգելքներ դրուէին վարակիչ ցաւեր ունեցող անձերի հետ յարաբերութիւն ունենալու, այդ շատ հասկանալի կը լինէր: Դաւթի կանոնները մեզ թելադրում են սակայն խորշել այնպիսիներից, որոնք կրօնով և ազգութեամբ տարբեր են մեզանից: Գիտենք, որ Իսլամի զաւակները խորշում են քրիստոնեաների կերակրից կամ պաշարեղէնից. գիտենք, որ դեռ հին ժամանակներում ս. հայրերն արգելում էին նիստ ու կաց ունենալ հեթանոսների և հրէանէրի հետ. բազմաթիւ եկեղեցական կանոններ կան, որոնք մարդասիրութեան սկզբունքին հակառակ խտրական պատուէրներով կաշկանդում են մարդու ազատութիւնն իւր նմանի հետ հաղորդակից լինելու: Այդպիսի պատուէրները ծնունդ են տեղական ներքին հանգամանքների և որոշ չափով յառաջացել են ս. հայրերի խստապահանջ ու նեղսիրտ նախանձախնդրութիւնից: Այսպէս օրինակ ս. Բարսեղի կանոնները պատուիրում են.

«Ոչ է արժան ճաշակել հաւատացելոց ընդ անհաւատից, և ոչ համբուրել, և ոչ ի տունս նոցա մտանիլ, և եթէ ոք յանդգնի, նզովեալ եղիցի»: «Կերակուր, որ յազեալ է յանօրինաց, զայն շունք կերիցեն, և ի հաւատացելոց մի՛ ոք իշխեսցէ ճաշակել ընդ նոսա. և եթէ...»

*) Մկանկի և այլ կենդանիների վերաբերեալ կանոններն են՝ Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Ը. Թ. Ժ. ԺԳ. ԺԶ. ԺԷ. ԺԸ. և ԺԹ.

«Ձէ արժան քահանայի յանօրինաց պտուղ առնուլ, կամ կաթն, կամ խունկ, կամ ողջոյն տալ, վիճել վասն հաւատոյ, և զանունն Աստուծոյ հայոյել, կամ փոխ տալ և առնուլ ի նոցանէ, քայց զայն միայն, որ ի սպանդանոցի վաճառի. և եթէ...» «Եթէ որ յազեցի ի մսոյ յիւր կամաց, որ յանօրինաց զենեալ են, բ. ամ ընդ ունկնդիրս կացցեն» և այլն ¹⁾: Այսպիսի պատուէրները գրուած են այնպիսի ժամանակ, երբ քրիստոնէութիւնը դեռ նոր էր հաստատութիւն գտնում, և մաքաւումն հրէաների ու հեթանոսների հետ դեռ շատ կենդանի ու զօրեղ էր: Սակայն ԺԲ. դարում երբ հայոց եկեղեցին ունէր ներսէս Շնորհալու և ներսէս Լամբրօնացու նման ներողամիտ ոգի ծաւալող հայրեր, արեւելեան աշխարհում, Աղուանից կողմերում, այդպիսի խտրական պատուէրների կեանք ունենալն, անշուշտ, արգասիք է այն անմխիթար վիճակի, որի մէջ գտնուում էին հայերն իրենց զրացիների վերաբերութեամբ: Ալաւկայ որդին աւանդել է իւր սշտակերտ քահանային ութն յօդուած պատուէրներ, որոնք մեզ յայտնում են թէ այն ժամանակուայ հայերը պիղծ էին ճանաչում իրենց հարեան օտարազգի ցեղերին: Որքան և անհեթեթ են այդ պատուէրները, հարկ է ծանօթանալ նոցա պարունակութեանը, որպէսզի զաղափար ունենանք այն դարու հայեցումներին մասին և համոզուինք, թէ որքան սղնուացած են այժմ բարքերն և որքան բարեփոխուած յարաբերութեան պայմանները: Թողնինք, որ Ալաւկայ որդին իւր բառերով խօսի մեզ հետ.

«Այլ որ վասն այլազգոյ մերոց իրաց հաղորդել, այս է պատասխանին: Ի ձեռաց նորա զառեալ հաց մի ուտիցես. զթերւմպեալ գինի և զշուր մի ըմբիցես (sic). զարկեալն ի նիրքս զթերումբն նորա, նոյնպէս և ի ձեռին նորա մերձեցելոյն ի նիրքս, քահանայք մի ըմպեսցեն, և մի ի սրբութիւն անդր մատուցեն. եթէ յոլով իցէ, արտաքոյ ի պէտս բերցեն, իսկ եթէ սակաւ արտաքս հեղցեն: Նոյնպէս թէ կաթն և եթէ թան, ի բաց հեղցեն. ապա եթէ ի միս կամ ի պանիր կամ յիւղ մեր ըմբոնեացեն, զըմբոնեալն կտրեսցեն և ի բաց հանցեն. իսկ զտուեալն ի նոցանէ մի կերիցեն այսինքն զհաց, զպանիր, զմիս, զխտաւարտ, զխաղող, զգինի, բաց յայնցանէ որ կտուովն (sic) են այսինքն նուռն, խարպղակ, նուշ, ընկուզ և այլ այսպիսիք և որ ի պէտս բժշկութեան վարեն մարմնոյ: Այլ թէ զայգի քաղիցեն ձեռօք, մանաւանդ եթէ ելիալ կոխեսցեն զհնձան, կամ բերանով կերեալ զող-

¹⁾ Տ. Կանոնք ս. Բարսղի ճիղ. ճձե. ճձգ. ճղ. տ. նաև ս. Ներսիսի հայր. Հյց ժգ. Դուհի լղ.

կոյղ, զմնացորդսն ի ներքս ձգեսցեն. արդ զկոխեալն ամենեկին մի առցեն ի պէտս ումեք ի քրիստոնէից, բայց եթէ ծանուցեալ նոցա վաճառեսցեն ի նոսա, իսկ զքաղեալն ձեռօք և զմնացորդն ի կերմանէն ընկեցեալ ի ներքս, քահանայք ամենեկին մի ըմպեսցեն և մի ի սրբութիւնն անդր մատուցեն, բայց արտաքոյ, որպէս կամին, վարեսցին: Այլ ի նոցանէ զաման փորձեալ ի պէտս առնուլ մեզ ամենեկին ոչ է մարթ. և եթէ ի նոցանէ միս կամ այլ կերակուր մերձեալ ի յաման մեր, խոտելի է. իսկ եթէ կերեալ հաց յամանի մերում, զմիանգամ լեալն, հարկաւոր լուացեալ ի պէտս առցեն. ապա եթէ սովորութեամբ բազում անգամ անհոգացեալ զնոյն արասցեն, ի բաց խոտեսցեն և մի ամենեկին ածցեն ի պէտս. նոյնպէս թէ զձեռն իւր յալիւր հասուցէ, մի խոտեսցին հասարակաց, բայց եթէ ի սուրբ խորհուրդն մերձենալոյ. իսկ եթէ ի ցորեան մերձեսցի, ամենայն իրօք անխոտելի է, նա թէ և ի նոցանէ առնուցումք ցորեան, իսկ ալիւր ի նոցանէն խոտելի է, բայց եթէ հարկ լինիցի առանց ի սուրբ խորհուրդն մերձեցուցանելոյ ի պէտս մեր վարել» (տ կան. է):

Դաւթի այս խօսքերից պարզ երևում է թէ որպիսի մանրակրկիտ զգուշութիւններ են թելադրում նորա կանոնները: Նոցա միջոցով արմատացել են թիւր հայեացքներ, որոնց նախապատճառն, ի հարկէ, փոխադարձաբար այլազգիների նմանօրինակ վերաբերմունքն է եղել դէպի քրիստոնեաները: Այդ երևում է այն ծէսերից և սովորութիւններից, որ մինչև օրս էլ մահմէտական ամբոխը պահում է իւր մէջ քրիստոնեաների նկատմամբ: Եթէ քրիստոնեայ հայի համար այլազգու ամէն մի շոշափածի պիղծ է, ինչպէս տեսանք Դաւթի խօսքերից, ապա ուրեմն ինքն այլազգին էլ պիղծ է և նորա հետ միասին կենցաղավարելն արդիւնք է միմիայն ակամայ յօժարութեան, այլ ոչ անկեղծ ներողամտութեան: Այդ ևս առաւել պարզում է Դաւթի նոյն է. կանոնի շարունակութիւնից. «Եթէ այլազգին առանց բռնութեան եկեղեցի մանի, այնտեղ, ուր որ նորա ոտը կամ ձեռը դիպել է, պէտք է ջուր ցանիլ և աւելել և Պղծեալ Տաճարի կարգալ. նմանապէս, եթէ բռնութեամբ մտնի և եթէ արհամարհանքով բեմը բարձրանայ, միևնոյնը պէտք է կատարել. և այն օրը պէտք չէ պատարագ անել: Եթէ նորա ձեռքը ս. խորհրդի անօթներին մօտենայ և դրսից կամ ներսից շոշափէ, թէ որ թանգազին է, պէտք է լուանալ, վերստին օծել և ապա գործածել, իսկ եթէ հասարակ է, պէտք չէ բանեցնել, այլ տեղը նորը դնել. իսկ եթէ ուրիշ ս. զգեստների մօտենալու լինի, անխոտելի է» և այլն:

Այս տողերի մէջ կրօնական սրբութեան նախանձն է խօ-

սուս: Դաւիթ վարդապետն և իւր նմաններն հաւատում են, որ քրիստոնէի սրբավայրերն և սրբազան անօթներն արդարեւ կարող են պղծուել այլազգու ներկայութիւնից, նորա մերձաւորութիւնից և նորա հպումից: Եթէ շօշափելի և զգալի առարկայի վերայից կեղտը սրբուի կարող է լուացման միջոցով, ապա ուրեմն և սուրբ իրերի վրայ տարրացած ապականութիւնը, որ այլազգու շնչի ձեռի կամ ոտի միջոցով մտնում էր, միմիայն ջուրն և աւելը կարող են փարատել, իսկ եթէ պղծութիւնն աւելի մեծ է, աղօթքն ու օրհնութիւնը:

«Ապա եթէ ի տաշտ նշխարացն մերձեցի, քերեսցեն և տաշեսցեն. ապա եթէ ի ներքս (յեկեղեցւոյ) աւթեվանս առնիցեն, վերստին օրհնեսցեն. իսկ եթէ զսեղան ի խոնարհ արկանիցին, զշարժեալ սեղանոյ կարգն կատարեսցեն և վերստին կանգնեսցեն բայց ոչ առանց եպիսկոպոսի»:

Ստրական պատուէրների մէջ կան և այսպիսի կանոններ.

Բ. Եթէ հայ կիներ թուրքի գնայ և մնայ քրիստոնեայ, ոչ ոք նորա հետ հաղորդութիւն պիտի չունենայ, ոչ քահանայ և ոչ աշխարհական. մինչև որ նա քրիստոնէութեան պատճառով մարդուց չհեռանայ, պէտք չէ ընդունել նորա խոստովանութիւնը, հաղորդ տալ նորան, մկրտել նորա զաւակը, պէտք չէ ընդունել նորա տուրքերը («յիշատակէք») և այլն:

ԻԳ. Եթէ մի կին քրդի մօտ է կացիլ և յետոյ զղջալով հայի կին է դառել, խոտելի չէ, նորա առաջին կենակցութիւնն այլազգու հետ:

ԾԷ. Քրիստոնեաներին ներելի չէ կամաւ իրենց աղջիկներին կնութեան տալ այլազգիներին մարմնաւոր ճոխութեան պատճառով: Ներելի չէ իրանց մանուկներին վաճառել նոցա. «զմանկունս իւրեանց ծախեն յապականութիւն և յանհաւատութիւն» *):

ԶԱ. Քրիստոնեայ կինը պէտք չէ որ քրդի տղային ծիծ տայ. «քանզի մարդը է կաթն այն աւազանաւն և աւազանածոց վերստին ծնելոց և ի Քրիստոս միաւորելոց տղայացելոց մանկանց պարտ է արքուցանել նոցա»:

Տարօրինակ է Դաւթի ԺԱ. կանոնը, որ պատուիրում է չուտել վրացու մորթած միսը. տարօրինակ է այն պատճառով, որ

*) Տ. կանոնք Լաւորիկեայ՝ Ժ և Լա. և Պարտուայ ժա. այս կանոններն հետ են կապուած Դաւթի ԺԲ, ԻԳ և ԺԷ յօդուածները:

վրացիք, դաւանութեամբ տարբեր, սակայն քրիստոնեայ ազգ են: Ահա այդ կանոնի խօսքերը.

«Այլ վասն Վրաց զինոյ (sic) զկենդանիս, մի՞ ոք կերիցէ ի մսոյն, բայց եթէ ի սովոյ հարկ լինիցի. իսկ թերախում զինի մի՞ խոտեացի բայց ի սուրբ խորհրդոյն: Նոյնպէս և ամանքն մի՞ խոտեացին, յորս կազմի կերակուր նոցա, բայց ի մկնանկէ և ի նապաստակէ մսոյ պղծեցիլոյ: Իսկ քուրդի հաց մի՞ կերիցէ, բայց եթէ բուն հարկ լինիցի ի սովոյ»:

Այսքանս թող բաւ համարուի առայժմ Դաւթի խրատական պատուէրների մասին:

Դ

Եթէ իմանալ ուզենանք, թէ ԺԲ դարու հայի կեանքն ուրիշ ինչ հարցեր էր դնում Դաւթ վարդապետի առաջ, հարկ կըլինի գէթ որոշ չափով տեսակաւորել խառն դասաւորուած կանոնները: Վերելը տեսանք որ մօտ 20 կանոն նուիրուած է կենդանիների պատճառած պղծութեան և այլացեղ ու այլակրօն մարդիկների խտրութեան հարցին: Եթէ այդ ճանապարհով անցնենք, յառաջ կգան և այնպիսի պղծութեան խնդիրներ, որոնք կապուած են երկու սեռի մարդիկների բարոյական վիճակի հետ: Հիթանոսութիւնը, արմատացած տգիտութիւնն ու սնապաշտութիւնները պատուաստած են եղել հին աշխարհի կեանքի վրայ—տգեղ և անբարոյական սովորութիւններ: Եկեղեցին կանուխ ժամանակներից մաքառել է նոցա դէմ: Կանոնագրքերը լի են մարդու անբարոյական կեանքին վերաբերեալ հրահանգներով. ս. հայրերն իրենց ոգէշունչ խրատներով ամէն կերպ հասկանալի են կացուցել պիղծ գործերից խորշելու և հեռու մնալու կարեւորութիւնը: Սակայն այդ նման է լոյսի և խաւարի մէջ գոյութիւն ունեցող յաւիտենական կռուին. որքան և լոյսն յաղթանակող է, խաւարն իւր ընտելեամբ դարձեալ կայ նոցա մէջ, որոնք զեւ լոյսը չեն տեսած: Այսպէս է և եկեղեցու, կաւիւղացիներ սուրա հետ թէ առհասարակ և բարոյագէտ իմաստասէրների, մաքսողումը, որ յուիտեան կայ, քանի կան և չեն սպառում ազգերի ու ցեղերի խաւար ու մութ տարրերը: ԺԲ դարու հայ վարդապետին էլ վիճակուած էր այդպիսիներին ընդդիմադրու լինել իւր ազգու խօսքով և ահացուցիչ պատիժներով: Ինչպէս տես-

նում ենք Դաւիթ վարդապետի կանոններից, յատկապէս հրահանգներ և յանդիմանութիւններ կսն՝ ամուսնական սրբապղծութիւնների դէմ հօթն, սողոմական ախտի և տափական խորհուրդների դէմ տասնեչորս կանոն. առաջին խմբին են վերաբերում և երկու կանոն քահանաների բարքից: Այլ վատութիւնների շարքում տեղ են գրաւել և սպանութիւն (3), գողութիւն (3), վաշխառութիւն, հրդեհումն, երգմնազանցութիւն, յիշոց, կախարդութիւն և այլն: Ուշադրութեան արժանի են յատկապէս կախարդութեան երեւթները, որոնք կհանքի մէջ միշտ կան: Տեսնենք, թէ ինչպէս է պատկերանում այդ վատութիւնը Դաւթի խէ., ձգ., ձէ. և ձը կանոններով *):

«Ի բժշկաց առողջանալ անխիղճ են, այլ ոչ ի դիւթաց և ի կախարդաց և ի ջրուռթէից... այնպիսիքն զով կեսցին... զմզմայլցն դիցին նոցա կարգ. և մծղնայքն են պայլիկեանքն (կարգան պալլիկեանքն)... սյապիսեաց դեղատուաց աղուխադրոշմեն ի ճակատն, և զլիլ ոտիցն հանել և յուրկանոց տալ»...

Կանայք չնչմական պէս պէս դեղօք... կապեն զարս իւրհանց կամ զսեղեխսն իւրհանց... զհեթանոսաց կանայս ի վարձու կալեալ... նոյնպէս և են այլ կանայք... կազմեն դեղ փորձիւ քարաթոթոշին արեամբն կամ այլ չար սողնոց... նախ փորձեն զնա ի վերայ անասնոց կամ ի մարմին օտարաց անմեղաց...»

«Կախարդք, դիւթք և հմայք... ազգայինք Մանիքեցւոյն և Վաղենտինացւոյն և չար աղանդին նոցա պաշտօնեայք և աշակերտք և դիւակոչք են, և ազգի ազգի անուանս եղեալ դիւաց, ի ցոյց և ի տեսիլ վան նոցա, տար և ազգի ազգի անունս յօդեն և ասեն միմեանց, և կոչեն յանուանէ. և իշխանք անուանեն յինքեանց և պետք Գարբիէլի և Միքայէլի անուամբ... երևոյթս և ցոյցս առնեն որպէս թէ պաշտօնեայք և հրամանատարք այնոցիկ լինին իշխանաց, որ յանուանէ կոչեն զդէս յողնականութիւն մարդկան...»

«Դրեն զանուանսն զայն և ի ներքս խառնեն զհրեշտակաց անուանոն և զսրբոց... այլև բազում հոգեկորոյս բան յօդեն... գրեն ի մագաղաթի խառն ընդ անուանսն և բանաբաղ լինին յաւետարանէն, և անդ ի ներքս. խառն գրեն, զի կինաց բանին զմահացու բանն յօժարութեամբ առնուցուն... և զայսպիսի ի

*) Այս կանոններից միքանի հատուածներ յիշում է Հ. Ալիշան իւր Հին Հատարք գրքում. տ. եր 91,368, 371,387 և 406:

չարագրութեամբ լիամագաթ (sic) ծալիալ...»: «Առեալ զնին ի թաւութիւն և զայլ ջնջմանս, զնին անդ ի ներքս ի ծրարս թաւութիւն և կապեն ի բազուկս իւրեանց և ի պարանոցս մանկանց իւրեանց և անասնոց իւրեանց ձիոց և ոչխարաց և եզանց, և պահարանս կոչեն զայն»:

«Յայս զանազան հմայութիւնս խառնին որդն անկեալ ի վէրք, որպէս ցեցդ է, թովչութեամբ ասին սրտաքս բերել»:

«Զեռնածութիւն առնեն մանկանց տղայոց իւրեանց. ասին ոչ լինիլ ցաւ ի մարմինս նոցա, այլ թքով բերանոյ իւրեանց մերզեն զայնոսիկ, որ ասին թէ յաչաղկոտ է, հիւանդացեալ է, և մի առցէ դարձեալ յաչաղումն»:

«Պառաւունք անօրէն յօրանջին և ձգտումն առնին զհիւանդացեալ մանկամբ»:

«Ընկենուն կայծս ի կրակէ ի ջուր ամանաւ և արբուցանին մանկանց և այլոց հիւանդաց վասն այն թէ ալն է առած»:

«Հալին կապար և արկանեն ի ջուր ամանով և զնին ի վերայ կրծից և ասին, թէ դեղ է սրտաթափի և ջերմոտի և ատամնացաւի»:

«Ի բացուստ արմատ բուսոյ հատանեն և լիցս կապեն ի ծառաստան ձրի և յայլ թուփսն, որ լինի շուրջ զսենեկաւն, և ասին թէ դեղ է ջերմոտի»:

«Ի խնդրել ոմանց ջուր ի գիշերի՝ անցուցանեն զանաւ Գ. րեւոթի և այնպէս տան ըմպել»:

«Արգելուն երկունն մաղ խնդրողաց և հուր ի կրակէ»:

«Ի հինգ աւուրս Աւելեաց արգելուն խնդրողաց զբանախընդրութիւն (բան ուղել)»:

«Ի մուտ նաւասարդին ընկենուն երկաթս ի կուժ և քարչեն ծիր զերդ բանակաւն. և յառաւօտուն արձակին զաղջկունսն շրջիլ զքարինս ի բացէ և հայել ի ներքոյ նորա, թէ գտանիցի մաղ սպիտակ կամ սև. և ասէ թէ բախտի հաաւ. տան զկոյսն ծերոյ կամ երիտասարդի. նաև երեկոյն, եթէ խօսիցի հաւ, հմային. նաև ի մարեաց, եթէ ածիցէ ձայն զաքաքաղի, հատանին զգլուխն և հմային. և ամենայն արուեստաւորք ի մուտս արևուն յարուեստս իւրեանց հմային, դարբին հարկանէ կռանով միով զսալն. և ոստայնանկք քարչին զթիւ մի զայն կկոցէն և երիս փիճաւ հարկանեն. մանողն թիւ մի ձգէ և տայ զիւկաւն»:

Կախարդութեանս այս յատուկ ձևերն յիշելուց զատ Դաւիթ վարդապետն ԶԸ կանոնի մէջ յիշում է նորա այլ և այլ տեսակ-

ներն ևս, որոնք պատկերացնում են մի բազմերանգ շլթայ նախապաշարունակների. նա ասում է.

«Այլ և ի ծննդեան բազում հմայութիւնս առնեն հեթանոսական, բազում հմայութիւնս անդ, յորժամ զմեռեալն ի տանէն հանել կամիցին. բազում հմայութիւնս և ի հարսանիսն, բազում հմայութիւն... վասն ճանապարհին, նոյն յորժամ առաջի աւագաց երթիցեն... հնձանահմայութիւն և ի կարսի, հմայութիւն վաճառել և գնել... զհանդերձսն կարել և ի զգենուլ, հմայութիւն և յիւղարարութիւնս... և ի հանել յամանէն, հմայութիւն բազում և ի վերայ որսոց, բազում հմայութիւն և ի նսրտաներկութիւնս, յլոլ և յոստայնանկութիւնս... ի հարկանել ժամահարին զժամանակ հմայեն... ի մտանելն և յելանիլն իւրեանց կամ օտարաց... ի լուանալն զհանդերձս կամ զհերսն գլխոյն արանց և կանանց... նաև յորդնապահութեան և յապրշխմաքարշին... և որ գլուխ դիւթութեանցս և հմայութեանցս այսոցիկ ենաս հմայութիւն, որ է զարնկեցութիւն, այլև հմայութիւն չար և անբժշկելի, յորժամ տեսանեն յայդուէ զքահանայ կամ զկրօնաւոր, փոխանակ ինդալոյ ընդ առաջնորդս հոգւոց իւրեանց, հմայեն»:

Ընթերցողին ակներև է Դաւթի կանոններից քաղուածաբար հանած այս սեղեկութիւններից, թէ հին նախապաշարունակները դեռ որքան կենդանի են մնացել, որ նոցանից շատերն այժմ էլ ապրում են հայ ժողովրդի մէջ. ապրել են նոքա դեռ շատ դարեր յառաջ քան Դաւթ զրի էր առնում այդ յիշատակները. բաւական է հարեանցի բաղդատել ս. Յովհան Մանգակունու ճառերից մէկի հետ *) որ համոզուինք թէ ապրում էին այդ անապաշտութիւնները դեռ շատ աւելի յառաջ քան քրիստոնէութեան հաստատուելն հայոց մէջ: Այդ մի այնպիսի առատ և հետաքրքիր նիւթ է, որին արժան է նուիրել ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ՝ պարզելու համար նոցա կապն հին հեթանոսական հայեցողածների հետ: Մեր ազգային կեանքի համար առանձնապէս հետաքրքիր են Աւելեաց և Նաւասարդի ամիսներին վերաբերեալ յիշատակները, որոնք այդ ձևով և այդ իմաստով, որքան գիտենք, առաջին անգամ Դաւթի կանոնների մէջ են հանդէս գալիս:

Կախարդութեան աղբիւրը սնահաւատութիւնն է, եկեղեցին

*) Ա. Յովհաննու Մանգակունոյ ճառք. Վենետ. 1836 իդ. Թուղթ վասն հմայից դիւթականաց և անօրէն յուրթողաց: Նաև Եգնիկ Կողբացի, տպ. Վենետիկ. 1826, էր. 174—180

դարեր շարունակ մաքառել է նորա դէմ, ս. հայրերն ու ժողովները սահմանել են զանազան ժամանակ թուով մինչև 27 կանոններ մնահաւատութեան չարիքների առաջն առնելու համար: Թէ ինչո՞ւ, չնայելով այդ ամէնին, նոյն չարիքներն ապրել են միշտ, կան և մնում են, այդ ունի իւր արմատական պատճառները, որոնց բացատրութիւնը թողնում ենք մի այլ անգամի: Առայժմ պէտք է ասենք, որ այդ պատճառները թագնուած են ազգերի հոգեբանութեան մէջ, և իւրաքանչիւր անհատ ունի այնտեղ իւր բաժինը: Մի բանաստեղծ ասել է, որ մնահաւատութիւնը կեանքի բանաստեղծութիւնն է: Որոշ չափով ճիշտ է այդ: Երբ մարդիկ գիտակ չեն բնութեան գաղտնիքներին,—և յայտնի է, որ ամենաջնչին տոկոսն է եղել և է գիտակ, այնժամանակ նոցա բնական մղումը մտքի ծննդականութեան և երևակայութեան միջոցով գործել է միշտ անյայտը գտնելու և ըմբռնելու համար: Այդպիսով մարդ իւր հասողութեան չափով, թէև սխալ, միշտ էլ սահմանել է, այսպէս ասած, գերբնականի կամ անծանօթի տիպարն, ոյժն և ներգործութիւնը: Եւ ահա պատրաստ է կեանքի բանաստեղծութիւնը, մնահաւատութիւնը, որ մարդկային որոշ տրամադրութեան մի արտայայտութիւն է: Այդ տեղ գործ ունեցողներն են, որ կոչւում են դիւթ, հմայ, վհուկ, կախարդ, գուշակ, ախթարմայ, ջատուկ, թովիչ, յուլթիչ, որովայնակոշ, հատընկեց, հաւահմայ և այլն: Նոքա, մի անգամ հանգէս գալով, զարգացնում են իրանց արուեստն և գործում են իրանց յատուկ միջոցներով, նոցա գործողութիւններն են «յուլութիւն յուլթիլ» «կարդալ» «կապկապել կախարդանօք» «շշնջել» «բարբանջա բարբանջել» իսկ նոցա առարկաններն են «բժժանք» «յուլութք» «հմայք» «խտիրք» «րախտք»: Մնահաւատութեան ոյժը տարածւում է ամէն մարդու վերայ, հաւատացող և գիտուն մարդիկ անգամ յաճախ լինում են մնահաւատ: Քանի որ չկայ մի այնպիսի զօրութիւն, որ կարող լինի երևակայութեան անսանձ յղումներին դիմադիր հանդիսանալ, մնում է՝ մնահաւատի տրամադրութիւնը դէպի բարին յեղաշրջել միմիայն խելացի և զգուշամիտ դաստիարակութեամբ: Այս է միակ միջոցը, այս նպատակի համար են սահմանուած, անշուշտ, և եկեղեցական կանոնները, որ ծնունդ են հին ժամանակի հայեցողածների և ներկայիս կարող չին նպատակին ծառայել: Այժմ կարևոր է ի թիւս այլ միջոցների, առաւել ուշք դարձնել կանանց դաստիարակութեան վրայ: Փորձուած է, որ կանանց երևակայութիւնն աւելի է սնունդ տալիս մնահաւատութեան. կանայք են, որ նորա սուկի հաւատարիմ ընդունարանն և

պահապանն են: Անհրաժեշտ է, որ գեղեցիկ սեռի դաստիարակութեան և ուսման բարձր գործն առաւել բանաւոր և բնական հիմունքների վերայ դրուած լինի: Ո՞ւմ յայտնի չէ դայիակների և աղախինների տգէտ և սնապաշտ լինելը. չէ՞ որ նոցա նախնական խնամքի տակ է սովորաբար մանուկների և նորատի մայրերի քնքոյշ հոգին: Ահա թէ որտեղ է չարիքի գլխաւոր աղբիւրը, որ չտեսնել կարելի չէ, երբ հարկ է խափանել սնահաւատութեան չար աղդեցութիւնը:

Ե

Թէ ի՞նչ է Դաւիթ վարդապետի այն կանոնների պարունակութիւնը, որոնց մասին վերեն յիշատակութիւն չեղաւ, դժուար է նոցա մի սահման տալ: Առհասարակ խրատ և յանդիմանութիւն են նոքա այնպիսիներին, որոնք ուշադիր չեն դէպի ժամերգութիւնը, տօները, պահեցողութիւնը կամ այլ այսպիսի բարեպաշտական ծէսերը: Նոցանից մէկը բացատրում է տարեկան երեք նաւակատիքների՝ Ծննդեան, Յարութեան և Վարդավառի նշանակութիւնը (ենաւակատիկ, ասում է, թարգմանի նորոգումն կամ ուրախութեան օր» խզ.) միւսը՝ չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերի պահեցողութեան կարեւորութիւնը, երրորդը՝ կիրակի և տօն օրերին եկեղեցի յաճախելու խորհուրդն և այլն: Ժողովրդական կիանքին վերաբերեալ կանոններից յիշենք մի քանիսը քաղուածաբար:

Հիմնելով իւր խօսքը նախկին վարդապետների սահմանած կանոնների վերայ, Դաւիթ պատուիրում է, որ կնունքի ժամանակ («ի յաւուր մկրտութեան») և հարսանիքներին («ի տունս հարսանեաց») պար և զուարճութիւն չլինի. «մի՞ ոք իշխեսցէ, ասում է, կաքաւել կամ պարել, և կամ ծաղրածուաց և հացկտտակաց թողացուցանել բաղմախօսութիւնս առնել և ազգի ազգի կերպտրանս հեթանոսական խաղուց». «արդ որ ի քահանայից ոք, պատուիրում է, դիւթաբնակ տունն այն մտանէ, ուր այսպիսի սատանայական խաղ կատարի, այնպէս է, որպէս թէ ի մեհեանս դիւաց և ի տունս կռոցն երթայցէ և ախտիցն երկիրպագանիցէ և ի գոհիցն կերիցէ» (տ. հը. կանոն):

Կոծ դնելու մասին խօսելով, Դաւիթ բաւական է համարում երբ մարդիկ իրենց կսկիծն յայտնում են, արտասուելով, և բողբոլում է կոծի անկարգ արարողութիւնների դէմ. «որ խզէ գհերն

և կամ ճակատ հարկանէ, և արիւն հանէ, և կամ զօձիս պատառէ, և այլզգաբար զկատար հերոցն փետէ, այնպիսիքն անյոյս են ի կենացն յաւիտենից:» Այդպիսիներին ծանր ապաշխարանք է սահմանուում. «Իսկ եթէ անյուսութեամբ արհամարհէ, ունչս ընկեցեալ զպատուիրանան, և ի սաստ և ի յանդիմանութիւն ճայլատրակեալ, նախատանաց բան ձգիցէ ի քահանայսն այնպիսիքն նզովեսցին... զբաժիս նոցա ընդ անհաւատն զիցին և յանհաւատից գերեզմանի թաղեսցին» (տ. կզ. կանոն):

Այն հարցին թէ որին աւելի պէտք է ողորմութիւն անել՝ աղքատին թէ գերուն, Դաւիթ պատասխանում է, որ երկուսն էլ կարեկցութեան արժանի են, և խորհուրդ է տալիս միայն զգուշանալ այնպիսիներից, որոնք իրանց կեղծում են: Այնպիսի պատուէր տալուց յետոյ նա դարձեալ առաւելութիւն է տալիս, կոյր-ծես, գերիներին և իւր միտքն այսպէս է պարզում. «Բայց զանազանութիւն ինչ տեսանի, ասում է, ի մէջ աղքատաց և գերեաց. քանզի աղքատք՝ աներկիւղք առաջի բռնաւորաց և հարկահանաց՝ ոչ ի զրկողէ խուսէ (sic), և ոչ յափշտակող է երկնչի, և ոչ յիշխանաց զարհուրի, այլ անկասկած համարձակ կեանս բիւշէ յաշխարհի. և ամենայն ոք առ ուրս մերձենան նոքա յաղագս կարեաց իւրեանց, զիւրաձեռն կարկառի ի նորա տուրս ողորմութեան, քանզի պահանջեն նոքա ոչ բռնութեամբ որպէս հարկահանք, այլ աղերսիւ և պաղատանօք, և այլ վասն պատառի միոյ հացի և բաժակ միոյ ցուրտ ջրոյ, և առաւելագոյն վասն չնչին ծածկութեան մարմնոյ: Իսկ գերեացն ոչ այսպէս, այլ ամենայն իրօք ընդդէմն և հակառակն հանդիպի, և վասն փորձ իրացն ամենեցուն յայտնի է, և ոչ կարօտանայ, որպէսզի ծանուցէ ոք բանիւ կամ գրով: Այլ դարձեալ վասն աղքատացն ոչ այնչափ զգուշանալ կարօտանամք առ ի տուրսն ողորմութեան ընտրողութեան, որպէս գերեացն, քանզի բազումք ի խաբիցն (sic) և ի պատրոդական շողոքորթաց, որ կերպարանեն յանձինս զկերպարանս այնոցիկ, որոց վտանգեալ են ի գերութեան իւրեանց, այնպէս հետաքրքիր շրջեալ առնէ ի տուն, գերին զշեղձակուտեալ կանայս և պատրեն զմիտս անմեղաց, վասն որոյ զգուշութեան պիտանամք...» և այլն. (տ. իե. կանոն):

Դաւիթ երկու կանոն ունի, որոնք վերաբերում են կանանց ապահարին և ծննդաբերութեանը (հզ և զգ): Այն բացատրութիւնները, որոնք տալիս է նա իւր աշակերտ քահանային, պատկերացնում են այն ժամանակուայ բնախօսական գիտութեան աստիճանն և այն որ հոգեւորական անձինք իրենց հաշիւ տալիս էին թէ ինչպէս պէտք է նայել կանանց այն բացառիկ դրութեան

վերայ: Ապահարը (ամսական), ինչպէս Դաւիթ լուրջ քննա-
տրում է, բնական երևոյթ է, «ի բնութեան մասանց անտի է».
Նա հետամուտ է հասկացնելու ծագումն, ընթացքն և հետևանք-
ները, նմանապէս և առողջապահական կարևոր զուլշութիւններ
իհարկէ, այն ժամանակի գաղափարին համեմատ. դնենք այստեղ
մի համառօտ քաղուածք (կան. հղ):

«Ծանդեան սերմն... ի կերակրոց գոյանայ, քանզի հրային-
ջերմութիւն զկերակուրն յորովայնին իբրև 'ի քուրայ 'ի հալոց
եղևալ և պարարտութիւն նորա վերամխութիւն լինի յուղիղ անդր
և անտի տնտեսեալ ի մարմնաւորութիւն անդամոցն. արդ մի ի
նոցանէ ծննդական սերմն է, յերկու երակս գորով, յուղղոյն բա-
ժանեալ զթիկամքն իջանէ և ընդ ողնաշարսն առ միջօքն մտանէ
իներքս անդ յերկամոռնսն իբր թէ հասանի անդ և պարզի և
անտի իջանէ յեկաւորսն որպէս թէ յեփոց և արտաշիկութիւն
նորա փոխի սպիտակութիւն և այնուհետեւ երթայ ի գործ ծննդա-
կանին: Այսպէս և տեսանի ապահարն. քանզի և նա իջանէ յուղ-
ղոյն անտի ընդ երարկս երկուս ստինս անդ և իբրև եփոց եղևալ
արիւնագոյն նորա դառնայ ի սպիտակութիւն կաթին, և նա է,
որ լինի ի սնունդ և յաճումն մանկան, մինչդեռ անգոր է կերա-
կրոց»: Այսպէս բացատրելով, Դաւիթ եզրակացնում է որ «սերմն
և ապահար սկզբունք են մարմնոյս՝ մինն գոյացութեան և միւսն
աճման». նոցա սպիտակութեանն է վերադրում, որ մենք սպիտակ
ենք, և չի կարող հասկանալ թէ ինչու Հնդիկները սև են, թէև
զիտէ, որ կան «տապագոյն վայրք» «հարաւայինք» և «ի հիւսի-
սային խորան ուր դաժանութիւն օդական ցրտոյն է»: Գիտէ
որ «ի նոսին բնակեալքն ըստ նոցին, յորս ոչ վարեցաւ բնութիւ-
նըս, ամենայնիւ ըստ այն գոլ»: Գիտէ, որ թէպէտ «մէջերկրէքս»
բնութեամբ սպիտակ են, բայց ի պատահմանէ դաժան խառնուա-
ծոյ օդային պատահարաց եկելոց ի վերայ հրանոյն և ցրտանոյն
ի զանազանութիւն գունոց՝ ի սևութիւն, ի կարմրութիւն, ի դեղ-
նութիւն և յայլացեղ գոյնս փոփոխի: Այսպիսի միջանկեալ բա-
ցատրութիւնից և խորհրդածութիւնից յետոյ միայն նա սկսում է
հանգամանօրէն պարզել կանանց ապահարի բնական երևոյթը.
տեղը չէ մէջ բերել այդ հատուածը, որ մեզ շատ հետու կը
տանէր. հարկ է յիշել, թէ ինչոր Դաւիթ ասել է, պէտք է համե-
մատ լինի այն ժամանակ յայտնի գիտութեանն, և իրենից ոչինչ
չունի աւելացուցած. թէ արտեղից է քաղիլ, դժուարանում ենք
ասել: Իսկ ինչ վերաբերում է կանանց ծննդաբերութեան, Դաւիթ
աչքի առաջ ունի այդ դէպքերն, երբ մանուկի կամ մօր կեանքը

վտանգի տակ է, նա հրահանգներ է տալիս այդպիսի կեսնք փըրկելու համար, յիշում է հետևեալ դէպքերը (կանոն ղգ.)

«Մանուկ կրկնեալ ի ներքս, պատրաստաբար ձեռն արկանել պարտ է մանկաբարձին կամ այլ արուեստաւորի ուղղել զմանուկըն, զի մի մեռանիցի մայրն»:

«Եթէ մեռեալ լինի մանուկն ի ներքս, զժուարածին լինի, յաղաքս այնորիկ մայրն մինչև ի մահ հասեալ. պարտ է արուեստաւորաց գործոյն, յարանց եթէ ի կանանց, որ վստահանալն կարեն, ձեռն արկանել ի ներքս, յօշել զմեռեալ մանուկն, և արտաքս բերել, զի մի մայրն մեռանիցի»:

«Ապա եթէ կենդանի իցէ մանուկն, մի ոք յանդգնեսցի սպանանել յաղաքս կենաց մօրն, թող մայրն մեռանիցի և մի մանուկն»:

Մարդուս մարմնական արատները պատճառ համարում է Դաւիթ ամուսինների զուգաւորութիւնն ապահարի ժամանակ. նա այդ անպայման ֆիսիոլոգիա է ճանաչում, «գորօրինակ, ասում է, մշակ զսերմանիսն ոչ ի ջրաբուղիս, ի տղտղոյ, ի խոնաւուտ և ի տղմալից անդաստանս սերմանին, զի մի ողողեալ ջուրցն յորդորութեան արտաքս հանեալ զսերմն յանդաստանէն անբոյս առնէ... խոնաւուտ երկիրն ոչ եթէ միայն նուազեցուցանէ զբոյսն, այլև մոլացուցանէ, արտաքս բերեալ բազմութեան անպիտան բուսոցն, հեղձեալ զճշմարիտ բոյսն անպտուղ առնեն... այսպէս և զօրինակըն անդաստանի բերէ անձն կնոջն և այր զմշակի, որ սերմանէ. թէ յայնր ժամանակի սերմանէ, հոսումն արեանն ողողեալ զծնընդական սերմն արտաքս բերէ յարգանդէն և սաղմն առնուլ ոչ տայ, և դարձեալ թէ սաղմն առնուլ, մրուր, ապականագործ փըտումն արեանն, խառնեալ ընդ պարզ և ընդ միատեսակ մաքուր սերմն ծննդական և այնու խառն գոյացեալ մանուկն... զամենայն պատահարս չարիաց յառաջ բերէ՝ զուրուկութիւն, զպիսակութիւն, զիւթդաշութիւն (sic), զծնէ կուրութիւն, զխլութիւն, զծուռքիթ, զտարամկոտութիւն (?), զհամրութիւն, զոտից և զձեռաց զհաշմութիւն, և այլ աւելորդք մարմինք և անդամք... և այսահարութիւն չար և անբժշկելի» և այլն:

Դաւիթ այս բացատրութիւնից երևում է, որ նախնիք հասկանում էին թէ ինչ բնական պատճառներից կարող էին աճել աշխարհիս երեսին բնական թշուառները՝ ի ծնէ կոյրը, շիւր, համրը, խուլը, հաշմանդամը, բորոտը, այսահարը, և այնպիսիները, որոնք աշխարհ էին գալիս աւելորդ անդամներով և այլն: Եկեղեցին գիտէր մի ժամանակ այդ չարիքների դէմ իւր ձայնը լսելի անել: Ո՛ւմ է վիճակուած այժմ նոյն գործը, քանի որ քա-

հանաների տգիտութիւնն և դատապարտելի անտարբերութիւնը կայ, և ժողովրդի գիտակցութիւնը զարթեցնող ձայնը շատ պակաս է այնպիսի տեղերում, ուր ոչ գրագիտութիւն կայ և ոչ լուսաւորեալ մարդ:

2

ԺԲ. դարում, ինչպէս երևում է, տեղ տեղ գոյութիւն է ունեցել հետեւեալ անկարգութիւնը, ոմանք, գոլով քահանայական սերունդից ժառանգաբար տիրել են ժողովրդին և օգտուել են նորա տուրքերից: Այդ տուրքի դէմ բողոքում է Դաւիթ վարդապետը, տալով իւր դա. կանոնը:

«Են ոմանք յաշխարհականաց, ի քահանայական տանէ և ի նախնեաց լինել, ասում է, հակառակաբար սեփականացունեն զժողովուրդս ինքեանց և, այլ ոք ոչ գոլով յազդէ քահանայից, բունութեամբ յափշտակեն զշահաւորութիւն քահանայից ի ժողովրդականաց ի տունս իւրեանց»: Նոցա հրաւիրում է Դաւիթ զղջալ. «սթափեցարուք ի մոլորութենէ մտաց, ի խելք եկայք, և ապաշաւեցէք զանիրաւ գործն, զոր գործեցէք»:

Այն ժամանակներումն էլ քահանաների երկրորդ ամուսնութեան խնդիրն, ինչպէս երևում է, զբաղեցնում էր ժողովրդին: Դաւիթ վարդապետն այդ առթիւ տուել է իւր աշակերտ քահանային ձեռ. կանոնը, որն, անշուշտ, ամփոփումն է մինչև ԺԲ. դարը գործող եկեղեցական կանոնների և աւանդութեան. աւելորդ չենք համարում ամբողջապէս մէջ բերել այստեղ այդ կանոնը:

«Այլ երիտասարդ քահանայ, որ կին իւր մեռանի, մի յապաղեսցէ կալ յաշխարհի, այլ վաղվաղակի ելանել յանապատ, զի մի փոխանակ միոյ մեռելոյն բազում կանայս ստացեսլ տանտիկինս նստուսցեն. և զամենայն խոստովանողս իւր ի կանանց յամուսնաւոր քահանայ թողցեն. և այլ մի ստացի և մի կնքեսցէ և մի պսակեսցէ. և որ յանդգնի առնել զայս ըստ առաջին սովորութեանն, ընդ անիծիւք է: Ապա թէ ի վաթմնամենից մեռանիցի կինն, մի թողցէ զեկեղեցի իւր, այլ կալցէ անարատութեամբ առաջի Տեառն ի սրբարանի անդ, և հովուեսցէ զժողովուրդ Տեառն, զոր գնեաց արեամբն իւրով, և զքնակութիւն իւր զգիշերօթ առնել ի սենեկի միում ի դուռն եկեղեցւոյն»:

Այս կանոնն, անշուշտ, սերտ կապուած է ս. Բարսղի ճլթ.

կանոնի հետ, որի մէջ, ի հարկէ, նորն ժանրամասնութիւնները չկան: Կանոնիս նպատակն այն է, որ սահման դնէ թէ՛ այրի քահանան, որ դեռ վաթսուն տարեկանից պակաս է, ժողովրդի մէջ չմնայ, և ծուխ չհովուէ: Եկեղեցա՝ան մի քանի այլ կանոնների հետ շաղկապուած է այդ սահմանադրութիւնը: Եղել է ժամանակ, երբ կանամբի քահանայից խորշում էին. դորա համար հարկ է եղել կանոններ դնել, որ այդպիսի քահանայից ժողովուրդը չըխորշի ս. խորհուրդներն ընդունելու^{*)}: Կանամբի քահանային յատկացնելով ժողովուրդ հովուելու արտօնութիւնն, եկեղեցին պէտք է համարել այդ գործից իսպառ մեկուսացնել կոյս և այրի քահանային: ^{**) Նմանապէս կանոնով արգելուած է վանքերում և անապատներում պահել տանտիկին և տնտես, կովկիթ, հացարար և այլն անուններով կանայք ^{***}}: Միտքը շատ պարզ է. ս. հայրերն իմաստուն հեռատեսութեամբ այդ ամէնը սահմանել են և զանցառուներին խիստ դատապարտութեան տակ են դրել, որ պէսզի գայթակղութիւնը ժողովրդի մէջ չտարածուի: Տեղը չի մի առ մի թուել այն կանոններն և պատուէրները, որոնք ս. եկեղեցին սահմանել է ընտանիքի սրբութիւնը պահպանելու համար, որ միակ գրաւականն է ժողովրդի հոգևոր անդորրութեան և բարորութեան: Այդպիսի կանոնները, թէ՛ երկու սեռի ամուսինների յանցանքների և թէ՛ այրաթող ու կնաթող կոչուած անհատների դէմ, շատ շատ են և բարդ պայմանների ծնունդ: Արդ՝ եթէ եկեղեցին արգելում է այրիացած քահանային ժողովուրդ հովուել, նպատակն ընդհանրութեան ընտանեկան սրբութեան դէմ գայթակղութեան պատճառ չլինելն է այն անձի կողմից, որի յատուկ կոչումն է հսկել և ուղղութիւն տալ այդ սրբութեանը: Բայց կեանքն այժմ փոխուել է. քահանաներն իրանք են ժողովրդի հսկողութեան և առաջնորդութեան տակ մտել. ուստի հարկ կը լինի այրի քահանաների վիճակն այլ կերպ տնօրինել, թէ՛ ինչպէս՝ այդ, ի հարկէ, ազգային եկեղեցական ժողովի իրաւասութեանը կը վերաբերի:

Դաւթի կանոնների մէջ առաւել հետաքրքիր է նորա պատուէրը, քահանաներին ուղղած, որպէսզի նոքա ուսման համար վարձ չառնեն. յառաջ էլ այդ կանոնն եղել է. սակայն վերջին ձևն ունի իւր առանձնութիւնը, նա ասում է.

*) Տ. Գանգրայ ժող. դ. և ս. Բարսղի հգ. կանոնները:

**) Տ. ս. Կիւրեղ Աղէքս. ա. կանոն:

***) Տ. Շահապիվ, ժող. ժղ. Դունի ա ժող. լգ. և ս. Եպիփ. ա. կանոնները:

«Այլ քահանայ, վանական կամ աշխարհական, որք զմանկունս վարձու առնուն յուսումն, և վաճառ և գին գնեն Աստուծոյ շնորհացն, կամ վարձու աւետարան կարդան ի վերայ այսահարացն, կամ վարձու թաղեն զմեռեալս, կամ ժամ մի թողուցուցանէ զմեռել ոչ թաղել, ասելով թէ ոչ տայք զվարձն իմ, ոչ թաղեցից, այսպիսի քահանայք, որ անարգեցին զխորհուրդն Աստուծոյ և արհամարհեն զտէրունեան հրամանն, որ ասաց Ձրի առէք և ձրի տուք, արդ այնպիսի քահանայք լուծցին ի կարգէն և նզովք ի մահ և ի կեանք»:

Բայց եթէ կամաւորութեամբ առանց ի մէջ պահանջելոյ տայցեն զպէտս, զի արժան է մշակն վարձու իւրոյ, այսինքն կերակրոցն և ըմպելեացն, քանզի հաղորդութիւն արասցէ աշակերտն վարդապետին յամենայն բարութիւնս, որպէս Պօղոս, արդ եթէ տայցեն նոքա զպէտսն ումենայն յօժարութեամբ, անվեհեր զհոգեւորն սերմանեացեն ի նոսա և ունցեն ի նոցանէ առանց խղճելոյ և ամօթոյ: Ապա եթէ տրտնջելով և քրթնջելով տայցեն, մի առնուցուք ի նոցանէ, այլ կերակրեա և որ ընդ քեզ են ձեռք, և աննախանձաբար սփռեա ի նոսա զշնորհս Հոգւոյն, յորոյ վերայ կարգեցար մատակարար և վերատեսուչ յԱստուծոյ» (տլը. կանոն):

Այս կանոնի բուն իմաստն այն է, որ հոգեւորական անձը, վանական լինի թէ աշխարհական, մանուկներին ուսում տալու համար վարձ պիտի չնշանակէ. իսկ եթէ կամաւոր կերպով մի բան տալու լինին, կարող են ընդունել: Այս իմաստին համապատասխան է և կանոնիս վերնագիրը ցանկի մէջ.

«ԼԸ. վասն քահանայի, որ զմանկունս վարձու առնու յուսումն»:

Սակայն, ինչպէս տեսնում ենք, կանոնի մէջ սահմանուած է, որ քահանան նոյնպէս առանց վարձի կատարէ և այլ պարտականութիւններ, որոնք են մեռել թաղելն և աւետարան կարդալն այսահարների վերայ: Նոյնպէս կանոնիցս իմանում ենք, որ դեռ ԺԲ. դարումն եղել են քահանաներ, որոնք հրաժարւում են եղել մեռելը թաղելու, մինչև որ իրենց վարձը չեն ստացել: Կանոնն արգելում է տուրքն ընդունել, եթէ տրտնջալով են տալիս: Անհասկանալի է թէ Դաւիթ վարդապետն ինչու ուսում տալու գործի հետ միացուցել է աւետարան կարդալն ու մեռել թաղելը, չէ՞ որ քահանայի հոգեւոր պարտականութիւնների մէջ միայն այս վերջինները չեն, այլ ուրիշ շատ գործեր, որոնք կատարում են նոքա, ինչպէս են մկրտութիւնը, պսակը, խոստովանեցնել և հա-

գորգելը, որոնք բոլորն էլ մի և նոյն՝ Ձրի առէք և ձրի տուք՝ սկզբունքով վարձի և սակարկութեան ենթակայ չեն *)։ Գուցէ խմբագրական թերութիւն է այդ կամ ներմուծեալ մասն։

Աւելի կարևորութիւն ունի կանոնիս բուն իմաստը։ Հայոց հկեղեցին, որ միշտ դպրոցի բարեկամ և հովանաւոր է եղիլ, արդարև ուսման գործը ձրի է կատարել շնորհիւ այն պարզկենդիւ, որ նախկին թագաւորներն և իշխանները, և առհասարակ բարեպաշտ հայ ժողովուրդն, ընձեռել են այդ բարի և կարևոր նպատակի համար։ Թէև նախկին սահմանադրութիւնների մէջ այնպիսի որոշ կանոն չկայ, ինչպէս այն ներկայանում է Դաւթի գրչով ժԲ. դարում, բայց բոլոր կանոնագրքերի մէջ ամփոփուած յօդուածներն այդ կէտի վերաբերութեամբ նոյն ոգին ունին։

Հայոց գրականութեան և ազգային կրթութեան նախահայրն, Ս. Սահակ Պարթև, իւր կանոնների մէջ, ուղղակի կամ անուղղակի, միշտ պարտք է դնում հրեխաներին կրթելու։ Նա արքեպիսկոպոսներին պատուիրում է եկեղեցուն արժանաւոր սպասաւորներ ընտրել և մերժել վատերին, որոնց մէջ յիշում է «մանաւանդ զուսումնատեսացսն, զի որ կամակոր է յուսմանէ, անկանի ի չարիս» (տ. կանոն Թ.), պատուիրում է անխափան և մշտապատրաստ ունենալ վանքերում և այլ արժանաւոր տեղերում ուսումնարաններ. «վասն որոյ և անհատ պարտի պահել յարդարուն զգպրոցսն ի վանս և յայլ արժանաւոր տեղիս, զի լուսաւորեալք լուսով պատուիրանացն Աստուծոյ զամենեսեան լուսաւորեսցեն. քանզի յորժամ ուխտն, որ զլուսն է հկեղեցւոյ, ընտիրք և պիտանիք լինիցին, ևս առաւել ժողովուրդն» և այլն (տ. կան. Ժ). յայտնելով, որ ժողովուրդը չարաչար բողոքում է քահանաների տգիտութեան և նոցա անհոգութեան վրայ, որ իրենց որդւոց ուսում չեն տալիս, Ս. Սահակ պատուիրում է «եղբարց սիրելեաց, երիցանց և վանականաց» որ այդպիսի տրտունջներ ի տեղիք չտան. «զորդիսդ ձեր ի դպրոց կալարուք, գրում է, զի գիտունք լինիցին» (տ. կան. ԺԳ. և ԺԴ.)։ Դպրոցի կարևորութիւնն այն ժամանակ զգացիլ է ինքը՝ ժողովուրդը, այդ մասին այսպէս է գրում Ս. Սահակ. «ասացին թէ ինքեանք չեն ուսեալ և զորդիս իւրեանց ի դպրոց ոչ ունին, և վասն տգիտութեան՝

*) Դունի ա. ժողովի ժը. կանոնն ասում է. «Եւ քահանայք զապաշխարութիւն վաճառականութեամբ մի իշխեսցին տալ, այլ զաստիարակութեամբ հոգացին խրատել իբրև զկարեկիցս, զի ապրեսցին. և հաս մի առցեն ի նոցանէ մաքսաւորաբար, ձրի առեալ և ձրի տամք»։

երիցութեան արժանի ոչ լինին, և մեզ զրկանք և նեղութիւն, զի դատարկացիալ եմք նոքօք և ի նոցանէ, և ամենեւին անտեղեակ և անմխիթար գրոց սրբոց». ժողովրդի տրտունջներն արդարացի գտնելով, ս. Հայրապետն ստիպուած է եղել տգէտ և ուսումնատեաց քահանաներին հեռացնել և նոցա տեղերը «պիտանեաց և գիտնոց» տալ (տ. կան. ԺԳ.):

Է. դարում Դունի դ. ժողովն էլ նոյն պարտաւորութիւնները դնելով եպիսկոպոսների վերայ, պատուիրում է. ի թիւս այլոց, «և ի դպրոցս հայել» և «բռնութեամբ և զօշաքաղութեամբ ինչ մի իշխեսցեն առնել». (տ. կան. Դ. և Ե.):

Ահա այդ դիրքն ու սահմանն է, որ կեանքի մէջ հաստատուն մնացել է դարեր շարունակ, մինչև Դաւիթ վարդապետի ժամանակ, երբ տեղի ունեցած գեղծումների պատճառով հարկ է եղել, որ նա ամփոփ և որոշ խմբազրէ ԼԸ. կանոնն այնպէս, ինչպէս այդ հասել է մեզ: Ապացոյց, որ այդ կանոնն իւր բուն իմաստի էութեամբ ապրել է շարունակ և գործածական է եղել, տեսնում ենք մենք Գօշ Մխիթարի դատաստանագրքում, որ գրուել է Դաւթից յետոյ շատ ուշ ԺԲ. դարի վերջերում: Այդտեղ կանոնն աւելի պարզում է մեր առջև իւր մանրամասնութիւններով. ահա այդ կանոնի խօսքերը, որ մէջ ենք բերում մեր սեփական գրչեայ օրինակից (տ. նաև Գօշ Մխ. տպ. էջմ. Ա. ՃԺԲ):

«ՄԻԳ. Վասն մանկանց ուսուցողաց. Ոչ է պարտ վարձու զմանկունս ուսուցանել, ըստ կանոնաց հրամանաց, եթէ որ (բ)ք իցեն, զամենայն խնամ տանել նոցա ի դէպ է. ապա թէ չիցեն, զկերակուր և զհանգիւրձ միայն իւրքն հոգացին. և եթէ կարողք իցեն, և ըստ ինքեանց յաւժարութեան ընծայ ուսուցողացն տացեն. արժան է հոգևոր սերմանողաց զմարմնաւորոն հնձել. իսկ թէ աղքատ, ոչ պահանջել. այլ եթէ ոք հակառակեսցի և բռնաբարէ, դատաստանաւ է. զոր ինչ ի մանուկ ծախեալ իցէ, զայն միայն հատուցանիլ, այլ ոչ զհոգևոր շնորհքն: Այդոցիկ զհետ երթալ դատաւորաց արժան է հոգևորապէս»:

Ջրի ուսման գործն ԺԲ. դարից յետոյ էլ շարունակուել է մեզանում գլխաւորապէս վանքերի մէջ, և այժմս էլ նոյնն է: Ամենայն Հայոց Մայր Աթոռում 1874 թուին տ. Գէորգ դ. Կաթողիկոսն հիմնեց մի ճեմարան, որի մէջ տարեկան 200—300 սան ձրի ուսումն և սնունդ են առնում ս. էջմիածնի զանապառնի և կամաւոր նուիրատուութիւնների հաշուով: Նոյն ձրի ուսումը տրւում է Ներսիսեան դպրոցում, որ հիմնեց տ. Ներսէս Ե. Աշ-

տարակեցին զեռ այն ժամանակ, երբ հա Վրաստանի Հայոց առաջնորդ էր: Այն ուսումը, որ Հայոց եկեղեցին կարող է տալ և պարտաւոր է տալ երկու սեռի մատաղ սերունդին, պէտք է կարելոյն չափ զիւրամատչելի լինի ամենքին: Այդ նպատակով է, անշուշտ, գոյութիւն առել իւր ժամանակին ձրի ուսում տալու կանոնը: Այնպէս որ անբացատրելի է մնում թէ ի՞նչ սկզբունք են իրենց առաջնորդ ընտրել այն դպրոցները, որոնց մէջ այդ նուրբական կանոնն իրագործուած չէ:

(Կը շարունակուի)

Վ Ա Յ Ո Յ Ձ Ո Ր

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏՂԱԲԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Դաշտան.—Դաշտանն սկսւում է 15-16 տարեկան հասակում: Սովորաբար տևում է 4-6 երբեմն և՛ աւելի օր: Այս ժամանակամիջոցում եկեղեցի չեն գնում, հաց չեն թխում, խմոր չեն հունցում, կերակուր չեն եփում, որովհետև «մեղաւոր» են համարւում:

Առաջին դաշտանը կտրուելուց յետոյ քահանային ջուր են օրհնել տալիս և այդ ջրով լուացւում և լողանում են, որպէսզի սրբուեն:

Եթէ դաշտանը սաստիկ է լինում, մէջքին եախու են ձգում և մեծ քանակութեամբ մեղր ուտում, որպէսզի շուտով կտրուի:

Ամլոթիւն.—Այստեղ ևս ամլութիւնն աստուածային պատիժ է համարւում և ամուլ կինը նախատւում է թէ ամուսնուց և թէ հասարակութիւնից:

Ամլութեան առաջն առնելու համար դիմում են հետեալ միջոցների:

ա. Ուխտ են գնում Արկազի Ս. Խաչ և Պարսկաստանի ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքերը (Դարաշամբում): Վերջինումս կայ մի հրաշագործ աղբիւր, որ շատ ամուլ կանանց ուխտը կատարել է: Սովորաբար սրբի մօտից մի իր են գողանում, և երբ սուրբը որդի է տալիս, այդ իրը մի նուէրի հետ միասին վերադարձնում են: Երեխան անկնունք մի քանի տարի պահում են և բերում այդ մու-

1) Տես «Աղգազրական Հանդէս» գիրք XIII

րագատու վանքում մկրտում. քառասունքին էլ մազերը, որ մինչև այդ ժամանակ երբեք չեն կտրել, խուզում են և տանում մի որևէ գերեզմանի մէջ թաղում, որպէսզի երկարակեաց լինի:

բ. Տեառնընդառաջի երեկոյին, երբ կտուրների վրայ «դըռդառանջ» է վառուում, մի թոկ են կապում ամուլ կնոջ մէջքին, մի երեխայ դնում գիրկը և կտուրից քաշելով հերթիկից հանում¹⁾: Այստեղ նա երեք անգամ անցնում դառնում է «դըռդառանջի» կրակի վրայով և ոտաշորի ծայրը փոքր ինչ վառում:

գ. Վերցնում են թխսի տակ դրուած այն ձուն, որից ամենից առաջ ձագ է դուրս եկել, և սրանով քառասուն անգամ ջուր են ածում ամուլ կնոջ գլխին:

դ. Մի կուժ ջուր են դնում մի մահմեդականի գերեզմանի վրայ, գիշերը մնում է, առաւօտը բերում են և յանկարծ ածում ամուլ կնոջ գլխին:

ե. Նոր ցկնած շան վրայով երեք անգամ անցնում է ամուլ կինը ասելով. «Իմը քեզ, քոնը ինձ», յուսալով ստանալ նրա բեղմնաւորութիւնը:

զ. Լարախաղացի գլխին դրած ջրից, ոմանք էլ նաւթ, են խմում:

Արգանդի պտուղը վիժեշու համար կնիշիկում դնում կանգնում են ձորում հոսող առուակի բարձր և ուժեղ ջրընկեցի տակ, փորը ճմլում են, փայտի վրայ են ընկնում, երկանք են դնում փորի վրայ և աղում: Ընդհանրապէս աշխատում են առաջին երկու ամիսների ընթացքում վիժել:

Յզութեան միջոցում կինը տանից ձու է գողանում, խաշում, դնում կփի կանթի վրայ, յետոյ վերցնում ուտում է, որպէսզի ապագայ երեխան ծիծաղելիս այտի վրայ փոսիկներ յառաջանան:

Ուխտատեղիում «օխնութիւնը» (սրբի գերեզմանա-

¹⁾ Խաչիկում Միօի կնոջը վեր հանելիս թոկը կտրուել է, կինը ընկել է վայր և սաստիկ վնասուել:

հող) ձգում է բերանը և քորում իւր այն տեղը, որին համապատասխան կը կամենար, որ ծնունելիք երեխան խալ ունենար:

Յղութեան ընթացքում շարունակում են առաջուայ նման աշխատել, որովհետեւ կարծում են, որ եթէ չաշխատեն, կը գերանան և երկունքը դժուարութեամբ կը կատարուի: Սաշիկում Նանուխը (Նանէն) օրուայ ընթացքում 70 փութ ցորեն է լուացել և գիշերը հեշտութեամբ ազատուել, Անահին (Անահիտը) վեց փութ հաց է թխել և հետեւեալ օրը ազատուել, Զանոն կալ քշելիս ցաւը բռնում է, ամուսնուց իրաւունք է խնդրում տուն գնալու՝ չի թողնում, էլ ամաչում է պատճառը սաի, մտնում է մարաքը և այնտեղ ազատուում:

Ո՛չ մի կերակրից կամ խմիչքից չեն զգուշանում, ընդհակառակը շրջապատողներն աշխատում են նրա բոլոր քմահաճոյքները կատարել, որպէսզի վնաս չհասնի երեխային, որովհետեւ կարծում են, թէ նրա պատճառով են «մըտկափոխ» լինում—այս կամ այն բանը ցանկանում ուտել: Այսպէս պատմում են, թէ մի թագաւոր իւր յղի կնոջ հետ ճանապարհորդելիս, վերջինս ցեխի միջից վերցնում է նուան մի հատիկ և ուտում: Թագաւորը զայրանում է թէ քանի այդքան որկրամոլ ես, որ ցեխոտ հատիկը ուտում ես, կարող ես շատ բան թոյլ տալ քեզ, և խփում, սպանում է նրան: Իմաստունները գալիս բաց են անում թագուհու փորը և ցոյց են տալիս թագաւորին՝ որ ցեխոտ հատիկը արգանդի երեխայի բերանումն է, հետեապէս և՛ նրան պատճառով էր նա այդքան որկրամոլ դարձել:

Միակ բանը, որից յիշաւի, յղի կինը զգուշանում է, այդ այն է, որ երեխան վատ մարդու, թուրքի, շան, իշի, «երեսին չխաղայ», այսինքն երեխան որովայնի մէջ առաջին անգամ շարժուելիս նրա հանդէպ կանգնած չլինեն վերոյիշեալներից որեւէ մինը, որովհետեւ կարծում են, որ այդ դէպքում երեխան նրա բնաւորութիւնը կստանայ:

Այս պատճառով էլ ոճ է դարձել ասել. շան, իշի դէմ է խաղացել:

Երկունքից առաջ երեխայի սեռը որոշելու համար նայում են մօր ծծերին, եթէ ծայրը մոխրագոյն է, արու է լինելու, իսկ եթէ սովորական գոյնին է՝ աղջիկ: Նաև աղ են ածում ծծի պտկի վրայ և դիտում. եթէ հալուի՝ աղջիկ է լինելու, իսկ եթէ ոչ՝ տղայ:

Ծննդեան օրերը մօտենալիս հաղորդութիւն են առնում, երկիւղ կրելով, թէ մի գուցէ չկարողանան ազատուիլ: Միևնոյն ժամանակ հրաւիրում են ծննդկանի մօրը, որովհետև ընդհանրապէս տիրում է այն կարծիքը, թէ երկունքը հեշտութեամբ է անցնում, երբ մայրը ներկայ է լինում: Երկունքի ժամանակ կանչում են տատմէրին, իսկ յուսահատական դէպքում՝ սափրիչին, որ ածելիով կտրատում է երեխային և այդպէս ազատում մօրը մահից:

Ծննդաբերութիւնը հեշտացնելու համար զիմում են հետեւեալ միջոցներ:

ա. Ծննդկան կնոջ պառկած սենեակի դռան շէմքի մօտ մի փոքրիկ փոս են փորում և քառասուն գարի ածում մէջը, ապա մի ձի են բերում և անցկացնում այդ գարու վրայով, շրջում սենեակում ու դուրս հանում: Սա մի ուխտ է, որ անում են ծննդկանի կողմից, իբր թէ ինչպէս ձին անցաւ իւր սիրած գարու վրայից առանց ճարակելու, այնպէս և ծննդկանը քառասուն օր կանցկացնի առանց ամուսնական կեանքը ճաշակելու:

Մի կին բարձրանում է կտուրը և ասում՝ Դու բերում ես՝ բեր, թէ չես բերում՝ ես բերում եմ և հերթիկից առնուազը երեք ձու է վայր ձգում՝ կոտրում:

Մի աման ալիւրի վրայ մի կտոր աղ են դնում և երեք անգամ ծննդկանի գլխին պտտացնում են և տանու մի աղքատի տալիս:

Ծննդկանի գլխին տղամարդու գլխարկ են ծածկում, որպէսզի չարերը կարծեն, թէ նա տղամարդ է և հեռանան:

Մի քաջ տղամարդու են կանչում, որ ձեռը տայ ծննդականին, որպէսզի չարերը նրանից վախենալով հեռանան:

Նոյն նպատակով մի ձի են բերում և ծննդկանի գրկում գարի տալիս:

Եւ կամ սանձը ձգում են ծննդկանի բերանը, կանչում են օձի բերանից գորտին ազատող կնոջը կամ տղամարդուն, որ իւր քղանցքով երեք անգամ ջուր տայ խմելու ծննդականին: Այսպիսի կանանցից յայտնի է Քաջիկեցի Սարգսի կինը:

բ. Բամբակեայ կտորներ են վառում ու ծուխը շնչել ու հոտոտել տալիս ծննդականին, որպէսզի քիթն ու բերանը ծխոտուին չարքերը այդ տեղերից չմտնեն ու ջրգարը տանեն:

գ. Ամուսինը բարձրանում է կտուրը և երեք անգամ հրացան արձակում, որպէսզի չարքերը փախչեն:

դ. Ծննդկանի մօտ են բերում մի շուն, աչքերը կապում են, և մէջքին մի կատու նստեցնում, նախապէս բերանը և ճանկերը կապելով, որպէսզի չկծի կամ ճանկռէ. ապա այսպէս՝ կատուն շան մէջքին բռնած՝ ման են ածում սենեակում, որպէսզի չար ոգիները այս անսովոր բանից վախենան և հեռանան:

ե. Ընչազնաց եղած միջոցին՝ կարծում են, թէ ալքերը մտել են փորը և կամենում են նրա ջիգեարը հանել տանել. որպէսզի սրանց ուշքը գրաւեն, և յանկարծակի դուրս հանեն այնտեղից, սկսում են դափ և զուռնա ածել ծննդկանի մօտ:

զ. Ի վերջոյ ծննդկանը դիմում է Չորեքշաբաթամուտ, Ուրբաթամուտ և Կիրակնամուտ ոգիների օգնութեան, որոնցից առաջին երկուսը կանացի, իսկ երրորդը՝ շաբաթ երեկոյեան երիտասարդի, իսկ կիրակի՝ ծերունու կերպարանքով են երևում:

Երկուների ժամանակ ծննդկանը չոքում է թոնրից հեռու մի տեղ. երկու կին բռնում են նրա կռներից,

իսկ տատմայրը նստում է նրա յետևում և առնում նորածնին: Ազատուելուց յետոյ ծննդկանը մօտ մի ժամ չորածմնում է, որպէսզի ընկերքը ընկնի, իսկ պորտը մօտ երկու ժամից առաջ չեն կտրում, հաւատալով, որ որքան ուշ կտրեն՝ այնքան երկարակեաց կը լինի երեխան: Պորտի արիւնը քսում են նորածին աղջկայ այտերին, որպէսզի կարմիր լինին: Պորտը կտրելուց յետոյ ծննդկանին պարկեցնում են մէջքի վրայ՝ անկողնում, նախապէս փոքր ինչ տաք մոխիր ածելով տակը:

Այս ժամանակ տատմայրը ասում է նրան, թէ համարի՞ր ձեզունի գերանները, որովհետև քանիսը որ համարի, այնքան որդի կունենայ:

Ապա տատմայրը աղ է ցանում երեխայի վրայ ¹⁾ խանձարուրում, և երեսին ու քթին ծնուած տեղում գոյացած ցեխից քսում, որպէսզի չարքերը չմօտենան նրան: Յետոյ վերցնում է նրան և դնում ծննդկանի անկողնի վրայ ասելով. «Ես եմ ծանր թէ դու»: Ծննդկանը պատասխանում է թէ ես, որպէսզի իւր ցաւերը պակասին, ու ծննդաբերութեան շրջանը թեթեւութեամբ անցնի:

Երբ ընկերքը ընկնում է, թաղում են սենեակի մէջ, երեխայի ծնուած տեղում: Եթէ ընկերքը շուտով չի ընկնում, ծննդկանի փորը պինդ կապում են և ձեռքով հուփ տալիս, ստիպելով որ նա էլ ամենայն ուժով փչէ մի սաւ փորի մէջ. կամ ընկերքի ծայրը կապում են մի տրեխից:

Մի քիչ յետոյ տատմայրը լողացնում է երեխային ասելով. «Սուրբ Քրիստոս, սուրբ Օհաննէս, սուրբ Արեգակ, սուրբ Լուսնակ, էս էրեխի օմըրը երկար անիք, բախտաւոր ըլնի, ուրախ ըլնի»:

Յետոյ խանձարուրում է և դնում հօր գիրկը՝ ասելով. «Հէրով մէրով մենձանաս, երկար ապրիս ու ծերանաս» և այլն: Յետոյ տատմայրը կրկին վերցնում է երեխային, բալուլի վրայ մի քիչ հաց ու աղ դնում, և իւր

¹⁾ Այժմ ոմանք այլ ևս աղ չեն ցանում, այլ աղաջրում լողացնում:

ձեռքն առնելով ծայրին երեք սպիտակ սոխ անցկացրած մի շիշ, (շամփուր), դուրս է գալիս տանից, դառնում դէպի արևելք և ասում. «Սուրբ Օհանէս, սուրբ Քրիստոս, սուրբ Հռիփսիմէ, հաւատով խոստովանիմ... աղաչեմ քեզ տէր Աստօծ, ես մեղաւոր եմ, էս երեխի փայլ տաս, շատ տաս, շուտ տաս, գետնից, երկնից ստանայ իր ուռուղին»:

Ապա մտնում է սենեակը, ձեռի շիշով չորս պատին խաչ քաշում՝ ասելով. «Խաչը, աջը քեզ պահպան», յետոյ նոյն շիշով գիծ քաշում ծննդկանի շուրջը, որ չարերը չկարողանան այդ գծից անցնել և մերձենալ ծննդկանին, և ապա երեխային դնում է ծննդկանի աջ կողքին, շիշը սոխերով նրա բարձի տակ, աւելացնելով և՛ մի դաշոյն, որպէսզի սրանց ազդեցութեամբ չարերը հալածուին:

Այս ժամանակ հրաւիրում են քահանային, որ «ստունը փարատէ». սա էլ օրհնում է մի աման ջուր և շաղ տալիս սենեակի պատերին, յատակին, որպէսզի չարերը հալածուին:

Սկսելով խնամել ծննդկանին, «խաւիծ» և մեղրով թէյ են տալիս ¹⁾: Ընդհանրապէս ծննդկանի ուտեստը մի քանի օր շատ լաւ է լինում, որովհետեւ բարեկամ կանայք տեսութեան գալով «ծննդկանաքրեղան» են բերում, որ բաղկացած է լինում զանազան կերակրներից: Տատմայրը եկող հիւրերի գիրկը դնելով նորածնին՝ մի քանի կոպէկ «պորտակտրէք» է ստանում:

Երեխայի պորտը ընկնելիս թաղում են՝ եթէ աղջիկ է թոնրի սնուածքի (ական) մէջ, որպէսզի լաւ տնտես լինի, իսկ եթէ տղայ է՝ եկեղեցու պատի տակ՝ որ եկեղեցասէր լինի և կամ մի որևէ խանութում, որ վաճառական դառնայ և կամ հացի մէջ դրած տալիս են անասունի, որպէս զի անասնասէր լինի:

Երկու օր մի միևնոյն անկողնում, շուտ-շուտ փո-

¹⁾ Սանձու ունենալիս կիսամոնով (դառչին) կամ սև պղպեղով թէյ են խմեցնում:

փոխուող մոխրի վրայ ծննդկանին պառկեցնելուց յետոյ, երբորդ օրը տատմայրը լողացնում է նրան և երեխային, սոր անկողնի մէջ պառկեցնում, իսկ նրա տակի մոխիրն ու ցնցոտին բակի դռան շէմքի մօտ թաղում, որպէսզի երեխային աչքով չտան:

Մինչև կնունքը, որ կատարւում է սովորաբար ութ օրից յետոյ, ծննդկանը պառկած է մնում, և այս միջոցում նա պիղծ է համարւում, իրաւունք չունի իւր ձեռքն ընդհանուրի կերակրին, հացին և այլն դիպցնելու: Նրա ապսէն, գդալը, բաժակը առանձին են պահւում:

Եւ երբ նա ցանկանում է փոքր ինչ վեր կենալ, սենեակից սենեակ անցնել կամ դուրս գնալ, ձեռք մի շիշ է վերցնում, որպէսզի չարերը չկարողանան խփել նրան:

Կնռնի նախօրէին տատմայրը մի տապակած հաւ, մի-մի շիշ գինի և օղի, մի քանի ուրիշ կերակուրների հետ տանում է քաւորենց տուն և խնդրում հետևեալ օրը գալ երեխան կնքելու:

Նոյն երեկոյին ծննդկանի մայրը ուղարկում է մի օրօրոց և օրօրոցի ամբողջ սարքը իր թոռնիկի համար, եթէ միայն առջինեկն է:

Վաղ առաւօտեան գալիս է տատմայրը, լողացնում թէ երեխային և թէ ծննդկանին և ապա՝ մի կնոջ հետ միասին տանում է երեխային եկեղեցի, ուր գալիս է և քաւորը, բերելով իւր հետ մի կնգուղ և մի սաւան—մի քանի արշին չիթ կամ շալ:

Դարալագեազի բնիկների մէջ ևս քաւորը տոհմական է լինում և փոխւում է միայն այն ժամանակ, երբ նրա «ոտը վրայ չի գալիս», այսինքն նրա մկրտած երեխաները շուտով մեռնում են: Քաւորին չափազանց յարգում են և պատւում, մանաւանդ սանամայրը, որ ի նշան իւր անչափ յարգանքի՝ ցմահ անխօս է մնում նրա հետ և մինչև անգամ նրան տեսնելիս փախչում թաք է կենում:

Մկրտութեան խորհուրդը կատարելուց յետոյ քաւորը գրկում է երեխային, ծածկելով նրան իւր բերած սաւա-

նով և քահանայի առաջնորդութեամբ գնում ծննդկանի տունը: Քառորդ դար առաջ քահանան բացի շարականներ երգելուց՝ ճանապարհին փոքրիկ զանգակներ էլ էր հնչեցնում: Ծննդկանը կանգնում է անկողնու մէջ, և փոխանակ առաջուայ նման համբուրելու քառորի ոտը՝ փոքր ինչ խոնարհում է և վերցնում երեխան, դնում աջ կողմը մի բարձի վրայ:

Առաջները երբեմնապէս՝ մկրտութեան խորհուրդը տան մէջ ևս կատարելուց յետոյ՝ քառորը և քահանան նստում էին ծննդկանի անկողնի վրայ՝ մէջք մէջքի սուռած և միմի ափսէ ձուածեղ ուտում, թէ ինչու՝ չկարողացան ինձ ասել:

Կնուների առիթով հրաւիրուած են լինում 10—20 տղամարդ, նոյնքան կանայք էլ իրենք իրենց են զալիս ծննդկազաւաթ բերելով: Քահանան ու քառորը տղամարդկանց հետ ճաշում են, ապա կանայք են հաց ուտում ծննդկանի հետ և ցրւում, ասելով. «Աստուած շնորհաւոր անէ», «Աստուած հօրումօր համար պինդ ձեռով պահի»:

Երեխայի անունը սովորաբար քահանան է որոշում շատ անգամ ընտրելով մկրտութեան օրը յիշատակուած սրբերի անուններից: Երբեմն էլ գերդաստանի հայրն է կարգադրում՝ գերդաստանի մեռած մի որեւէ անւամի յիշատակը վերականգնելու ցանկութեամբ:

Ամենագործածական անունները հետեւեալներն են.

ԱՂՋԿԱՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Կրճատ ձևը

Կրճատ ձևը

Անահիտ.

Անահի.

Վարդանուշ.

Անուշ.

Թագունի.

Թագուն.

Վարդունի.

Վարթօ.

Թուխծամ.

Եղիսաբէթ.

Եղսօ.

Հրանուշ.

Մարիամ.

Մարիան.

Նանէ կամ

Մարթա.

Նանուխ.

Գիւլիզար,

Գիւլօ,

Ոսկի.

Թամամ.

Ոսկեհատ.	Սարվինազ,	Սալբի.
Սաթենիկ.	Սաթօ	Սուսամբար,
Սիրանուշ	Սիրի.	Սուսան.

ՏՂԱՅՈՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Անուշաւան.	Վանուշ.	Նաւասարդիկ.	Նաւօ.
Աշոտ.		Նորայր.	
Ասատուր.	Ասօ.	Պարոյր.	
Արտաւազդ.	Արտօ.	Սմբատ.	
Բաբկէն.		Սուրէն.	
Բուրթէլ.		Վահան.	
Գառնիկ.		Տարսայիճ.	
Գրիգոր.	Գիւքան.	Բենիամին,	Բենօ.
Երուանդ.	Երօ.	Դանիէլ,	Դանիէլ.
Զարմայր.		Մարտիրոս.	
Լիպարիտ.	Լիպօ	Մկրտիչ,	Մկօ.
Լևոն.		Յակոբ,	Յակօ.
Խաչատուր.	Խաչօ.	Յովակիմ,	Աւակիմ.
Կարապետ.	Կարօ.	Պետրոս.	
Համազասպ.	Համօ.	Պօղոս.	
Համայեակ.	Վամայեակ.	Սահակ.	
	Համօ.		

Մկրտութիւնից 2-3 օր յետոյ «մեռոնահան» են անում.
— տատմայրը լողացնում է երեխային կամ հացի տաշտի
կամ մի մաքուր ամանի մէջ և ջուրը ածում կամ թորո-
նը կամ եկեղեցու աւազանը:

Քառասուն օրից յետոյ «ֆառսնֆահան» են անում ու
լողացնում են թէ ծննդկանին և թէ երեխային և սրանց
իւրաքանչիւրի գլխին քառասնական թաս կամ բաժակ
ջուր ածում:

Նորածնին առաջին անգամ ծիծ տալիս՝ բերանին ոս-
կի են քսում, որպէսզի հարուստ լինի, հաց են քսում,
որպէսզի «ղամթով», բախտաւոր լինի: Սովորաբար աղ-
ջկան աւելի ուշ են սկսում ծիծ տալ, որպէսզի համբերող
լինի: Սովորաբար $1\frac{1}{2}$ -2, 3-4 տարի կաթ են տալիս երե-

խային, իսկ աւելի երկար՝ զգուշանում են տալուց, որ պէսզի չյիմարանայ:

Սակաւակաթ կանայք ուխտ են գնում Քարկոփայ «ծծի խաչը», մոմ վառում, այս բարերից ձգում են ջրի մէջ՝ խմում, աղօթում, որ կաթն աւելանայ:

Եթէ այս միջոցը չի օգնում, սկսում են կովի կաթով կերակրել, և այս դէպքում կաթի մէջ մի քիչ ջուր և շաքար են աւելացնում, երբեմն էլ մի քանի կաթիլ գինի, կամ մի քիչ խաշխաշ, որպէսզի երեխան քնի: Կովի կաթին խմեցնում երեխային «ամզուկով», որ մի եղջիւր է. ծայրին ոչխարի մի ծիծ ամրացրած:

Կաթը սաստիկ առատ եղած միջոցին ուրիշ երեխայի ևս ծծել են տալիս, կթում են, ճիմ կամ խամ հող են դնում ծծի վրայ, ինչպէս և մի քանի այլ դեղեր են աւնում, որ յիշում ենք ժողովրդական դեղերի բաժնում:

Ծծից կտրելիս՝ պղպեղ են ցանում ծծի վրայ կամ ծխամուրճի կեղտ քսում: Հանդերձի կուրծքը կարում են:

Կնոջ կաթը իբր դեղ գործ են ածում, երբ երեխան աղջիկ է.—բամբակը թաթախում են և դնում ցաւոյ աչքի վրայ:

Ցանկանալով, որ երեխան հանգիստ և երկար քնի, մայրը օձի շապիկ կամ նապաստակի ականջ է դնում նրա բարձի տակ:

Եթէ վատառողջ է՝ նրան կշռում է փողոցից հաւաքած ոսկորների հետ:

Եթէ «քառսնքակոխ» է լինում երեխան, այսինքն՝ սկսում է հետզհետէ նիհարել, երեք չորեքմուտք կշռում են նրան քաքորի հետ, եթէ ծանրանում է՝ նշանակում է ապրելու է, իսկ եթէ թեթեւանում է՝ մեռնելու է:

Կոխուած երեխային լողացնում են և ապա մի ամուլ կնոջ քառասուն բաժակ ջուր են ածել տալիս երեխայի գլխին: Սա քառասներորդ բաժակի ժամանակ թքում է լողացած ջրի մէջ ասելով. «Ջնջուի վատ մարդը, քոռանայ չար աչքը, փչանայ չար նիւթը, չար նազարը»:

Եթէ մի կնոջ երեխաները չեն ապրում, խնդրում է մի դարբնի, որ Աւագ ուրբաթ գիշերը մի «գօղ» շինէ։ Սա էլ անխօս մի կտոր պողպատի եօթը հարուած է տալիս և ապա մի մանեակ, «դող», շինում, որը այդ կինը 1—2 տարի կրում է պարանոցին, ու ապա հանում, խնամքով պահում։

Այդպիսի ճակատագրական մահից ազատելու համար՝ երեխան աշխարհ գալիս դնում են մի խախալի (ցորենի մաղ) մէջ, ուր լինում են 7 ասեղ, 7 գոյն մետաքսի թել, մի պայտ, մի քոռամեխ։ Ապա այս բոլորը բացի խախալից թաղում են հէնց այդ, ծնուած տեղում, ասելով. «Դու ըստեղ մնացական ըլես, երեխէն էլ մօր խրտըտին մնացական ըլի»։

Երեխային չար աշխից ազատելու համար գիմում են հետևեալ միջոցների։

ա. Աջահուշումն է կախ անում երեխայի վզից, ուսից, մէջքից։

բ. Թիկնանոց են կարում մէջքին.— Սա մի համայիլ է, եռանկիւնաձև շորի մէջ դրուած, ասեղնագործուած և վերան կապոյտ ուլունքներ ու թելի փնջիկներ կարուած։

գ. Աչքահուլունք (կապոյտ ուլունքներ), կատուի մազ, աղ և հաց կապում են կապոյտ շորի մէջ և կարում աջ ուսի վրայ։

դ. Մի սխտորի գլուխ և մի քիչ շան դէք դնում են սև շորի մէջ և կարում նոյն, աջ ուսին։

ե. Մետաքսի թելով ասղնագործում են մի երկտակ շոր, նախապէս մի սխտորի գլուխ դնելով մէջը և կարում երեխայի մէջքին։

Դաղդաղան փայտի փոքրիկ կտորի վրայ դանակով զանազան նշխեր են անում և կարում հանդերձի վրայ կամ վզից քաշ անում։

Արդէն աչք տուածին բժշկելու համար խմորը քսում են երեխայի մարմին և յետոյ ձգում թոնիրը, իսկոյն տը-

րաբուում է և չար աչքի ազդեցութիւնը ոչնչանում: Նոյն նպատակով հրաւիրում են աղօթող կանանց՝ աղօթելու:

Երբ երեխաները հաւնգաս են լինում, այսինքն կապտում են և մեռնում, նոր ծնուելիք երեխային այդ կորուստից ազատելու համար յղի ժամանակ իշի կամ ձիու կաթ են խմում, կամ նորածնին կշռում են մի մորթած հաւի, կամ քաքորի հետ, երեխային դնում մօր աջ կողքին, իսկ հաւը կամ քաքորը տանում գերեզմանատանը թաղում:

Երեխայի առաջին ատամները երեալիս մայրը «կեռքահատիկ» է անում.—սխեռ ու ցորեն խաշում են, քամում և լցնում երեխայի գլխին, նախապէս մի շոր ձգելով: Նրան շրջապատած երեխաները հաւաքում են այդ հատիկները, ոմանք էլ ասում:

Ատմահատիկ,
Սիրուն թաթիկ,
Ուտենք հատիկ,
Որ ատամիկ
Հեշտ տայ տղիկ:

Սաչիկում հատիկը ածելիս՝ երեխայի առաջ մի սանր և մի դանակ են դնում. եթէ նախ սանրը վերցնի, գուշակում են, որ քոյր է ունենալու, իսկ եթէ դանակը՝ եղբայր:

Երբ ատամը վայր է ընկնում, ձգում են թոնրի մնուածքը՝ ասելով. «Առ քեզ ոսկո՛ւէ ատամ, տու ինձ ոսկէ ատամ»:

Կամ՝ դնում են տան դռան ճխանի տակ և դուռը տարուբերելով ասում.

Ես քեզ տամ շան ատամ, դու ինձ տու գառի ատամ:

Երբ երեխան ոտ է ելնում, ձեռից բռնում են, կանգնեցնում ասելով:

Ա՛ թէ,
Ոտի տակը վարդ է.

Կանանչներով զարդ է.

Մօրըդ համար դարդ է:

Երբ երեխան ժամանակին ոտ չի ելնում, ջրադացից ալիւր բերելիս երեխայի երկու ոտը կապում են և դնում ալիւրի վրայ, և դանակով կտրում թելը, դանակը ձգում ոտների տակ և երեխային ալիւրի վրայ թողնում փախչում: Այս միջոցին մի ուրիշը մօտ է վազում և վերցնում երեխային:

Ոմանք էլ նոր գործած գորգն կտրելիս՝ երեխայի ոտները դնում են տորթի մէջ և գորգը կտրում:

Շատերը «Ճըռռան» են շինում, որ երեխան բռնի ու ման գայ:

Երբ երեխան ուշ է սկսում թոթովել, եկեղեցու բանալին են քսում բերանին և կամ խմորոտ ձեռները լուսնում են և ջուրը խմացնում երեխային:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՂԵՐ

Ականջացաւ.—Օդի են կաթեցնում ախանջի մէջ և կամ կովի իւղ ածում:

Ամրութեան դեմ.—Սինամաքի են եփում և խմացնում շաքարով:

—Կովի հում կաթ կամ կովի հալած իւղ և կամ դարալալու կոշուած տերեւները եռացնում են և ջուրը խմացնում:

Ամրութեան ժամանակ տաքութիւնը կտրելու համար ուռենու տերեւները եփում են և նրա ջրով լողացնում:

Այրուածը բուժելու համար իշի ախանջը կտրում են և արիւնը քսում այրուած տեղը:

—Խամ հողը թոնրի վրայ խանձում են և ապա շաղախում, դնում այրուածի վրայ:

Աչխացաւ.—Կարմիր ներկ (ղրմըզ) են քաշում աչքին:

—Շիւր են քցում աչքը:

—Դեղին կոճը ծեծում են, ցանում խաշած և կիսած ձուի վրայ ու դնում մրսած աչքի վրայ:

Աչքերը ուռչելիս եփած ձուռն կաշում են, կիսում և տաք տաք

դնում աչքերի վրայ: Իսկ մի քիչ յետոյ մեղրածոր քաշում աչքերին:

Ասանացաւ.—Աֆիոն են դնում ատամի վերայ, որ ցաւը կտրում է և յետոյ ատամը կոտրատում, թափում:

Արբեցողութեան դեմ. Մարդի արիւն են կաթեցնում գինու մէջ և անգիտակցօրէն խմացնում հարբեցողին:

Բկացաւ.—Իւզով ճմլում են:

—Շլորաթթու են կապում վերան:

Գլխացաւ.—Քթախոտի նման ալ են քաշում քիթը:

—Մեծած սոխ են կապում ճակատին:

—Քթախոտ են քաշում:

—Քացախ են քսում ճակատին:

—Ձիւն, սառոյց են քսում ճակատին:

Գործուկը համարում են և սրա թւի համեմատ քնարք են անում մի ուրի վրայ ու ճիւտում գոմի առիքը, հաւատալով, որ երբ ուրի ճիւղը չորանայ, կը չորանայ նաև գորտնուկը:

Թունաւորութեան մածուն, կաթ և կամ թան են խմացնում:

Լուծելու դեմ.—Չորաթան են խմացնում:—Սխտը աղանձում են, կամ վայրի տանձը չորացնում, աղում, մեղրով շաղախում և ուտում են:

Խաբբուխ.— Գլուխը տաք ջրով լուանում են և փաթաթում:

Կարմիր քաւի.—Կրմնի գիլի կոչուած կարմիր ցիւր մանրացնում են և քսում երեսին:

—Ածելիով կտրատում են երեսը:

—Հաւը կամ շան ձապը սպանում են, կուրծքը ճղում, փորոտիքը հանում են և տաք տաք կապում երեսին:

Հագի դեմ.—Եզան լեզու կոչուած բոյսի սերմը թէյի պէս պատրաստում են և խմում:

—Խորոված սոխ, կամ տակ և կամ սերկէիլ են ուտում:

Հաւկուր.—Մի երեսայ մի թուկ է ձգում հաւկուր ընկնողի վիզը և քաշ տալի դէպի աղբիւրը: Սա չորքոտանու նման, երբեմնապէս հաչելով գնում է և աղբիւրից շան նման ջուր խմում և նոյն կերպ վերադառնում:

—Հաւերի հետ կուտ է ուտում:

Չայնը կտրելու դեմ.—հում ձու են խմում:

Ջերմ.—Վառօղը մեղրի հետ շաղախում են, դնում արևի տակ թթւում է, յետոյ քսում են ջերմողի մէջքին:

—Ջերմողի մէջքին պուլիկ են դնում և ապա օղի քսում:

—Իշակաթնուկ են խմացնում, որպէս զի սիրտը յետ դայ:

նոյն նպատակով ուտեցնում են նաև միմեանց հետ խառնած մեղր, աղ և ծխախոտ:

Ձեռքի նախնոց.—Սեր (ռաժան) կամ ճրաքու են քսում:

Մազմազակ.—Այսպէս կոչուող ճանճը, որ առաւելապէս ոչ-խարների հետ է լինում, երբ կծում է մարդկանց, առաւելապէս քթի և երբեմն աչքերի մէջ, իսկոյն կծած տեղը որթնոտում է: Բժշկելու համար փոշոտ կոչուած խոտի սերմով ծուխ են տալիս, ածում են կրակի վրայ և իրենք սաւանով ծածկուած կանգնում վերան, որպէս զի ծուխը արգելուելով սաւանի մէջ բուժէ վէրքը:

Մալի կծած.—Ոչխարի վրայից ընկած տգրուկը, որ միառժամանակ քաղցած մնալով երկարում և լղարում է, թունաւոր կերպով կծում է մարդկանց: Սրանից ազատուելու համար սառը ջուր են ածում կծած տեղը և կաթ խմում, շաքար, չամիչ ուտում, որ յետ գայ:

Շան կծածի.—Բակլան երկու կտոր են անում և շան կծած տեղը դնում:

Սրի կտրածի.—Մեղրի մէջ աղած շիբ են խառնում և դնում վէրքի վրայ:

Վախի դիւ.—Մեռելից վախեցածից տանում են մի որևէ նոր ննջեցեալի գերեզմանի մօտ, վերցնում այդ գերեզմանից մի քիչ հող և դնում մի կոյսի գերեզմանի վրայ մի քիչ ցախ վառում, խունկ ծխում, և ապա այստեղից էլ մի քիչ հող վերցնելով առաջին գերեզմանից վերցրած հողի հետ շաղախում և քսում վախեցածի վզին, ձեռներին և ոտներին ու ապա ուրիշ ճանապարհով վերադառնում:

Տափակ որթ.—Բալանգի քա՞բի կոչուած պղպեղանման բոյսի չորացած հատիկներ, քիչմիշ և ընկոյզ հնգական մսխալ խառնում են միմեանց, սանդում մանրացնում, շաղախում և առաւօտը անօթուց ընդունում, նախապէս երեկոյին միմիայն 2 բաժակ կաթ խմելով: 3-4 ժամից յետոյ էլ լուծողական են խմում:

Յրսի տարածի.—Գոմէշի կղկղանքը տաք տաք քաշում են ցրտի տարած մասերի վրայ:

Եթէ աչքերն են ցուրտը տարել, գինին եռացնում են, ապա հովացնում և քաշում աչքերին:

Նաև սառուց են դնում աչքերի վրայ:

Փորացաւ.—Արաղի սապոնը քսում են մի շորի վրայ և կապում փորին:

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՑ

Հիւանդին այցելութեան գնալը սաստիկ ընդունուած է և այցելողները ոչ միայն չեն զգուշանում վարակիչ հիւանդութիւններէից, այլ և այցելելիս այնքան երկար են նստում և այնպիսի հարցերի մասին խօսում, որ շատ անգամ վրդովում են և նեղութիւն պատճառում հիւանդին:

Հոգեվարքը թեթևացնելու համար հիւանդի մօտիկները հեռանում են նրա մօտից, զսպում են իրենց արցունքը, մայրը իւր ծիծը քսում է մեռնողի շրթունքին ասելով. «Ծիծս քեզ հալալ լինի», եթէ նշանած է՝ նշանածին բերում են մօտը, օտարութեան մէջ եղողի շորերը ձգում վերան:

Եթէ հոգեվարքի ժամանակ սաստիկ լաց լինեն, հիւանդը կարող է հոգեդարձ լինել, այս դէպքում ջուր են խմացնում, որ հոգին աւանդէ:

Մեռնելու լուրը առնելուն պէս՝ տնեցիները թափւում են ննջեցեալի վրայ, սաստիկ լալիս, բղաւում, ննջեցեալին շարժում, կարծես կամենալով զարթեցնել:

Անմիջապէս՝ մինը ծածկում է ննջեցեալի աչքերը՝ եթէ բաց են մնացել, փակում բերանը, շորերը հանում, կին ննջեցեալի գլխին մի շալ փաթաթում:

Մի քիչ յետոյ հրաւիրւում է քահանան, որ հոգոց է ասում և օրհնում մի թաս ջուր: Ապա ննջեցեալին տանում են մի առանձնացած տեղ՝ լողացնելու. պառկեցնում են մի տախտակի վրայ, երեսը դէպի արևելք դարձրած:

Սովորաբար լողացնողները երեք հոգի են լինում, կնոջը՝ կին, տղամարդունը՝ տղամարդ: Թէպէտև լողացնելու համար յատկապէս ջուր են բերում, սակայն չեն կատարում այն մի քանի նախապաշարմունքները, որ ընդունուած են ուրիշ գաւառներում. միայն, երբ ննջեցեալը տանում են լողացնելու, նրա տեղում մի քար են դնում, «որպէսզի նրա յետեից ուրիշը չմեռնի»:

Լողացնողները նախ և առաջ լուանում են իրենց ձեռները, ապա նրանցից մինը բռնում է ննջեցեալի երկու ձեռքը, երկրորդը ջուր ածում, իսկ երրորդը մի ձեռնոց— ալճակ—անցկացնելով սկսում է լողացնել, միայն ամենից առաջ երեք անգամ ջուր է ածել տալիս ննջեցեալի աջ ձեռի մէջ և բարձրացնում, նոյն ձեռով երեսը լուանում, իբր թէ ննջեցեալը ինքն է լուացւում և սրբւում մեղքերից:

Ապա լուանում է ամբողջ անդրին, ու ձեռնոցը հանում դնում ծծի մօտ: Յետոյ մի ուրիշ ձեռնոց է անցկացնում, և սրանով էլ ներքին մասը լուանում, ու ձեռնոցը դնում սեռական անդամի վրայ: Ապա ննջեցեալին նստած դիրք են տալիս և քահանայի օրհնած ջուրը ածում գլխին: Յետոյ կաթսան բերնքսվայր և սրա վրայ թասը նոյն կերպ դնում են ու այդպէս թողնում մինչև եօթը տալը:

Ննջեցեալին լողացնելուց յետոյ հազցնում են շապիկ, շապլենկեր և ապա պատանքում, նախապէս այդ կտորը երեք անգամ մեռելի վրայից իրար ձգում «Աստուած ողորմի» հռչուն ասելով: Աւելացած կտորը պահում են և 3 օրից յետոյ լողացնողին տալիս: Պատանքի կտրծքն ու երեսը չեն կարում, այլ ասեղը վերան շուրուբած թողնում են, եկեղեցում կարելու: Ուրիշ տեղերի պէս խաչաձև ուսկապ չեն կապում, միայն երեխայի պնչի մէջ և աչքերի վրայ բամբակով փաթաթած խուռնկ են դնում, ձեռքերին միմի մոմ տալիս. միայն նախապէս մոմը վառում են, յետոյ նրանից միւսը վառում, և ձեռքով հանգցնում առաջինը, ապա կրկին վառում առաջինը երկրորդից և վերջինս հանգցնում, յետոյ կրկին վառում առաջինից և երկուսը միմեանց մօտեցնում ու միասին հանգցնում:

Ննջեցեալին պատանքելուց յետոյ «ղոշբոյնուղ» կոչուած գունաւոր կապերտի մէջ փաթաթում են և պառկեցնում նաշի կամ դագաղի մէջ, նախապէս մի բարձ դրնելով գլխի տակ և երեսքաշը (վառ) քաշում երեսին:

Մեծ մասամբ նաշով են տանում գերեզմանատուն և միայն շատ քչերին թաղում դագաղով: Երիտասարդի դագաղի վրայ կարմիր, իսկ ծերինը՝ սև կտոր են քաշում: Հանդերձներ հագցնում են նշանուած, նորապսակ կամ մի հատիկ երիտասարդներին, այն էլ ոչ միշտ: Մեռած քահանայի կրծքին աւետարան, շուրջառ և գաւազան են դնում:

Սովորաբար նոյն, մեռած օրը, տանում են եկեղեցի: Երեխաներին նոյն օրն էլ թաղում են, իսկ չափահասներին պահում են 2—3 օր, կամ եկեղեցու և կամ նրա մօտ մի սենեակի մէջ:

Տան մէջ թաղման կարգը կատարելով տղամարդիկ վերցնում են ննջեցեալին և ձեռներին բռնած (և ոչ թէ ուսերին դրած) տանում եկեղեցի, և դնում երկու աթոռների վրայ, սնարի և ոտների մօտ մի-մի մօմ վառում:

Ապա բոլորը վերադառնում են ննջեցեալի տունը, ուր քահանան հոգոց է ասում և այժմ միայն ցրւում են:

Քանի ննջեցեալը եկեղեցումն է, պառաւ կանայք թելով չափում են իրենց հիւանդներին և տանում այդ թելը դնում ննջեցեալի պատանքի մէջ, որպէսզի այս հիւանդների ցաւն էլ նա հետը տանի: Այս նախապաշարմունքից յառաջացել է «ցաւդ տանեմ» փաղաքշական դարձուածքը, որ բաւական տարածուած է: Եւ այս հաւատը այնքան խոր է, որ շատ անգամ ննջեցեալի տէրերը որոնում են և այդպիսի թելերը հանում պատանքի միջից դէն շարժւում, որպէսզի իրենց ննջեցեալը նեղութիւն չկրի:

Թաղման օրը կին ննջեցեալի գլուխը սովորական ձևով կապում—յարդարում են, իսկ տղամարդի՝ միայն միրուքն են սանրում. նախ քան պատարագը՝ մօտիկ կանայք համախմբուելով ննջեցեալի տանը՝ դնում են եկեղեցի, շատերը տանելով իրենց հետ սուսամբար և այլ ծաղիկներ, որ դնում են ննջեցեալի կողքերին: Այստեղ երկար լաց են լինում, ողբեր ասում և ապա վերադառնում տուն, ուր մնում են մինչև պատարագի աւարտը, երբ կրկին գալիս

են եկեղեցի, և այս՝ այն պատճառով, որպէսզի իրենց լացով չխանգարեն ժամասացութիւնը:

Պատարագի ժամանակ ննջեցեալի բարեկամները մոմեր են գնում և վառում դազաղի շուրջը: Պատանք կարողը 50 կոպէկ կամ մի ըուբլի առնելով մեռելատիրոջից՝ դնում է մեռելի աջ բռի մէջ, ձեռքը փոքր ինչ ուղղելով: Յետոյ երբ քահանան «աշխարհ է գալիս», («Բարեխօսութեամբ» երգելով թափօր անելիս) կանգնում է ննջեցեալի մօտ և հոգոց ասում լռեցեայն, ապա մի նշխարք է դնում ննջեցեալի բերնի վրայ և վերցնում նրա բռումը՝ ըռած դրամը: Այս ժամանակ մինը ասում է. «Յիշեալի՛ր զմեզ առաջի անմահ գառին Աստուծոյ»: Քահանան էլ պատասխանում է. «Յիշեալ լիցիս առաջի անմահ գառին Աստուծոյ»: Վերաբերումի ժամանակ ննջեցեալի տէրը գնում համբուրում է Աւետարանը: Պատարագն աւարտելուց յետոյ պատարագիչ քահանան հանում է եկեղեցական զգեստը և միայն մի սուրջառ առնելով վերան՝ գալիս կատարում թաղման կարգը:

Նրա կտրած վարշամակը վերցնում է ննջեցեալի սեռից մի մարդ, դնում մեռելի երեսին և պատսնքի կուրծքն ու երեսը կարում և ասեղը շուրջում ճակատին, և ապա երեսքաշը քաշում վերան:

Յետոյ շատ անգամ գանձ են ասում և խաչհամբոյրը ձգում ննջեցեալի դազաղի վրայ դրուած գանձանակի մէջ: Գանձի հետ միասին կանայք էլ շրջապատելով ննջեցեալը սաստիկ լալիս են և ողբեր ասում: Խաչիկում իբր ողբոց մայր յայտնի են Իստոն (Իսկուհին) և Շողերը, որ գրեթէ բոլոր մեռելների վրայ գնում են ողբալու:

Թաղումից յետոյ վերադառնում են ննջեցեալի տունը, ուր տղամարդիկ լուանում են ձեռները և անմիջապէս նստում հոգու հացը ուտելու: Այս սովորութիւնը դեռ ևս չէ վերացել այս բնիկների մէջ: Սովորաբար մորթում են մի եզ կամ կով և կամ 4—5 ոչխար, նախապէս նրանց բերանը ձգելով քահանայի օրհնած աղը: Սակայն չբաւար-

Անանայով այս օրհնուած աղով, քահանան կրկին հրաւիր-
ւում է օրհնելու կաթսայով դրուած կերակրները, որ լի-
նում են բողբաշ և դումա կամ փլաւ: Քահանան սեղանը
օրհնելուց յետոյ մի-մի բաժակ օղի են մատուցանում, որ
խմում են «Աստուած հոգին լուսաւորէ» բարեմաղթելով:
Ճաշից յետոյ քահանան կրկին օրհնում է սեղանը և ապա
ամբիժք կատարում, որից յետոյ ցրւում են, ձեռք տալով
տանուտիրոջը և ասելով. «Աստուած քո մնացողդ պահի»:

Թաղման երկրորդ օրը, առաւօտեան վաղ, կանայք գը-
նում են գերեզմանատուն, շրջապատում գերեզմանը և ող-
բեր ասելով սգում. մի քիչ յետոյ գալիս են նաև տղա-
մարդիկ քահանայի հետ միասին: Վերջինս կատարում է
այգը կամ «յիգնահողէքը», յետոյ վերադառնում են մեռե-
լատիրոջ տունը ճաշում, և ցրւում:

Թաղման օրից մինչև եօթներորդ օրը՝ հոգին աւան-
դած տեղում շարունակ ճրագ (լիս) են վառում, ամեն
երեկոյ խունկ են ծխում: Ննջեցեալի մօտիկները գործ չեն
անում, ճախարակ չեն մանում, տղամարդիկ չեն սափըր-
ւում: Ամեն երեկոյ քահանան եկեղեցում ամբիժք է կա-
տարում և գալիս սգուորի տուն՝ մխիթարելու: Փալիս են
նաև բարեկամները՝ հերթով զանազան կերակրներ և խը-
միչք բերելով, որով հիւրասիրւում են բոլորը: Այս եօթ
օրուայ ընթացքում ընթրիք է տրւում նաև գերեզմանա-
հատներին (հողհատ) և ննջեցեալին լողացնողներին:

Եօթներորդ օրը «օխտն են տալիս» — եօթն են կա-
տարում: Ամառը երբեմն այս կարգը հինգերորդ օրն են
կատարում, որպէսզի աւելի շուտ կարողանան վերսկսել
աշխատել, որովհետև սինչև այդ՝ իբր սգուոր՝ ոչ մի գործ
չեն անում:

«Եօթը» կատարելիս՝ սովորաբար պատարագ են մա-
տուցանել տալիս, որից յետոյ տղամարդ բարեկամները քա-
հանայի հետ գնում են գերեզմանատուն, օրհնում գերեզմա-
նը և վերադառնում սգուորի տունը՝ հոգու հացը ուտելու,

որը բաղկացած է լինում ուտիսին՝ միայն բողբաջից, իսկ պասին՝ ձիթով փլաւից կամ սիսեռով շորվայից:

Նախ ճաշում են տղամարդիկ և ապա կանայք: Ապա մօտիկ կանայք ջուր են տաքացնում, անպատճառ այն կաթսայով, որ գործ էին անել ննջեցեալին լողացնելու համար ջուր տաքացնելիս: Սովորաբար սանամէրը լուանում է ննջեցեալի հանգերձները և տեղաշորը, իսկ միւս մօտիկ կանայք լուանում են սըգուորների գլուխները, տղամարդիկ էլ կանչում են սափրիչին՝ և սափրել տալիս սգուոր տղամարդկանց մօրուքները:

Սրանից յետոյ արդէն վերսկսում են աշխատել:

Ննջեցեալի հանգերձներից մի քանի կտոր տալիս են մեռելը լողացնողներին և գերեզմանահատներին, իսկ քահանային միայն երեսքաշը («վառը»):

Մինչև մահուան քառամներորդ օրը սգուորները եկեղեցի չեն գնում: Այդ օրը բարեկամ կանայք և տղամարդիկ գալիս են և նրանց եկեղեցի տանում, ուր քահանան ամբիժք է կատարում:

Ամբողջ մի տարուայ ընթացքում ամեն կիրակի բարեկամ կանայք հաւաքւում են սգուորների տանը, մխիթարում սգուորներին, գնում գերեզմանատուն, խունկ ծխումբլաց լինում, և ապա վերադառնալով տուն՝ առանց հաց ուտելու ցրւում:

Հինգ նաւակատիքներին և նաւասարդին բարեկամները գնում են սգուորի տունը՝ ամեն մինը այս տօներից մինում մի որևէ ընծայ տանելով: Հրաւիրւում է քահանան, հոգոց ասում և մասնակցում բարեկամներին տուած ճաշին:

Մեռելոցներին ամեն ընտանիք զանազան կերակրներ, գաթայ, հալուայ, գինի և օղի առած գնում է գերեզմանատուն, այդ բոլորը դարսում իւր մեռելի գերեզմանի վրայ և հրաւիրում քահանային՝ օրհնելու գերեզմանը, որից յետոյ ստիպում է ուտել և խմել գերեզմանի վրայ դրածներից: Յետոյ երբ բոլորի գերեզմաններն էլ այս-

պէս առանձին, առանձին օրհնում են, բոլորը հաւաքւում են մի ընդհանուր սփռոցի շուրջ, խառն դարսոտում իրենց բերած կերակրներն ու խմիչքները և միասին ճաշում, որից յետոյ սեղանակցող քահանան կատարում է հոգեհանգիստ բոլոր ննջեցեալների համար: Սեղանի մնացորդները տալիս են աղքատներին:

Չարչարանաց շաբաթի Աւագ ուրբաթ օրը բարեկամները կրկին հաւաքւում են սգուորի տունը՝ թէ՛ ննջեցեալին սգալու և թէ՛ մօտիկներին՝ մխիթարելու: Կանայք ողբեր են ասում, լաց լինում: Քահանան գալիս է և հոգոց ասում:

Ս. Խաչի ուրբաթ օրը կրկին գնում են սգուորի տունը, «սրգահանէք»—զանազան թխուածքներ—տանելով: Քահանան հոգոց է ասում և մասնակցում բոլորին մատուցող ճաշին:

Նոյն ս. Խաչի կիրակի օրը, առաւօտեան «խրով» են անում.—մարմանդ թոնրի մէջ կախում են մի մաշկած և փորոտիքը մաքրած ուլ, տակը ձաւարով լի մի կճուճ դրնելով: Այդ ուլի մի բուլը տալիս են քահանային, միւսը՝ որ մեռելափայ է կոչւում, պահում, իսկ մնացածը նոյն օրը ուտում. հետեեալ օրը, մեռելոցին՝ այդ «մեռելափայ» բուլը և այլ ուտելիքներ ու խմիչքներ առած՝ գնում են գերեզմանատուն, ուր մի ընդհանուր սփռոցի շուրջը բոլորելով՝ ճաշում են նախ տղամարդիկ և ապա կանայք, յետոյ հոգեհանգիստ են կատարում բոլոր ննջեցեալների համար: Սեղանի մնացորդները տունն չեն բերում, այլ տալիս են աղքատներին:

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

III. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

VII ¹⁾

Օճախի պաշտամունքի հետ շատ սերտ կցորդուած է կրակի պաշտամունքը: Հին յոյների և հռովմէացիների տան օճախի մէջ օր ու գիշեր անդադար պիտի կրակը վառ մնար և բնաւ չպէտք է հանգչէր: Տան տիրոջ սրբազան պարտականութիւնն էր պահպանելու այդ կրակը, վայր եկել-տարել էր նրան, եթէ կրակը մարէր: Իւրաքանչիւր երեկոյ քնից առաջ կրակի վառ ածուխները ծածկուած էին մոխրով, որպէսզի կրակը բոլորովին չհալուէր. առաւօտեան, երբ ամենքը զարթնում էին, տանտիրոջ առաջին հոգսն էր լինում մոխրի տակ առկայծող այդ կրակը վերստին կենդանացնել ու վառել: Կրակը դադարում էր տան օճախի վրայ վառուել, բորբոքուել միայն այն ժամանակ, երբ մեռնում, ոչնչանում էր ամբողջ ընտանիքը, նրա բոլոր անդամները: Հանգած, մարած օճախը հին ժողովրդների հասկացողութեամբ ընտանիքի ոչընչացման, անհետացման նշանաբանն էր: Կրակի այդ սրբազան նշանակութիւնը նոր չէ: Դա իոյնքան հին է, որքան և մարդու գոյութիւնը, մարդկութեան պատմութիւնը:

Կրակի տարերքային ոյժը, որ ամեն ինչ այրում էր կիզում, ոչնչացնում. ոյժը, որ միեւնոյն ժամանակ գիտէր ծառայել մարդու նիւթական բարեկեցութեանը, ջերմու-

¹⁾ Տես Ազգ. Հանդէս դիրք XIII.

Թիւն տալով նրան ցրտերին, լոյս մատակարարելով նրան
 գիշերային խաւարին, սրբագործւում էր իբրեւ մի ամե-
 նակարող տարր: Եւ այդ կրակը մարդկային կեանքի գործ
 չէր: Նախնական մարդը հանապազ տեսնում էր, թէ ինչ-
 պէս ահռելի որոտումներով երկնքից թաւալւում էին
 շանթեր, ինչպէս գետնի անդունդներից ժայթքում էին
 կրակ և ծուխ, որոնք այրում էին մարդկային բնակու-
 թիւնները, հրդեհում էին ամեն ինչ, ոչնչացնում, հաւա-
 սարացնում երկրներ: Ահա արդէն նախնական մարդը աս-
 տուածացնում էր կրակի այդ տարերքային ոյժը, տալիս
 էր նրան սրբազան նշանակութիւն, որը մարդկային երեւա-
 կայութեան մէջ հիւսում էր և ստեղծում կրօնական մի
 պաշտամունք, որի բեկորները մինչև այսօր պահպանուել
 են ռամկական հաւատալիքների, անոտիապաշտութիւնների
 մէջ: Հին և նոր ժողովրդների պատմութիւնը մեզ աւան-
 դել է բազմաթիւ փաստեր կրակի պաշտամունքի, կրակի
 աստուածութեան մասին: Այդ կողմից արիական ժողո-
 վրդների կրօնական պատմութեան մէջ լիակատար և ման-
 րամասն տեղեկութիւնների ենք հանդիպում: Կրակի աս-
 տուածը այնտեղ յայտնի է զանազան անուններով ու
 տարբեր ձևերով: Ոչ մի տեղ աստուածի դէմքը այնքան
 պարզ ու որոշակի հանդէս չի գալիս, ինչպէս նրա սան-
 սկրիտի Ագնի անունն մէջ, մի բառի, որը թէև կորցրել է
 իր աստուածային նշանակութիւնը, բայց պահպանել է իր
 իմաստը լաթինական ignis (կրակ) բառի մէջ: Ագնիի ա-
 նունն առաջին բառն է կազմում Բիգ-Վեդայի սրբազան
 առաջին օրհներգի մէջ: Մինչև օրս էլ մնացել են Զօրօ-
 աստրի հետևորդները, որոնք, ինչպէս հեբրեները, երբեմն Բա-
 գուի շրջաններում, կամ պարսերը Հնդկաստանում, եր-
 կրպագում են կրակին: Սլաւոնական պատմութիւնն էլ
 ներկայացնում է կրակապաշտութեան մի քանի ուղղակի
 հետքեր. ինչպէս օրինակ՝ բոհեմայի հեթանոսների համար
 ասում էին, որ սրանք պաշտում են կրակը, անտառները,
 քարերը և այլն: Կլասիկ ժողովուրդները յոյները և լաթի-

նացիները ունէին կրակի յատուկ աստուածներ՝ Հեժիւսը և Վալկանը։ Նոյն նշանակութիւնն էր վայելում հին հայոց Պանթէօնի Միհր աստուածը, աներեոյթ և աննիւթ կրակի աստուածը, մին դեռ կրակի աստուածի՝ Միհրի տեսանելի, նիւթական արտայայտութիւնն երևում էր Արեգակն ու Լուսին աստուածների մէջ։

Սակայն ինչպէս այդ կրակը դարձաւ աստուածներից դէպի մարդիկ։ Հին յոյները իրենց դիցաբանութիւնների մէջ աւանդում են, որ կրակն առաջին անգամ աստուածներից յափշտակեց Պրօմէթէոս և տուեց մարդկանց, և ահա այդ օրից մարդիկ հնարաւորութիւն ունեն օգտուելու կրակի բարիքներից։ Արդեօք նոյնը չի՞ մտածում հայկական հաւատալիքը, որ ասում է, թէ կրակը երկնքից իջել է կայծակով և մնացել կայծաքարի մէջ, որից մարդիկ յետոյ գայլախաղով (չախմախով) խփել, հանել են։

Կրակի այդ սրբազան նշանակութիւնը հին ժողովուրդները ցոյց էին տալիս ոչ միայն տեսականօրէն, այլ և գործնականապէս։ Նրանք հաւատում էին, որ կրակի միջոցով կարելի էր նիւթական կապ հաստատել աստուածների, ոգիների հետ։ Աստուածներին ու ոգիներին մատուցւող բոլոր զոհերը ու բնական ընծաները այրւում էին խարոյկների կամ յատուկ զոհարանների վրայ։ Այս դէպքում հին կրօնական վարդապետութիւնն այն հայեացքն էր պաշտպանում, որ բոլոր զոհաբերութիւնները, կրակի վրայ այրուելով, անցնում են անմիջապէս աստուածներին, որոնք միայն այդ եղանակով հնարաւորութիւն ունեն մարդկանցից, մահկանացուներից ստանալ և ընդունել բոլոր իրենց մատուցած ընծայաբերութիւնները, վայելել իրենց պաշտողների կողմից առաջադրած տուրքերը։ Սրանով պէտք է բացատրել այն փառահեղ զոհաբերութիւնները, ողջակէզները հին հայոց քրմերի պաշտօնական ծիսակատարութիւնների միջոցին, երբ հարիւրաւոր, բիւրաւոր ցուլեր, առջարներ ողջ ողջ կիզւում էին զոհարանների առաջ։ Մեր պատմագիրները մի շարք

տեղեկութիւններ են հաղորդում, թէ հին հայոց նախարարներն ու թագաւորներն ինչպիսի հանդիսակատարութեամբ զոհեր էին մատուցանում աստուածներին, զոհարանների՝ բազիւնների վրայ այրելով առաջադրած ընծաները:

Հեթանոսական կրօնն անցաւ, վերացաւ, բայց ողջակէզները սրբագործուելով տակաւին շարունակեցին իրենց գոյութիւնը պահպանել քրիստոնէութեան մէջ. այնքան խիստ էր արմատացած ժողովրդի կրօնական աշխարհայեացքում զոհաբերութիւնների նշանակութիւնը: Եւ ահա այդ ողջակէզները մինչև օրս պահպանեցին իրենց իմաստն՝ միայն արտաքուստ, ձևականօրէն փոփոխուելով: Արդի ժողովրդական սովորութիւնների մէջ գոյութիւն ունեցող «մատաղի» գաղափարը ողջակէզի, կրակով զոհաբերութիւն անելու մնացորդն է:

Կրակի պաշտամունքի նշանները հին հեթանոսական կրօնից մնացել են հայաբնակ շատ տեղերում այն սովորութիւնների մէջ, որոնք կատարում են Տեառնընդառաջի տօնին, այսպէս անուանուած «տրնդէզ» վառելուն մէջ: Սա երևի մի կրօնական, սրբազան պար է եղել, որ հին հեթանոս հայերը կատարելիս են եղել տարուայ որոշ օրերին կրակի աստուածութեան տօներին: Ինչպէս յայտնի է, նոյն իսկ այժմեան եկեղեցական ծէսերի մէջ պահպանուել են մի քանի հեթանոսական սովորութիւններ: Սհա այդ սովորութիւններից մէկն էլ Տեառնընդառաջի երեկոյեան հանդիսաւոր ժամերգութեան ժամանակ ջահի կամ աշտանակի վառելն է, որից ներկայ եղող ժամաւորներն էլ վառում են իրենց ձեռքերում ունեցած մոմերը և այդպէս վառած տուն են տանում. այդ մոմը ամբողջ տարի պահում են, իբրև մի սրբութիւն: Շատ գիւղերում քահանաները թափօրով դուրս են գալիս գաւիթը, ուր նշանած տղաները պատրաստած են լինում ցրտենու ճիւղերով խաչաձև խարոյկ. քահանան աղօթքներ է ասում և օրհ-

հում այդ խարոյկը, որը այդ միջոցին երիտասարդները իրենց վառ մոմերով վառում են¹⁾։

Սակայն մեծ մասամբ ընդունուած է այդպիսի խարոյկներ վառել իրենց տան կտուրներում եկեղեցուց բերած մոմից, որը վառուած էր ջահից և ասյա այդ խարոյկի շուրջը պար են բռնում և այլ տօնական ծէսեր կատարում։ Խիստ բնորոշ է այդ ծիսակատարութիւնը Զաւախքում²⁾։ «Գրեթէ ամեն ընտանիք մոմ է գնում և երբ ժամասացութիւնը վերջանում է, միմեանց հրհրելով, կռուելով աշխատում են վառել մոմը ջահից և առանց հանգցնելու տանել տուն։ Այստեղ բակերում և հերթիկներում արդէն դիզուած են լինում խոտի կոյտեր, որ վառում են եկեղեցուց բերած մոմերով։ Այս ժամանակ ամեն կողմից *սէրնդազի* ծուխը քուլայ բուլայ վեր է բարձրանում։ Ծերերն ու պառաւանները ուշի ուշով նայում են, թէ ծուխը որ կողմն է գնում և ըստ այնմ էլ գուշակութիւններ են անում։ Երեխաներից սկսած մինչև ծերերը թռչկոտում են տէրնդազի վրայով, իսկ աղջիկներն ու կանայք պտտում են շուրջը՝ բոլորեքեան «Ոչ քորոտիմ, ոչ բորոտիմ» ասելով։ Մանր տղաներն ու աղջիկներն էլ յատուկ այս նպատակի համար գործուած գուլպաներ կամ արախչիներ են ձգում կրակը, որպէս զի շնորհք ստանան։ Բայց սրանք բոլորը դադարում են, երբ նորապսակ ամուսինները գալիս են տէրնդազի շուրջը պտտուելու։ Հարս ու փեսայ միմեանց բռնած, ձեռներին զոյգ մոմեր, հարսի կողքին սանամայրը, փեսինը՝ կնքահայրը կանգնած, ձեռներին մի մի մոմ, երեք անգամ պտտւում են։ Տէրնդազի շուրջը պտտեցնում են նորածին երեխային, որ բառասունը լցուի։ Իսկ ամուլ կանայք իրենց ուշխուրի ծայրն են վառում, որ երեխայ ունենան»։

Հայերը այդ սովորութեան մէջ երկի արտայայտում էին իրենց հաւատը դէպի կրակի մաքրիչ ոյժը, նրա աս-

1) Ե. Լալայեան. Վարանդա, եր. 289. նոյն Սիսեան, եր. 153.

2) Նոյնը՝ Զաւախք, երես 287—288.

տուածային ու սրբազան բնաւորութիւնը, ինչպէս և սլաւները ու մի քանի ժողովրդներ, որոնք հնում բնակւում էին Եւրոպայում

Ժամանակակից ռսների և մի քանի սլաւ ժողովրդների մէջ գոյութիւն ունի մի սովորութիւն, որ մեծ նշմանութիւն ունի հայկական «տէրնդադի» հետ. այսպէս անուանած Իվան Կուպալայի տօնին, յունիսի 23-ին, երեկոյեան խարոյկներ են վառում, չորս բոլորքը պար բռնում կամ կրակի վրայով թռչկոտում են ու երգում: Նոյնանման փաստ մենք գտնում ենք ժամանակակից իրլանդացիների մէջ, որոնք խարոյկներ վառելով թռչկոտում, երգում, պարում են կրակի շուրջը որոշ և յատուկ օրերին:

Կրակի պաշտամունքը սրանով չի վերջանում հայերի հաւատալիքների մէջ: Ընտանեկան պաշտամունքը, սնտիապաշտութիւնները պահպանել են բազմաթիւ սովորութիւններ, որոնք ապացուցանում են թէ՛ ճրքան խորն էին արմատացած ժողովրդի կրօնական հայեացքների մէջ կրակի կուտին վերաբերեալ հաւատալիքները, որ դարերի ընթացքում ռամկական կրօնական փիլիսոփայութիւնը չէր կարողացել թօթափել իրենից նրանց ազդեցութիւնը:

Վարանդայում, երբ նորապսակները եկեղեցուց վերադառնալով մօտենում են տանը, թագաւորի մայրը մի սկուտեղի մէջ երկու լաւաշ հաց և մի փոքրիկ ափսէի մէջ կրակ՝ վրան խունկ դրած պտտեցնում են տան չորս անկիւնը, ապա դուրս գալիս և երեք անգամ պտտում թագաւորի և թագուհու շուրջը: Կրակը այստեղ տնային, աստուածութեան նշանաբանն է, իսկ խունկը՝ դա այն քաղցրաբարոյ այրւող նիւթն է, առանց որի, ինչպէս յայտնի է, չէին կատարւում թէ՛ հին հեթանոսական և թէ՛ արդի քրիստոնէական կրօնական ծիսակատարութիւններն ու հանդէսները:

Այժմս էլ, ինչպէս հին հայերի, հռովմէացիների, յոյների և այլոց մօտ, հայ ընտանեկան օճախներում գիշեր

ցերեկ կրակը պիտի վառ պահուած լինի և այդ պարտականութեան հոգսը դրուած է տանտիրուհու վրայ, որ ամեն անգամ երեկոյեան, քուն մտնելուց առաջ հոգատարութեամբ ծածկում է կրակը մոխրով, որպէսզի կրակը պահուի մինչև առաւօտ, երբ լուսաբացին նոյն տանտիրուհին նոր փայտեր, կամ ածուխ աւելացնելով վառում, բորբոքում է կրակը: Կրակը սրբութիւն է համարւում, ուստի նրանով երգւում են, նրան օգնութեան են կանչում անէծքների ժամանակ: Նոյն այդ պատճառով չեն կոխում, ոտք չեն դնում, չեն թքում, ջուր չեն ածում կրակի վրայ. նրա վրայից չեն անցնում, գիշերները երբէք կրակ փոխ չեն տալիս. միշտ ասում են «կրակը օրհնի», մեղք համարելով ասել «կրակը հանգցրու»: Սակայն երբ բացօդեայ տեղումն են կրակ անում, որպէս զի արգելեն սատանաներին ու չար ոգիներին կրակից տանելու, վերան խաչակնքելով ջուր են ածում: Ընդհանրապէս կրակը հանգցնելիս չեն փչում, այլ վրան մոխիր են ածում:

Բորչալիում գիւղացիները հաւատալով, որ կրակը կարող է չարերին հալածել, անթեղ անելիս խանձողի կոթը դէպի դուռն են ուղղում, որպէսզի չարը ներս մտնելիս դէպի նա գայ և հալածուի:

Կրակի այս սրբազան նշանակութիւնը ժողովուրդը միշտ խառնում է օճախի պաշտամունքի հետ: Ուստի շատ տեղերում այդ երկու պաշտամունքները միացած են ու վերածնւել են մի կուլտի. կրակ, օճախ կամ թոնիր հոմանիշ նշանակութիւն են ստանում ժողովրդական հաւատալիքների մէջ և դառնում են մի կուլտի առարկայ:

VIII

Հին հայոց հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրելիս տեսնում ենք, որ նա տոգորուած է դուալիստական վարդապետութեամբ: Հին հայոց կրօնը, ինչպէս և հին պարսից զրադաշտականը, աշխարհիս արարչագործութեան

մէջ ընդունում էր բարի ու չար էակների գոյութիւնը: Ինչպէս որ լոյսն ու խաւարը միշտ իրար ներհակ հասկացողութիւններ են, որոնք միմեանց դէմ գոյութեան կռիւ են մղում, այնպէս էլ բարին ու չարը պարփակում են իրենց մէջ մարդկութեան կեանքի, աշխարհիս գոյութեան երկու ներհակ գաղափարները: Եւ անա ժողովրդական հին փիլիսոփայութիւնը լոյսն հոմանիշ է դարձրել բարուն, իսկ խաւարն ու մութը՝ չարին: Մարդուս հոգևոր բարոյական կազմի մէջ, ինչպէս և տեսանելի բնութեան մէջ, հէնց նրա գոյութեան առաջին օրուանից հանդէս են գալիս այդ երկու տարրերը՝ բարին և չարը: Այդ երկու տարրերը միշտ իրար հետ կռուում, պատերազմում են իրենց գոյութիւնը պահպանելու և մարդկութեան վրայ տիրապետելու նպատակով: Սակայն բարին, ինչպէս ուսուցանում էր դուալիզմի վարդապետութիւնը, վերջ ի վերջոյ պիտի յաղթանակի, իսկ չարն ընդ միշտ խորտակուելով պիտի հեռանայ ասպարիզից, պիտի իսպառ վերանայ այս աշխարհից:

Թէև հին հայկական Պանթէօնի մէջ բարութեան, բարի դերագոյն էակի, աշխարհիս արարչագործի Արամագդին կից չենք գտնում չարի, աշխարհիս աւերմունքի գերագոյն էակի՝ Ահրիմանի անունն, ինչպէս դա գոյութիւնունի հին պարսից, հնդկաց և այլ կրօնական վարդապետութիւնների մէջ, բայց և այնպէս մենք տեսնում ենք, որ հին հայոց ամբողջ դիցաբանութեան մէջ կարմիր թելով անցնում է այդ դուալիզմը՝ բարի ու չար գաղափարների կրօնական փիլիսոփայութիւնը: Մանաւանդ դա աչքի է ընկնում երկրորդական աստուածների ու ոգիների անուններն և նշանակութիւնը վերլուծելիս: Ո՛չ միայն հեթանոսութեան մէջ է տիրապետել դուալիզմը, այլ և մաւամբ անցել է քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ: Թէև քրիստոնէութիւնը միաստուածութիւն է ընդունում, այն էլ միմիայն իբրև բարի, ամենաողորմած գաղափարով, այնուամենայնիւ քրիստոնէութեան մէջ գոյութիւն

ունի հրեշտակների ու սատանաների հասկացողութիւնը՝ բարի և չար գաղափարների այդ մարմնացումը:

Ուրեմն զարմանալի չէ, որ ևս առաւել ընտանեկան հաւատալիքների, պաշտամունքի մէջ հանդիպելու ենք այդ դուալիզմը: Հայ ժողովուրդը հաւատում է, որ կան բարի ու չար ոգիներ, լոյս ու արդար ոյժեր, խաւար և մութ ոյժեր, որոնք մասնակից են մարդու ամբողջ կեանքին: Առաջինները միշտ հովանաւորում, պաշտպանում են այն ընտանիքները ու սրանց անդամներին, որոնք երկրպագում, հաւատում են և ընդունում նրանց իբրև իրենց տան, օճախի սրբեր, աստուածութիւններ. ընդհակառակն երկրորդները ժողովրդի հաւատալիքով իրենց բնոյթի համեմատ հանապազ չարիք ու պատուհաս են հասցնելու ընտանիքին, միշտ վնաս ու մահ են պատճառելու տան անդամներին: Այս դուալիզմը ահագին ծաւալ է բռնում հայ ուսմական հաւատալիքների մէջ, սոսկալի չափերով կաշկանդել է ժողովրդի սնոտիապաշտական երեակայութիւնը: Հայ կինը, հայ ընտանիքի հայրը իր ամբողջ կեանքի, իր գործերի բովանդակ ընթացքում միշտ ղեկավարւում, միշտ շարժւում է այնպէս, որ չգրկուի բարի ու լուսաւոր ոգիների հովանաւորութիւնից և ընդհակառակն հանապազ միջոցներ է ձեռնարկում, զանազան «թիլիսմների» դիմում իր կեանքը, իր տան գործերը ապահովելու և անվնաս դարձնելու չար ու խաւար ոյժերի շահատակութիւններից: Այդ կողմից հայ ընտանեկան պաշտամունքը մի անսպառ շտեմարան է, ուր հայ ուսումնասէրը կը գտնի անչափ բազմաթիւ փաստեր ու տեղեկութիւններ կրօնական հաւատալիքների դուալիստական բնաւորութեան մասին, դուալիզմի, որը հազարաւոր տարիների ընթացքում անցել է նախնուկան հայ հեթանոսական կրօնական փիլիսոփայութիւնից և այսօր իր բեկորներով յիշեցնում է անցած-գնացած, հնութեան փոշով ծածկուած հայ ժողովրդական կուլտուրայի մասին:

Իւրաքանչիւր հայ ընտանիք, բացի իր հայրենական

պապերի ու նախահայրերի հոգիներին պաշտելու, ունի նաև իր ընտանեկան յատուկ պաշտպան սրբեր, տնային բարի հովանաւորողներ, այսպէս անուանեալ պահապան հրեշտակներ. հայ ժողովուրդը մինչև օրս էլ սովորութիւն ունի ընտրել և ունենալ իր տան, իր ընտանիքի համար յատուկ մի հովանաւոր, այս կամ այն սուրբը, որի պաշտպանութեան է նա յանձնում իր ամբողջ ընտանիքն և տունը: Որոշ օրերին աղօթքներ ու փառաբանութիւններ են մատուցանում, մատաղ և այլ զոհաբերութիւններ են անում այդ սրբին, գնում են ուխտի նրա անուան նուիրւած տեղերը, երկրպագում, համբուրում նրա մատուցները և այլն: Ջրերք կանայք, կամ այնպիսիները, որոնց զաւակները միշտ մահանում են, երգում են տալիս և ուխտ անում, որ իրենց առաջին ծնուած զաւակը ընծայաբերում են իրենց տան սրբին և սրա ծառան կրգարձնեն: Եւ ահա հին հոովմէացիների տնային աստուածները՝ *պեմասները*, հին հայոց ընտանեկան աստուածները՝ *դիւցազներն ու քաջերը* այսօր վերափոխուել են ու մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս այս կամ այն հայ ընտանիքը իր տան հովանաւոր է համարում Ս. Սարգսին, Ս. Գէորգին, Ս. Մինասին և այլ սրբերին, ինչպէս և մի շարք բարի հրեշտակներին, որոնք տան միակ պահապաններն են հանդիսանում:

Եթէ ամուսնանում է հայ երիտասարդը, որի ընտանիքը Ս. Գէորգի հովանաւորութեան ներքոյ է գտնւում, այնպիսի աղջկայ հետ, որի ընտանիքի սուրբն էր համարւում Ս. Սարգիսը, այն ժամանակ աղջիկը, պսակուելով, յարում է արդէն իր նորատի ամուսնու տան ու ընտանիքի սրբի պաշտելուն: Նորահարսը զագարում է այլևս իր ծնողների, իր նախկին ընտանիքի սրբին՝ Ս. Սարգսին, ուխտադնացութեան գնալու, այլ դիմում է միշտ Ս. Գէորգի հովանաւորութեանը և այդ օրուանից սկսած նա Ս. Գէորգին անուանում է «իմ մարդու տան սուրբը»: Գանձակում իւրաքանչիւր ընտանիք մի որևէ սրբի «ղուլ» է, այսինքն նրան համարում է իր գերդաստանի օճախի սուրբը:

և ծանր բողոքներին նախ նրան է դիմում: Ուստի և ծննդաբերութեան ժամանակ յատուկ նրա համար մոմեր են վառում և տան երեխաներից մէկը 12 անգամ այդ սուրբին ծունր է դնում¹⁾: Բացի այդ՝ Հայաստանի շատ տեղերում, երբ հարսը եկեղեցուց պսակադրութիւնից դառնում է ղէպի նորափեսայի տունը և առաջին անգամ ոտք դնում նոր ընտանիքի մէջ, տան շէմքում իսկոյն մօրթում են աքլոր կամ մի ոչխար. այդ զոհաբերութիւններով ժողովուրդը մտածում է հայցել տան սրբերի գութն ու հովանաւորութիւնն ընտանիքի այդ նորեկ անդամի, այդ ընտանեկան կուլտին նոր յարողի վերաբերմամբ:

Իւրաքանչիւր տան մէջ ժողովրդի հասկացողութեամբ կան պահապան հրեշտակներ, որոնք ընտանիքի անդամներին հեռու են պահում զանազան փորձանքներից ու անվնաս կացուցանում զանազան չար ոգիներից ու վտանգներից, հրեշտակներ, որոնք հոգս են քաշում այդ տան յարատե գոյութեան մասին: Ահա թէ ինչու ժողովրդի հաւատալիքների մէջ գտնում ենք բազմաթիւ հրեշտակներ, որոնք այս կամ այն բարի նպատակին են ծառայում:

Ամեն մի մանուկ ունի մի պահապան հրեշտակ, որ շարունակ սաւառնում է նրա շուրջը և պահպանում նրան: Երբ մանուկը քնում է, հրեշտակը իր թևերը պարզած հըսկում է նրա վրայ. և երբ զարթնում է, հրեշտակը խաղում է նրա հետ, զբաղեցնում, ուրախացնում է նրան: Այս հրեշտակը ֆնում է երեխայի մօտ մինչև որ երեխան սկսում է ճանաչել իր մօր, շրջապատող մարդկանց: Կան նաև հացի հրեշտակներ, որոնք կանգնում են թոնրի բերանին, երբ կանայք հաց են թխում, և Տան պահապան հրեշտակներ, որոնք բնակւում են ալիւրի ամբարի վրայ: Այս վերջին տեսակի հրեշտակին շատ նման են իրենց նշանակութեամբ Տան դոլլաք, այսինքն տան բաղդի, հարստութեան և ապա Տաւառի դոլլաք հրեշտակները:

Ջաւախքի հայ հարսներն ու կանայք երեքշաբթի լոյս

¹⁾ Ե. Լալայեան, Գանձակի գաւառ, եր. 46.

չորեքշաբթի, հինգշաբթի լոյս ուրբաթ և շաբաթ լոյս կիրակի երեկոները ժամասացութիւնից յետոյ այլևս չեն աշխատում և առագաստ չեն մտնում ի պատիւ Չորեքմասի, Ուրբաքմասի և Կիրակնամասի ոգիների, որոնց նրանք ծննդաբերութեան պաշտպան են համարում: Սրանցից երկուսը՝ Չորեքմուտքը և Ուրբաթմուտքը կոյս քոյրեր են, իսկ Կիրակմուտքը կամ Հիշտէքը սրանց երիտասարդ եղբայրն է: Ծննդաբերութեան ժամանակ սրանք գնում են ծննդկանի մօտ. Կիրակնամուտքը նստում է դռան յետև և կատարում քոյրերի պատուէրները—գուռը փակ պահել, ջուր, հաւկիթ բերել և այլն. իսկ երկու քոյրերը կատարում են մանկաբարձուհու դերը. երբեմն էլ զանազան քնորհքներ են պարգևում նորածնին¹⁾:

Նոյն այդ տնային պահապան հրեշտակների հովանաւորութեան ներքոյ էին գտնւում հայերի մէջ, ինչպէս և հին հռովմէացիների և յոյների մօտ, ճանապարհորդներն ու հիւրերը: Սրանով պէտք է բացատրել, թէ ինչու հայ ժողովուրդը մինչև վերջերս յայտնի էր իր հիւրասիրութեամբ, երբ օտար ճանապարհորդներին, գիւղ եկողներին իր տանը գիշերելու, հանգստանալու և կազդուրուելու էր պահում. դա մի բնորոշ գիծ է, որ յատուկ է նահապետական կեանքով ապրող ընտանիքներին ու գերդաստաններին, ուր հիւրասիրութիւնը գտնւում է տան պահապան հրեշտակների հովանաւորութեան տակ: Հիւրերը համարւում էին Աստուծոյ ուղարկուածներ, բարի հրեշտակներ՝ տան պահապանների հիւրեր. չընդունել այդ տեսակ հիւրին, օթիւան չտալ ճանապարհորդին, սնունդ և կերակուր չմատուցանել նրան, կընշանակէր մեղանշել ընտանիքի սրբերի դէմ, բարկացնել տան պահապան հրեշտակին....

IX

Եթէ բարի ոգիները, պահապան հրեշտակներն այդքան մեծ թուով են հանդիսանում հայ ընտանեկան պաշտա-

1) Ե. Լալայեան, Ջաւախք. երես 229—230.

մունքի մէջ՝ դա հասկանալի է: Ժողովուրդը, ամեն կերպ աշխատելով ապահովեցնել իր գոյութիւնն, իր ընտանիքի յարատեւութիւնը, հաւատում էր, որ դրա համար բաւական էր այս կամ այն սրբի հովանաւորութեանը դիմել, իր տունը բնակեցնել զանազան բարի հրեշտակներով, անտեսանելի պաշտպաններով: Չէ՞ որ չար ոգիները, մութ և խաւար ոյժերը աւելի բազմաթիւ էին. չէ՞ որ նրանք ամեն մի ըուպէ պատրաստ էին չարիք, վնաս հասցնել մարդկանց: Սակայն այդ չարերը այնքան վնասակար ու թշնամական բնոյթի տէրեր են, որ դաւեր են լարում, կռւում են նոյն իսկ բարի ոգիների դէմ: Ուրեմն պէտք է երեակայել, թէ ժողովրդի ֆանտազիան ինչ աստիճանի սոսկալի գոյներով է ներկայացնում այդ անտեսանելի չար էակներին, որոնք լցրել են իրենցով ամբողջ բնութիւնն, համայն տիեզերքը: Մարդկային կեանքը, սկսած իր աշխարհ լոյս գալու առաջին օրից մինչև մահը, հանապազ ենթակայ է չարերի հալածանքներին ու դաւերին, որոնցից միշտ հարկաւոր է աշաւորջ պաշտպանուել:

Ահա այդ չար ոգիներն են, որոնք դժբաղդութիւն, հիւանդութիւն են հասցնում ընտանիքներին, ցաւ ու կրակիծ բերում մարդկանց, թունաւորում բազմաթիւ կեանքեր: Ժողովուրդն հաւատում է, որ այդ չարերը անհամար շատ են ու բնակւում են ամեն տեղ, հետապնդում մարդուն նրա կեանքի իւրաքանչիւր քայլափոխում: Հին հայերի մէջ, որպէս երևում է պատմական տեղեկութիւններից, հաւատում էին այդպիսի չար ոգիների գոյութեանը, որոնք յատկապէս ենթարկւում էին ու ծառայում գերագոյն չար սկզբունքին, չար աստուածութեանը. դրանք դերերն ու վիշապազորններն էին, որոնց անունները պահպանուել են նաև արդի ժողովրդական հաւատալիքների մէջ: Ռամկական սնոտիապաշտ վարդապետութիւնը այդ չար ոգիներին զանազան տեսակ կերպարանք ու դէմք է տալիս, ուստի մենք տեսնում ենք, որ այդ չար ոգիները բաժանուում են զանազան տեսակների, որոնք առանձին անուն-

ներ ունեն. չար հրեշտակներ, որոնց գլխաւորը Սաղայէլն է, սև սատանաներ, քաջքեր դեւեր, հրէշներ, շօտներ, թպղաներ, ալքեր, օրօրոցագողներ, փէրիներ և այլն. սրանք բոլորը յայտնի են ընդհանուր «չարք» կամ չարեր անուանով: Առաջ բերենք այդ հաւատալիքներից որոշ գծեր, որոնք պարզ պատկերացնում են ընտանեկան պաշտամունքի մէջ տիրապետող դուալիզմից բարւոյ հակոռակեան, այն է չար, խաւար ոյժերի ազդեցութեան դադափարը:

Կանանց ամուլութիւնը շատ անգամ ժողովուրդը բացատրում է նրանով, որ քաջքերը թոյլ չեն տալիս որդի ունենալու, ուստի ամուլ կանայք միշտ փոխում են իրենց ննջարանը, կարծելով որ այդտեղ չար ոգիներ կան: Երբեմն էլ այդ չբերութիւնը «կոխից» առաջացած են համարում, այսինքն նոր պսակուած ժամանակ հարսի մօտ չար ու անմաքուր մարդիկ են գալիս, խաւար, անտեսանելի ոյժեր են ձեռք տուել նրան: Եթէ ծննդաբերութեան ժամանակ կիներ ուշաթափւում է, ժողովուրդը կարծում է, որ չար ոգիները տիրապետել են ծննդկանին և կամենում են լեարդը հանել-տանել: Սկսում են զանազան միջոցներով հալածել չարերին. հրացաններ են արձակում, վառօդ վառում, ծննդկանի գլխին կնքահօր գլխարկը դնում, որպէսզի չարերը կարծեն, թէ հիւանդը տղամարդ է: Շատ տեղերում էլ վերցնում են այծի լեարդը և հերթիկից դուրս նետում, սրանով չարերը խաբւում են, կարծելով, թէ դա ծննդկանի լեարդն է, վերցնում են այդ ու հեռանում: Եթէ երեխան արդէն ծնուած է լինում, նրան վերցնում են և տանելով կտուրը, դնում են երթիկի վրայ. այս ծէսով տնեցիքը երեխային նուիրում են քաջքերին, խնդրելով խնայել ու չմահացնել մօրը այդ ուշագնացութեան միջոցին:

Ծննդաբերութեան ժամանակ տան մէջ միշտ երեւան են գալիս քաջքերը և այլ չար ոգիները: Պարզ է, որ ժողովուրդն այսպիսի հաւատալիքների ազդեցութեան տակ ծննդկանին և ընդհանրապէս նրա սենեակը անսուրբ է համարում: Ուստի և զատում են ծննդկանի բաժակը,

ափսէն և այլ պարագաները և թոյլ չեն տալիս, որ սա որևէ բանի ձեռք տայ. նրա համար առանձին կերակուրներ են պատրաստում: Որովհետև չարերը դեռ շարունակում են կնոջ պառկած ամբողջ ժամանակամիջոցում մնալ այդ տանը և միշտ կարող են նրան «խփել» կամ «կոխ տալ» ուստի և չարերից պաշտպանելու համար ծննդկանի բարձի տակ դնում են նարեկ, սուր կամ դաշոյն և այլն: Այնուհետև հրաւիրում են քահանային՝ տունը «փարատելու», որպէսզի տունը մաքրեն քաջքերի պղծելուց: Քահանան օրհնում է մի աման ջուր, որով սրսկում են ծննդկանի սենեակը, պատերը, պարագաները, ամանները: Թէև այս միջոցով ժողովուրդը կարծում է, որ տունն ու ամանները սրբւում են, սակայն ինքը ծննդկանը դարձեալ համարւում է անսուրբ: Չարերը շարունակում են հետապնդել ծննդկանին և ամեն կերպ աշխատում են վնասել նորածնին: Հաւատալով որ չարերը անկնունք երեխային փոխում են իրենց նիհար որդիների հետ, աշխատում են մկրտութիւնն ըստ կարելոյն շտապեցնել: Երեխայի օրօրոցի վրայ կապում են զանազան ուլունքներ, երկաթէ փոքրիկ կտորներ, որպէսզի երեխային ազատ ու անվնաս պահեն չար աչքերից:

Ծննդկանը մինչև քառասունքի լրանալը տանից դուրս չի գալիս և ամբողջովին զբաղուած է նորածնի հոգսով. երբ տան մօտով ննջեցեալ են անցկացնում, իսկոյն ոտքի է կանգնում և երեխային էլ բարձրացնում է. երբ մի ուրիշ ծննդկան և կամ մի կասկածելի անձնաւորութիւն է գալիս սենեակը, նա թոյլ չի տալիս նրան ներս մտնել, մինչև որ նորածինը դուրս չհանեն և ապա ներս չբերեն: Հակառակ դէպքում, երեխան «կոխւում» է, այսինքն սաստիկ լղարում է և միշտ լալիս է: Քառասունքը լրացնելով, ծննդկանը լողանում է և գլուխը լուանում ծղօտի վրայ. յետոյ այս ծղօտը վառում են, որպէսզի քաջքերի հետքերը կտրեն: Ապա նախ օրօրոցը, յետոյ երեխային և վերջը

ծննդկանին դուրս են հանում տնից և «արևի երեսն դուրս բերում»¹⁾։

Այս վերջին սովորութեան մէջ շատ բնորոշ գաղափար է պարփակուած. կտրելով, ոչնչացնելով չար ոգիները հետքերը, ժողովուրդը դիմում է բարի ոյժերի հովանաւորութեանը, որ այս դէպքում անձնաւորւում է արևի, օրուայ լոյսի մէջ. չէ որ բարին և լոյսը հոմանիշ նշանակութիւն ունին։ Նոյն այդ բնաւորութիւնն է կրում մի այլ սովորութիւն, որ կատարւում է երեխայի ծննդից անմիջապէս յետոյ։ Երեխային լողացնում են, բալուլում, վրան մի հաց դնելով, զայեակը վերցնում է նրան իր թեւերի վրայ, պտտում տան մէջ մի սեան շուրջը երեք անգամ, որ չարը չդպչի, յետոյ ձեռքն ակիշը, ծայրին սոխ ամրացրած, դուրս է գալիս կտուրը և դէպի աղօթարան դառնալով ասում է երեք անգամ. «Աստուած տղիս զսմաթը բաց էրա», կամ ինչպէս Բորչալիումն են ասում. «Մուրը բեգնակ, էս էրէխի փայը տաս, երկնքիցը ցօղ ցօղայ, գետնից պտուղ ստանայ, մենք էլ մեղաւորներս սրա շուաքումը ուտենք, կերակրուենք»։

Չնայած այդ բոլոր ձեռք առած միջոցներին չարերը կարողանում են այնուամենայնիւ փափա հասցնել նորածին երեխաներին, սրանց յափշտակելով օրօրոցի միջից։ Երբ մայրը, երեխային ծիծ տալիս քնում է և իր ծծով ծածկելով նրա քիթն ու բերանը խեղդում է իր գաւակին, ժողովուրդը երեխայի մահը վերագրում է ոչ թէ նրա մօրը, այլ չարքերին, որոնք կոչւում են օրօրոցագող և սովորութիւն ունեն գողանալ մանուկներին ու սպանել²⁾։ Մարգուանի հայերը հաւատում են, որ օրօրոցը բնաւ բաց թողնել չի կարելի, որովհետեւ մեզմէն աղէկները երեխային կարող են յափշտակել կամ մեռցնել։ Ժողովրդական այս տեսակ հաւատալիքների մասին աւանդում են նաև մեր հին պատմագիրները. հայոց թագաւոր Արտաշէս Բ.-ի որ-

1) Ե. Լալայեան, Վարանդա, եր. 150։

2) Ե. Լալայեան, Գանձակի գաւառ եր. 123.

դի Արտաւազդի մասին դիւցազներգութիւնը պատմում է. «Վիշապագունները գողացան մանուկ Արտաւազդին և նրա փոխանակ դե դրին»:

Երբ երեխաները հիւանդանում են կարմրուկով, ծաղկով և այլ տեսակ տեսակ հիւանդութիւններով, ժողովուրդը կարծում է, որ դա չար հրեշտակների գործն է, չար ոգիների, որոնք կոչւում են ցաւեր. սրանք աներևոյթօրէն շրջում են և ում սե ճիպոտով խփում են, նա հիւանդանում, մեռնում է, իսկ ում կանաչ ճիպոտով են զարնում, նա հիւանդանում և ապա վերստին առողջանում է: Ուստի այդպիսի դէպքերում հիւանդի շուրջը միշտ աղմուկ են հանում, թմբկահարում, նուագածում, որպէսզի կարելի լինէր չարերին խաբել, հեռացնել, փախցնել այդ տեղից և այդպիսով ազատել երեխաներին նրանց մահաշունչ ճանկերից: Չար ոգիները կարողանում են յափշտակել, իրենց ձեռքը դցել ոչ միայն երեխաներին, այլ և արդէն հասակն առած աղջիկներին ու տղաներին. վերջինները դառնում են «ընկեցիկ»: Երբ այդ հիւանդութիւնը որևէ մէկին բռնում է և հիւանդը գալարուելով սկսում է կանչել, խօսել փրփուրը բերանին, ժողովուրդը ասում է, որ չար ոգիներն են մտել նրանց փորը: Այստեղ ժողովուրդն նոյն հաւատալիքներն ունի, ինչ որ հին յոյները ունէին Եպիշեպսիսի կամ Աիւմօշեպսիսի մասին:

Հարսանիքի ու պսակադրութեան ծէսերի մէջ էլ նկատւում են մի շարք փաստեր, որոնք նոյնպէս ապացուցանում են, որ ժողովրդի կարծիքով չարերը պատրաստ են վնասել նորապսակներին և դժբաղդացնել նրանց ապագայ ամուսնական կեանքը: Համատարած սովորութիւն է հայերիս մէջ, որ երբ պսակները դուրս են գալիս եկեղեցուց, քաւորը հանում է իր կողքից կապած թուրը և խրում է դռնագլխին, որ փեսան ու հարսը տակից անցնեն և սատանաները չկարողանան նրանց խփել: Այդ օրը հարս ու փեսան ինչ դռնի միջով էլ անցնեն, քաւորը հանում է թուրը և խրում դռնագլխին, որպէսզի տան չարքերը ոչ

մի փնաս չհասցնեն նորապսակներին: Նոյն այդ նշանակութիւնն ունէր և այն կրակն ու խուկը, որ թագաւորի մայրը դուրս էր հանում տանից և դրան շէմքում պտտում նորապսակների շուրջը: Այս ծէսով մայրը վանում էր ընդհանրապէս չար ոգիներին, որպէսզի սրանք չփնասէին նորապսակների բաղդին և մանաւանդ վանում էր հարսի տան բոլոր ոգիներին, որոնք կարող էին ներս խուժել աղջկայ տանից տղայի տունը և սրբապղծել նորափեսայի ընտանեկան կուլտը, տնային ոգիներին ու սրբութիւններին: Ընդհակառակն և այդ ծէսով մայրը շահում էր բարի ոգիներին, տան պահապան-հրեշտակներին, որոնք այժմս աւելի ևս պիտի պաշտպանեն նորապսակներին չարերի հալածանքներից, աներևոյթ խաւար ոյժերի վտանգներից:

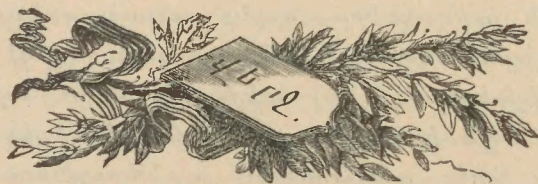
Վերջապէս մարդկանց մահն էլ ժողովրդի հաւատալիքով կատարւում է յատուկ հրեշտակների ու չար ոգիների՝ հոգեառների շնորհիւ: Վարանդայում, եթէ որևէ գիւղում ննջեցեալ լինի, ոչ ոք գլուխ չի լուանում, ոչ ոք լուացք չի անում, վախենալով, թէ մի գուցէ հրեշտակն, որ ննջեցեալի պատճառովն գիւղումն է գտնւում, «կուփէ» (խփէ):¹⁾

Բաւական համարելով վերև առաջ բերած փաստերը, աւելորդ ենք համարում այստեղ մի առ մի յիշել այն բազմաթիւ անոտիապաշտութիւններն ու նախապաշարմունքների օրինակները, որոնք ապացուցանում են, թէ ինչ խոր արմատներով է բուն դրել ժողովրդի կրօնական հաւատալիքների մէջ չար հրեշտակների ու ոգիների գաղափարը: Նոյն իսկ բրիստոնէական եկեղեցին, ոչ միայն անգոր է եղել ոչնչացնելու ու վերացնելու ժողովրդի կրօնական աշխարհայացքից նախկին հեթանոսական վարդապետութեան էական գծերը, այլ և ինքը ստիպուած է եղել մասամբ իր ծէսերի մէջ ընդունել այդ տեսակ մի քանի սովորութիւններ և սրբագործելով, նրանց տալ

1) Ե. Լալայեան—Վարանդա, եր. 184.

քրիստոնէական եկեղեցու համաձայնութիւնն ու օրինակութիւնը:

Մենք փորձեցինք վերլուծել հայ ընտանեկան պաշտամունքը նեղ մտքով վերցրած: Հայ ժողովրդական հաւատալիքների մէջ հեթանոսութիւնից մնացած այնքան հետքեր կան թագնուած և այնքան մեծ ծաւալով սնոտիապաշտական սովորութիւններ, նախապաշարումներ են պարփակուած, որ այդ ամբողջ նիւթի ուսումնասիրութեան համար հատորներ էր հարկաւոր գրել: Նպատակ ունենալով, ներկայացնել ընթերցողներին միմիայն հայ ընտանիքի մէջ, օճախի շուրջը, գերդաստանի սահմաններում տիրապետող հաւատալիքների ամբողջ պատմութիւնը, մենք թողնում ենք առանց յիշելու և առանց վերլուծելու հայ ժողովրդի կրօնական հայացքների շատ ու շատ կողմերը, բազմաթիւ բնորոշ գծերը, որոնք արդէն դուրս են գալիս ընտանեկան համայնքի շրջանակներից:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ամեն ազգի կուլտուրական անցեալը արտափայլում է նորա-
տաճանդութիւններում, հաւատալիքում, սովորութիւններում, նիստ-
ու կացում, միով բանիւ՝ նորա ամբողջ կենցաղում, ժողովրդի
գիւցազնական զրոյցների մէջ փառաւորում է նորա նախնեաց
համբաւը, նախապաշարմունքների և գիցարանական երգերի մէջ
գրոշմուած են նորա հեթանոս կրօնի, հինաւուրց աշխարհայեցո-
ղութեան հետքերը: Ահաւասիկ այս տեսակէտով ժողովուրդը իւր
ամբողջ էութեամբ հանդիսանում է առատ աղբիւր իմաստասէր
պատմագրի համար, որ՝ խնամքով մշակելով և ուսումնասիրելով
հաւաքած բազմակողմանի նիւթը՝ նորանից թանգագին պաշար
կբաղէր իւր գործի համար, նորա շնորհիւ լուսաբանելով ազգի
անցեալի մթին էջերը: Դիցարանական և գիւցազնական առաս-
պելները կ'զարդարեն ամեն ազգի փառաւոր ծնունդը և նորա
մանկութեան օրերը. բնական է, որ այս պատրաստի բանաւոր
աղբիւրներին դիմել են հնագոյն կուլտուրական ազգերի՝ երբայե-
ցոց, յունաց, հռոմէացոց՝ պատմիչները, ծերերի զրոյցներից
դարբնելով ալեւոր հնութեան հերոսներին և նոցա սքանչելի շա-
հագործութիւնները. աստուածաշնչի առասպելները, Հերոդոտի կամ
Լիբիոսի զրոյցները իրանց հնագոյն մասերում ինչ են, եթէ ոչ
միամիտ ժողովրդի դարաւոր հոգեւոր զարգացման, մոռաւոր աշ-
խարհայեցողութեան արգասիքը, որ կենդանանում է նորա խօս-
քի մէջ, թեք առնում, աղնւանում, կոկւում, զարդարւում գու-
սանների ոգելից երգերի մէջ: Նոյն ազգային պարծանքը գրդել
է և հայ մատենագրերին ուշի ուշով ականջ դնել ժողովրդի ա-
ւանդութեանց՝ Հայկ, Արամի, Տիգրանի և այլ գիւցազանց մեծա-
նուն գործերում որոնելով նախնեաց փայլուն համբաւը¹⁾: Սոքա
են եղել առաջին բանահաւաքները, որոնք հիմք են դրել ազգա-
գրութեան, կենդանի աղբիւրից հիւսելով իրանց պատմութեան
թելը:

1) Մանրամասնօրէն խնդրիս մասին տես իմ տակաւին չա-
ւարտած ուսումնասիրութիւնս՝ «Հին Հայոց վէպերը և Մովսէս
Խորենացին» Հանդէս Ամսօրեայ 1904.

Հարկաւ մենք այստեղ գործ չունինք փաստերի հետ, ինչպէս մաթեմատիքական գիտութիւններում. իզուր կլինէր ամեն մի առասպելում որոնել որ և է եղելութիւն. պատմական անցքեր՝ անգամ աշխարհահռչակ, դարերի ընթացքում այն աստիճան աղաւաղւում են ժողովրդի բերնում, որ նոյն իսկ ամենասարամիտ քննադատը շատ անգամ կ'զժուարանար բուն սերմն զատել նորա վերայ կուտակուած բազմաթիւ օտարոտի շերտերից. պատմական նոր հերոսներ ստէպ զարգարւում են հների դափնիներով և հակառակն. դիւցազանց բարոյական տիպարը այլայլւում է, մերթ աստուածանում, մերթ նսեմանում և մթնում. օտարազգի թագաւորներ և հռչակուած քաջեր մտնում են ազգային ջոջերի տաճարը:

Սակայն եթէ պատմութիւնն ըմբռնենք ոչ իբրեւ չոր ու ցամաք անցքերի շարք, այլ իբրեւ ազգերի հոգեւոր գործունէութեան, կուտուրական զարգացման հաւատարիմ հայելի, այն ժամանակ ժողովրդի կենդանի վկայութիւնն նորա լեզուում, աւանդութիւններում, սովորութիւններում, վարքութեան անշուշտ թանգագին պաշար կ'մատակարարէր հանճարեղ պատմագիրն, որ՝ կապելով ներկան հնութեան հետ և զատելով օտար սերմն հարազատից՝ կվերականգնէր և կըկենդանացնէր ազգի հեռուոր անցեալի պատկերը: Հեթանոս կրօնի հետքեր ցարդ նկատելի են ազգերի զրոյցների, անէծքների, օրհնէքների, խաղերի, ծէսերի, եկեղեցական պաշտամունքի և նախապաշարմունքի մէջ. ժողովրդի լեզուն, օրին. մեզանում, իւր ճոխ գաւառաբարբառներով հանդերձ կարող էր իւր տակաւին պահպանուած գոհարներով գէթ մասամբ լրացնել այն պակասը, որ զգալի է մեր մատենագրերի մօտ, որոց լեզուն՝ հեղեղուած օտարոտի բառերով՝ յամենայն դէպս չէ ներկայացնում մեր նախնեաց ամբողջ բանաւոր գանձը:

Հասկանալի է ուրեմն ազգագրութեան լուրջ նշանակութիւնն ազգերի կուտուրական պատմութեան համար, իբրեւ նորա անհրաժեշտ աղբիւրներից մէկը:

Այն ժամանակից, երբ ժողովրդական տարրը արեւմտքում երկարատեւ արիւնահեղ կռիւներից յետոյ տարաւ յաղթանակը և մտաւ ազատ քաղաքացիների շարքը, նա՛ իբրեւ մի նոր խոշոր պատմական երևոյթ, հասարակական կեանքի նոր գործոն՝ եղաւ կարեւոր առարկայ գիտութեան և գրականութեան համար. այն, ինչ որ դարերի ընթացքում արհամարուած էր և անտեղի դատապարտուած, իբրեւ լուրջ ուսումնասիրութեան, նոյն իսկ հետաքրքրութեան անարժան նիւթ, սկսուեց ժողովուրդ մեծ խնամքով և անսպառ եռանդով՝ նախ Գերմանիայիում (եղբայրք Գրիմներ) և ապա Ռուսաստանում (Афанасьевъ, Кирѣевскій, Рыбниковъ, Гильфер-

ДИНГЪ). բոլոր լուսաւոր ազգերի մօտ հիմնուեցան ազգագրական ընկերութիւններ և միաժամանակ պարբերական հանդէսներ, որոնք իրանց նպատակ դրին՝ մասնագիտօրէն ուսումնասիրել ժողովրդական կեանքը իւր բազմակողմանի ամբողջութեամբ: Երկրագնդիս զանազան ազգեր՝ քաղաքակիրթ և վայրենի՝ ցուցահանդէս դրուեցան առանձնապէս իրանց յատկացրած մուզէյօններում՝ իրանց տեղական զգեստներով, տան պարագաներով, զէնքերով, արհեստների գործիքներով: Ռամիկ ժողովուրդը իւր վշտերով և հոգսերով, անհոգ զուարթութեամբ, կրքերով, հասարակ հոգեբանութեամբ, ազգային զարդարանքներով պաճուճուած և կամ ցընցոտիներով պատած, աղմկալի, խառնիխուռն երևան եկաւ բեմի վերայ և պատուաւոր տեղ բռնեց քանքարաւոր գրիչների բօմաններում:

Բնական է, որ գրականութեան այս նոր ընթացքը պէտք է գրաւէր նաև հայերի ուշադրութիւնը, որոց լուսաւոր ներկայացուցիչները՝ մկրտուած եւրոպական գիտութեան աւազանում՝ ըստ մեծ մասին ժողովրդի միջից էին դուրս եկել և մօտ ծանօթ էին նորա կենցաղի հետ: Արժեանի անմահ «Վէրք Հայաստանին» հիմք դրեց ոչ միայն հայ նոր գրականութեանն, այլ և հայ ազգագրութեանն, տալով մի շարք փայլուն նկարագրութիւններ գիւղական կեանքից: Պռօշեանի «Սօս և Վարթիթերը», «Հացի խնդիրը» և այլ երկերը՝ իբրև տաղանդաւոր նկարչի վրձինի տակից դուրս ելած պատկերներ՝ միանգամից հրապուրեցին իրանց բնականութեամբ, կենդանութեամբ և գեղարուեստական նրբութեամբ հայ ընթերցող հասարակութիւնը: Միաժամանակ զանազան պարբերական հրատարակութիւններում սկսեցին երևալ ինչ ինչ ժողովուրդական բանահիւսութիւններ և հատուկօր տեղեկութիւններ գիւղական ազգաբնակչութեան մասին (Բազմավէպ, Արծուի Վասպուրական, Գոռնկ, Արևելիան Մամուլ, Արարատ): Սակայն այս բոլորը դեռ միայն պատահական, քիչ շատ աջող փորձեր էին, առանց որ և է սիստեմայի, կապի և բանահաւաքի հմտութեան. արժ. Հ. Գարեգին Սրուանձտեանցի գրականական հանդէս գալովն հայ ազգագրութիւնը միանգամից ստացաւ նոր համ ու հոտ և առաջին անգամ գրուեցաւ դրական հողի վերայ. բուրեց Տաճկահայաստանի լեռներից և հովիտներից, երևան եկաւ հայ գիւղը իւր գետնափոր խրճիթներով, խոտի և աթարի ղէզերով, նեղ և ծուռ անցքերով, տան անպաճոյճ կահ կարասիքով, վարուցանքի գործիքով, մանր և խոշոր խաշիւքով. շնորհալի հօր կոկոն, գոգորիկ դրչի տակից կենդանացաւ հայ գիւղացին իւր

դաշտային պարապմունքներով, ընտանեկան կենցաղով, երգերով, մասալներով¹⁾։

Հ. Գ. Սրուանձտեանցի տոկուն գործունէութիւնն արթնացրեց մեզանում սէր և հետաքրքրութիւն դէպի գիւղական կեանքը իւր գաւառական գրաւիչ պէսպէսութիւններով. դա գործի սկիզբն էր, աջող սկիզբը, կարճ միջոցում բանահաւաքների թիւը բազմացաւ, որոնք օրինակելի ջանասիրութեամբ և որ զլիաւորն է՝ սիստեմաբար սկսեցին ուսումնասիրել Հայաստանի զանազան գաւառները և հաւաքել ժողովրդական բանահիւսութեան փշրանքները, յիշելու է Շերենցի «Վանայ սաղը» (Թիֆլիս 1885), Տ. Նաւասարդեանի հայ հեքեաթների հարուստ ժողովածուն, Մ. Արեղեանի «Դաւիթ և Մհերը» (Շուշի 1889), արժ. Գարեգին սարկ. Յովսէփեանի «Սասմայ ծոերը» (1892), Ե. Լալայեանի «Ջաւախքի բուրմունքը» (1892), իմ «Թըլօր Դաւիթ և Մհերը» (Վաղարշապատ 1899), Գ. Ախվերդեանի «Հայ աշուղները» (Թիֆլիս 1903)²⁾։ Աղբիւրը շատ առատ կհոսէր և օրըստօրէ կարևորութիւն էր զգացւում՝ ամփոփել ճոխ նիւթը որ և է մասնագէտ հանդիսում. պարզ է, որ Ե. Լալայեանի նախաձեռնութեամբ և խմբագրութեամբ «Ազգագրական Հանդիսի» ասպարէզ դալն ժամանակի հասուն պահանջներից մէկն էր. իւր տասնեամեակի շրջանում մինչև օրս (1896—1906) «Հանդէսը»... կշարունակէ լոյս հանել առատ և բազմակողմանի տեղեկութիւններ Անդրկովկասի և Տաճկահայաստանի հայ ազգաբնակչութեան տընտեսական վիճակի, առօրեայ պարապմունքների, բարքերի, և հաւատալիքի մասին. առանձին ուշադրութեան արժանի են հետեւել յօդուածները՝ Ե. Լալայեանի տակաւին չաւարտած «Ջաւախքը» (գիրք Ա. Բ. Գ.), «Գանձակի գաւառը» (գ. Ե. Զ. Է. Ը.), «Բորչալուի գաւառը» (գ. Է. Ը. Թ. Ժ. ԺԱ.), Յ. Մուրադեանի «Համշէնցի Հայերը» (գ. Դ. Ե. Զ.), Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանի «Ռոստամ Զալը» (գ. Է. Ը.). Հրատարակութիւնը պատկերազարդ է. յօդուածների ծրագիրը բաւական հարուստ է և ապացուցանում բանահաւաքի սէրը և հմտութիւնը. օրինակի հա-

1) Վաղուց կարիք է զգացւում մեզանում վերստին հրատարակելու Հ. Գ. Սրուանձտեանցի սպառուած երկերը՝ Համով-Հոտով, Գլոց-Բրոց, Թովմաս Աղբար և այլն։

2) Օտարազգի լեզուներով լոյս տեսած հրատարակութիւններից և ուսումնասիրութիւններից նկատիւր Արշակ Չոպանեանի «Chants populaires armeniens» Paris 1902, Մ. Արեղեանի «Der armenische Volksglaube» Leipzig 1898, իմ «Die armenische Heldensage» Berlin 1902, ևս «Die iranische Heldensage bei den Armeniern» Berlin 1903 (Zeitschrift des vereins für volkskunde).

մար վեր առնենք Ե. Լալայեանի Բորչալուի գաւառի նկարագրութիւնն. պատմական և քաղաքական տեսութիւնից յետոյ հեղինակը թուում է հայ գիւղերը, հայոց և վրաց վանքերը, ապա մանրամասնօրէն նկարագրում է հայ ազգաբնակչութեան բնակարանը, զգեստը, ամուսնութեան, հարսանեաց և կնոնքի սովորութիւնները, յիշում է մի առ մի ժողովրդից գործածելի կերակուրները, երկար կանգ է առնում հաւատալիքի վերայ (լեռների, քարերի, ջրի, կրակի, ծառերի, կենդանիների, չար և բարի ոգիների պաշտամունք, սրբեր, ուխտագնացութիւն, կախարդութիւն, սնոտիապաշտութիւններ և այլն), առաջ է քերում տեղական երգերի տեսակները (մանկական, սիրոյ, վիճակի, ընտանեկան, պանդխտութեան, երկրագործի, երգիծական, աշուղական երգեր, անէծքներ, երդումներ, հանելուկներ և այլն). Բնշ շալլ նիւթ ուսումնասիրութեան համար: Զրոյցներ, զիւցազնական աւանդութիւններ սակաւ են երևում Ազգ. Հանդիսի էջերում, և գուցէ այս է նորա պակասութիւնն¹⁾:

1901 թւից սկսուեց հրատարակուել Մոսկուայում «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածուն». մինչև այժմ լոյս են տեսել հինգ հատոր հետեւեալ բովանդակութեամբ՝ գիրք Ա. Փշրանքներ Շիրակայ ամբարներից (հէքեաթ, առակ, հաւատք, կենցաղ, սովորոյթներ), Բ. Ժողովրդական վէպ և հէքեաթ (տաճկահայ գաւառական բարբառներով), Գ. Թուրքերէնի ազգեցութիւնը հայերէնի վրայ, Դ. Ժողովրդական հէքեաթ և երկու եղանակ «Դաւիթ և Մհեր» ժողովրդ. վէպի: Հինգերորդ հատորը²⁾ կրում է «Հայքրդական վէպ» վերնագիրը, թէև առաջին էջերը բռնում են իրանական վէպի հինգ ընդարձակ վարիանտներ՝ Ռօստամ-Չալ, Ռօստամ և Ատամբօր և Դիւրօ, Ըոստամի Չալ Բէճան, Սամ (Մոկաց և Արծկէի բարբառներով). ապա հետևում են հայքրդական զրոյցներ, որոնցից 13 ունին քրդական՝ հայերէն թարգմանութեամբ հանդերձ՝ երգեր (ձայնագրուած արժ. Հ. Կոմիտասի աշխատութեամբ և զետեղուած գրքի վերջում): Խմբագրութիւնը կարևոր է համարել իւր կողմից մի քանի տողով (հայերէն և ռուսերէն լեզուներով) բացատրել նիւթիս նշանակութիւնն համեմատական ուսումնասիրութեան համար, յիշելով Վսեվոլոդ

1) Տեղի սղութիւնն է եղել պատճառ. այսուհետև միջոց կունենանք հրատարակելու կուտակուած նիւթերը: Խմբ.

2) Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու, հրատարակութեամբ Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց, հատոր Ե. Հայքրդական վէպ, հաւաքեց Ս. Հայկունի, Մոսկուա—Վաղարշապատ 1904. էջ VII—304.

Միլլերի աշխատութիւնը (Экспурсы въ область русскаго народнаго эпоса. Приложение: отголоски иранскихъ сказаній на Кавказѣ стр. 37—69, Москва 1892) և Ա. Սօցինի քրդական աւանդութեանց ժողովածուն (Kurdische Sammlungen, Erzählungen und Zieder im Dialekte von Bohtan, gesammelt, herausgegeben und übersetzt von A. Socin, S. Petersbrg, 1890). Անհասկանալի է թէ ինչո՞ւ յարգելի խմբագրութիւնը կարևոր չէ համարել յիշել նախ քան Ս. Հայկունու ներկայ ժողովածուն մեզանում լոյս տեսած նոյն բովանդակութեամբ հաւաքածուներ. կարծեմ, նորան պէտք է ծանօթ լինէին իմ «Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ» (Պարիս 1901) գրի առնուած եղանակները, որոնք նախ հրատարակուեցան ռուսերէն լեզուով Этнографическое Обозрѣніе հանդիսի մէջ (Մոսկուա 1899) և ապա գերմաներէն թարգմանութեամբ «Die iranische Heldensage bei den Armeniern» վերնագրով Zeitschrift des Verlins für Volkskunde, Heft 1. 3. 4. Berlin 1904): Չէ յիշուած նաև արժ. Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանի Ռուսամ-Ջալ աշխատութիւնը (Ազգագրական Հանդէս, վեցերորդ տարի, VII և VIII գրքեր, էջ 205—258):

Բացի այս թերութիւնից ժողովածուն ներկայացնում է ընթերցողի համար մի շատ անախորժ անյարմարութիւն. Ս. Հայկունին ընդգծել է իւր հաւաքածուի մէջ ամեն քայլափոխում պատահող օտարազգի (պարսկերէն և տաճկերէն) բառեր, միանգամայն մոռանալով թարգմանաբար տալ նոցա հայերէն նշանակութիւնն. իրաւ է, սոցանից շատերը մեզանում վաղուց ընտելացել են և միանգամայն մատչելի են ընթերցողին, օրին. զննիլ, աղա, մաղարայ, ջուաք, պաղչայ, ջանդակ, խանչայ, դարդ, սագ մէյդան. սակայն ահագին քանակութեամբ բառեր, ինչպէս օրին. հարաֆեաք, դասամֆ (էջ 9), պուդա անել (9) նձադուռ (10), հանախ (20), լալասար (22) բեարօռ (28), հուսֆաք, մազպաքա, դանմիռ անել (26), սուրկուն (27) դայաղ (31), հալաֆ (32) դայիլ (39), վարամ (37), ալասա (41), մեֆեան (56), մալհազա (80), խիէլ, հինկեամայ (81), պալալիւկ, մրմբարաֆ, քասպիր (216), քալաջ (286) և այլն և այլն միայն ժողովրդական բարբառների քաջ մասնագէտների կարող են ծանօթ լինել. գրքին կցելու էր բառարան: Յուսալու է, որ այս թերութիւնը այլ ևս չի կրկնէ ոչ բանահաւաքը և ոչ խմբագրութիւնը, որպէս զի ընթերցողը կարողանայ հասկանալ իւր կարդացածը:

Քրդական երգերի թարգմանութիւնն միշտ էլ աջող չէ. կան աչքի ընկնող սխալներ, օր «դիւ աշըխ» Հայկունին թարգմանում

է «երկու երգիչ» (էջ 71), մինչ աւելի բառը այստեղ գործ էած-
ած իւր բուն նշանակութեամբ «սիրահար» (բառս արարեցէն է):

Ներկայ հատորիս նիւթը հետաքրքրական է, իբրեւ քուրդ
բանահիւսութեան ընտիր նմոյշներ. հրաշալի է Լէյլի-Մէջլում
սիրահարական երգը (էջ 71—75). Մէջլումին գիշերները հանգիստ
չէ տալիս: «Դրախտի հուրին», երկալով նորան երազում. մայրը
գնում է Զգիւրի շուկան հարցուփորց անելու իւր որդու սիրունու
մասին.

Ես տեսայ իմ Լէյլս վերեւէն կը շորորար կը գար,
Մածնի տիկը (որ էր) շալակը,
Եկաւ Զգրի որ զուարճանայ:

Մայրը վերադառնում է և պատմում որդուն, որ նորա սի-
րունին ամենատեղ և այլանդակ արարածն է. Մէջլում յանդիմա-
նում է մօրը, վեր առնում իւր դամբուրան և գնում Մնճանի աղ-
բիւրի ական վերայ, որտեղ պատահում է Լէյլին.

Ես տեսայ իմ Լէյլս վերեւէն շորորար, կգար,
Զրի տիկը շալակը եկաւ Մնճանի աղբիւրի վերայ զը-
լարճանալու.

—Այ Մէջլում, բարե քեզ,

—Աստուծոյ բարին, աչքերուս վրայ, սրտի սիրական
Լէյլա.

Եօթն օր եօթը գիշեր ոտի վերայ կանգնեցան,
Դարձեալ կը կարծէին, թէ նոր կանգնած են:

Աղջիկը խնդրում է Մէջլումից՝ թոյլ տալ նորան շուր տա-
նել իւր հօր հիւրին, խոստանալով հետեւեալ առաւօտ լինել միև-
նոյն տեղում. տուն վերադառնալով նա չէ գտնում իւր հօր
վրանները և գնում հասնում է կարաւանին:

Գնաց ձմեռ, եկաւ գարուն

Իմ վրայ բարով գայ ապրիլ ամիս.

Լէյլիի հայրը դարձեալ քոչում է ամառանոց. աղջիկը յի-
շում է Մէջլումին և հարցուփորց անում վերեւում սաւառնող
թռչունից, արդեօք նա չէ տեսել Դերիուլայի Մնճանի աղբիւրի
մօտ մարդու գիակ. թռչունը վայր է իջնում և պատասխանում.

Ես մարդու գիակ տեսայ,

Ես միսը կերած եմ, ոսկերքը ժողոված եմ,

Բոյնս մէջը շինած եմ,

Չագուկներս թռուցած եմ:

Լէյլին մօր հետ գնում են Մնճանի աղբիւրը, հաւաքում
Մէջլումի ոսկերքը, հաստատելով յօդուած յօդուածի վերայ, և ա-
ղօթքով դիմում Աստծուն: Աստուած երկու սիրահարներին անում:

է աստղ և հաստատում երկնքի վերայ, Լէյլիին՝ հարաւ, Մէջլումին՝ հիւսիս:

Այս գրոյցը տարածուած է և հայ ժողովրդի մէջ (տես Ազգ. Հանդէս գ. IX «Պառաւաշունչ» էջ 270). սկզբնական խմբագրութիւնն ես համարում եմ՝ համաձայն պրոֆ. Chauvin-ի կարծիքի՝ արաբական (տ. իմ «Die Kurdischen Sagen» Zeitschr. d. v. für volkskunde, Berlin, 1905).

Գեղեցիկ է նաև Մամօ և Զինէ սիրահարական միջադէպը (երկու եղանակ, մէկը ամբողջապէս երգ է), որ երիտասարդ զոյգի ողբերգալի մահուամբ է վերջանում (համեմատիր «Մամօ և Զինէ» Ազգ. Հանդէս 197—240), գեղարուեստական ճաշակից զուրկ չէ «Սևահաջէն», բուն քրդական աղբիւրից է բղխում «Համուտէ Շանկէ» գիւցազնական աւանդութիւնն (գաւաճանութեամբ սպանւած հերոսի կինը լուծում է իւր ամուսնու մահուան վրէժը թըշնամուց, նախ խմելով նորա վէրքի արիւնից և ապա հրամայելով նորան ողջանդամ այրել). համեմատաբար թոյլ պատմութեան երկու Սիյամանտ և Սիյարէնտօ և Խաճէ Զէռին (յայտնի քրդական վէպի հեքեթաձև եղանակներ, հմմտ. Հ. Սրուանձտեանցի «Սիյամանտօ կամ Սարէ-Սիփանէ»): Մնացած նիւթը ներկայացնում է կամ տեղական զրոյցներ, օր. Քուլլըք ու Կեաոօ, Զոմար բէկ, Հայդարցի Ալի, և կամ արևելքում տարածուած հեքեթների քրդական եղանակներ, օր. Ղանտիլի Սիփուշ և Հեօզբէկ, Դալու Համդա, Աբաբալաք, Նաչար Օղլի (մութ աշխարհի հէքեթը). իբրև յաւելուած ժողովածուին կցած է Յուսեփ ու Զալեխ (Յովսէփ գեղեցիկ) հայ վարիանտը:

Սպասելու է, որ էմինեան Ազգագրական ժողովածուն կը շարունակէ նոյն բազմակողմանի ծրագրով լոյս ածել հայ ազգագրական նիւթեր, որոնց նշանակութիւնն ազգիս կուլտուրական պատմութեան համար անգին է:

Ինչպէս տեսնում ենք, հայ ազգագրութիւնը, չնայելով որ դեռ նոր է ծաղկել մեզանում, արդէն ահագին առաջադիմութիւն է արել, մատակարարելով ժողովրդական բանահիւսութեան մասնագէտներին ճոխ և հետաքրքրական նիւթ ուսումնասիրութեան համար, որի կարևորութիւնն մեզանում շատ զգալի է:

ԲԱԳՐԱՏ ԽԱԼԱԹԵԱՆ

7 ՅՈՎՍԷՓ ԿԱՐԱՄՈՒՐԶԱ

Չկայ այլ ևս նա... Կովկասեան Տնայնագործութեան ուսումնասիրութեան ռահորդներէց մինը, նա, որ նոյն իսկ իւր կեանքը զոհ բերեց այս գործին: Յ. ԿարաՄուրզան Կովկասեան Տնայնագործական Գրասենեակի յանձնարարութեամբ հինգ տարի շարունակ ճանապարհորդեց գրեթէ ամբողջ Կովկաս, մասնաւորապէս գորգագործութեան վերաբերեալ նիւթեր հաւաքելու: Արագ տեղափոխութիւնը և մանաւանդ շատ գաւառների մալիարիային յերութիւնը, նրա մէջ արմատացրին այդ հիւանդութիւնը, որից նա վախճանուեց, (15 Դեկտ. 1905 թ.) չկարողանալով մշակել ու հրատարակել այն քաղմաթիւ նիւթերը, որ մեծ դժուարութիւններով հաւաքել էր երկար տարիների ընթացքում: Միայն նրա Դուբայի շրջանում հաւաքած նիւթերը լոյս տեսան «Кустарный промысел на Кавказѣ» հրատարակութեան առաջին պրակում: Աշխատակցելով «Ազգագրական Հանդիսին» և լինելով նրա Խմբագրական Մասնաժողովի անդամ, հանգուցեալը կազմեց «Տնայնագործութեան վերաբերեալ նիւթեր հաւաքելու ծրագիրը» (Տես XII գիրք), և պատրաստում էր գորգագործութեան մասին մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն յատկապէս Հանդիսի համար, որ նոյնպէս թերի մնաց:

Հանգուցեալը ծնուել էր Ղարասուբազարում (Ղրիմ) 1874 թ. և թէպէտ միայն միջնակարգ կրթութիւն էր ստացել ուսանելով Գէորգեան ճեմարանում և Ներսիսեան դպրոցում, սակայն ինքնաշխատութեամբ շատ յառաջ էր գնացել և լաւ նախապատրաստուել տնայնագործութիւնը ուսումնասիրելու համար: Յանկալի է, որ նրա հաւաքած նիւթերը կարելոյն չափ խնամքով մշակուէին և հրատարակուէին՝ նրա յիշատակին նուիրուած:

ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻ

ՄՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐԻՔԵՐ

Շնորհակալութեամբ ստացել ենք.

Դաղբաշեանի Լիակատար բառարան հայերէնից ռուսերէնի
Թիֆլիս.

Ղազ. քահ. Յովսէփեան, Ակնարկներ Ուտիացի և մահմեդա-
կան հայերի մասին, Թիֆլիս, 1904 թ. գ. 40 կ.

Գր. Վանցեան, Հայ հեղինակներ. Թիֆլիս. 1906 զին 1 ռ.

Բարթ. եպ. Գէորգեան. Վաղարշապատը և էջմիածինը իրենց
սկզբնական տեղումն են. Մոսկուա. 1905 թ. զին 20 կ.

Հ. Մելիք-Հայկազեան, Մի պտոյտ Ճապոնում. հրատ. «Մտ-
լիսիցեան և ընկ.» 1905 թ. գ. 40 կ.

Լ. Սանսանամեան, Ջաքարիա Ջագեցու օրերը. հրատ.
Պօղոսեանի. 1904 թ. Պետերբուրգ, զին 1 ռ.

Փառնակէս, Զուտողին մալը ուտողին հալալ ա, կամ Ճարպիկ
փաստաբան, վոդըվիլ. 1905 Երևան գ. 40 կ.

Փառնակէս, Նոյերա. վոդըվիլ. 1905 Երևան, գ. 40 կ.

Մ. Տէր-Սարգսեան, Իմ արկածները, 1905 թ. Երևան գ. 20 կ.

Ս. Վ. Արղունթեան-Երկայնարագուկ «Մանկապարտէզ» Թիֆ-
լիս, 1906 գ. 3 ռ.

Արսէն վ. Ղլտճեան, Նախագիծ Հայաստանեայց եկեղեցու
սահմանադրութեան. Աղէքսանդրապօլ 1906 թ. գ. 7 կ.

Զոմբարտ, «Բանուորական հարց», Թարգմ. Ա. Աբեղեանի
Թիֆլիս. 1905 թ. գ. 40 կ.

Գիւլիստանցի «Մկա վախ չունիմ» Թիֆլիս 1905 գ. 12. կ.

Մսաօն, «Նապաստակ խեղանի վրէժխնդրութիւնը», փոխ-
Հ. Մ. Աղամեան, Թիֆլիս, 1905 գ. 75 կ.

Կոտ. Մոռլիկա, «Փոքրիկ Յոլակն ու Նլըշիկ նապաստակը».
փոխ. Հ. Մ. Աղամեան, Թիֆլիս, 1905 գ. 1 ռ.

Մ. Սեմենկա, «Առաջին Վաստակ», փոխ. Հ. Մ. Աղամեան,
Թիֆլիս, 1905 գ. 50 կ.

Վիկտորիա Սարգու, «Ոգեհարցութիւն» Թատերգ. 3 արար-
թարգմ. Հ. Մ. Աղամեանի. Թիֆլիս, 1905 գ. 50 կ.

Ա. ա. ք. Բագրատունի «Մի պտոյտ հայ մամուլի, հոգեւո-
րականների և ժողովրդի շուրջը», Թիֆլիս, 1905, գ. 40 կ.

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

1900 թվին հիմնուած Ազգագրական-Հրատարակչական ըն-
կերակցութիւնը (товарищество) ցանկանալով ընդարձակել իւր
գործունէութիւնը և իւր պահպանութեան տակ առնել Կովկասի
հնութիւնները՝ կազմեց մի նոր կանոնադրութիւն, քննեց այն
խմբագրական և վարչական նիստերում, միանգամայն հրաւիրե-
լով և մի քանի ձեռնհաս անձեր, և ապա ընդհանուր ժողովի հա-
ստատութեան, որը և քարեհաճեց ներկայ տարուայ Մայիսի 16-ին
հաստատել: Առաջ բերելով այստեղ կանոնադրութիւնը՝ աւելորդ
չենք համարում ասել, որ սրա գործադրութիւնը միանգամայն
կախուած կըլինի ազգային ինքնաճանաչութեան զաղափարի
զարգացումից:

Բնագրի վրայ գրուած է
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹ՝ ԵՄ
Ն. Կ. Մ. Փոխարքայ Կովկասի
դեմոկրատ-ադիւտանտ
Կոմս ՎԱՐՄԱՆՑՈՎ-Դ ԱՇԿՈՎ.

16 Մայիսի 1906 թ.
Թիֆլիս.

ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԱԶԳԱՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԵՄԱՍՏԱԿԻՐ.

§ 1. Հայոց Ազգագրական Ընկերութիւնը հիմնուած է Թիֆլիսում: Ընկերութեան նպատակն է ուսումնասիրել Կովկասը, նրան կից երկրները և հայկական գաղութները մասնաւորապէս ազգագրական և ընդհանրապէս մարդաբանական գիտութիւնների տեսակէտից: Միեւնոյն ժամանակ տարածել Հայ հասարակութեան մէջ մարդաբանական գիտութիւնները:

§ 2. Այս նպատակին հասնելու համար Ընկերութիւնը՝ սահմանուած կանոնները պահպանելով՝

ա) Հրատարակում է պարբերական հրատարակութիւններ, գրքեր, քարտէզներ և այլն, առաւելապէս հայերէն լեզուով:

բ) Կազմում է գիտական արշաւախմբեր և կատարում հնագիտական պեղումներ:

գ) Նպաստում է ընդհանրապէս բոլոր և մասնաւորապէս ս. էջմիածնի և Կովկասի թանգարաններին ազգագրական մասը հարստացնելու:

դ) Բաց է անում մարդաբանական գիտութիւնների դասընթացներ և կազմում է հրապարակական դասախօսութիւններ:

ե) Բաց է անում գրադարան մասնաւորապէս Կովկասագիտութեան և ընդհանրապէս մարդաբանական գիտութիւններին վերաբերեալ հրատարակութիւններին:

զ) Հոգում է և միջնորդում տեղական իշխանութիւնների առաջ՝ պահպանելու Կովկասի հնութիւնները:

է) Կազմում է Ընկերութեան անդամներից պարբերական ժողովներ, ուր կարդացւում են զե-

կուցումներ մասնաւորապէս ազգագրական և ը դհանրապէս մարդաբանական գիտութիւններին վերաբերեալ հարցերի մասին:

ը) Մրցանակներ է նշանակում արեւելագիտութեան վերաբերեալ ամենալաւ ուսումնասիրութիւնների համար:

թ) Կազմակերպում է ճանապարհորդութիւններ թէ իւր անդամների և թէ ցանկացողների համար՝ երկրի և ժողովրդների հետ ծանօթացնելու նպատակով:

ժ) Կազմում է ազգագրական-երաժշտական երեկոյթներ:

§ 3. Ընկերութիւնը ունի կնիք այսպիսի վերնագրով. «Նայոց ազգագրական Ընկերութիւն», որը պահւում է Ընկերութեան գրասենեակում, քարտուղարի մօտ:

Ընկերութեան կազմը, անդամների իրաւունքներն ու պարտականութիւններն.

§ 4. Ընկերութիւնը կազմում են երկու սեռի հետեւեալ անդամները, որոնց թիւը չի սահմանափակւում.

- ա) Պատուաւոր
- բ) Աշխատակից
- գ) Մշտական
- դ) Գործադիր.

§ 5. Պատուաւոր անդամ ընտրւում են Ընկերութեան մի առանձին օգտուէտ ծառայութիւնցոյց տուողները և մարդաբանական գիտութիւններին վերաբերեալ գիտական աշխատութիւններով յայտնի անձինք:

§ 6. Աշխատակից անդամ ըն-

տրւում են այն անձինք, որոնք իրենց գիտական պատրաստութեամբ կարող են նպաստել Ընկերութեան գիտական գործունէութեան:

§ 7. Մշտական անդամ ընտրւում են յօգուտ Ընկերութեան միանուագ առնուազը յիսուն ընթացի վճարողները:

§ 8. Գործադիր անդամ ընտրւում են Ընկերութեան նպատակներին նպաստել ցանկացողները:

§ 9. Բոլոր անդամների ընտրութիւնը կատարւում է ընդհանուր ժողովում ձայների պարզ առաւելութեամբ, միայն պատուաւոր անդամին առաջարկելու է Խորհուրդը՝ նախապէս խորհրդակցելով Խմբագրական Մասնաժողովի հետ, աշխատակից անդամին՝ Խմբագրական Մասնաժողովը, և մշտական ու գործադիր անդամներին Ընկերութեան մի որևէ անդամ:

§ 10. Ընկերութեան բոլոր տեսակի անդամները օգտուում են հաւասար ձայնի իրաւունքով:

§ 11. Պատուաւոր և աշխատակից անդամները պարտաւոր չեն վճարել անդամավճար:

§ 12. Գործադիր անդամները վճարում են տարեկան երկու ր. անդամավճար:

§ 13. Երկու տարուայ ընթացքում իրենց տարեկան անդամավճարը չվճարողներն Ընկերութեան կազմից հեռացրուած են համարւում, և նորից ընտրւում են ընդհանուր կանոնների համաձայն:

§ 14. Մշտական անդամները, որ վճարել են յիսնական բուրձի, ստանում են Ընկերութիւնից երեք բուրձու գիրք, հարիւրական բուրձի վճարողները՝ վեց բուրձու, իսկ գործադիր անդամները՝ մի բուրձու:

Ընկերութեան միջոցներ.

§ 15. Ընկերութեան միջոցները կազմում են.

- ա) Անդամավճարներից,
- բ) Նուիրատուութիւններից,
- գ) Գրքերի և պարբերական հրատարակութիւնների վաճառումից ու բաժանորդագներից:
- դ) Յօգուտ Ընկերութեան տըրուած երեկոյթների, համերգների, ներկայացումների, կարգացուած դասախօսութիւնների արգիւնքից և ե) Յատուկ գումարներից:

§ 16. Ընկերութեան դրամարկւղը մտած բոլոր գումարները վերածւում են հիմնական, շրջանառու և յատուկ գումարների: Հիմնական և շրջանառու գումարների քանակը որոշում է Ընդհանուր ժողովը:

§ 17. Յատուկ գումարների գործադրութեան նպատակը կարող է փոխուել միմիայն յատկացնողի համաձայնութեամբ, իսկ եթէ կտակ է՝ մեռւո՛ւ է անփոփոխելի:

Ընկերութեան գործերի վարումը.

§ 18. Ընկերութեան գործերը վարում են 1) Ընկերութեան անդամների Ընդհանուր ժողովը. 2) Խորհուրդը և 3) Սփռագրական Մասնաժողովը:

Ա. Անդամների Ընդհանուր ժողովը

§ 19. Ամէն տարի, Մարտ ամսից ոչ ուշ, Խորհուրդը հրաւիրում է Ընդհանուր ժողով: Բացի դրանից կարող է նաև գումարուիլ Արտահարգ Ընդհանուր ժողով 1) Խորհրդի հայեցողութեամբ, 2) Վերաստուգիչ Յանձնաժողովի պահանջմամբ, և 3) Ընկերութեան առնուազը 10 անգամի պահանջմամբ:

§ 20. Ընդհանուր ժողովների գրադման առարկաները կազմում են. ա) Խորհրդի կազմած և Վերաստուգող Յանձնաժողովից վերաստուգուած անցած տարուայ դրամական հաշիւների ու Ընկերութեան գործունէութեան, ինչպէս և՛ հետեւալ տարուայ նախահաշուի, քննութիւնն ու հաստատութիւնը:

բ) Խորհրդի և Ընկերութեան անդամների Ընկերութեան գործունէութեան մասին արած առաջարկների քննութիւնը:

գ) Ընկերութեան պատուաւոր, գործադիր, և մշտական անդամների, ինչպէս և՛ Խորհրդի խմբագրական, վերաստուգող և այլ մասնաժողովների և սրանց փոխանդամների և այլ պաշտօնավար անձանց ընտրութիւնը:

§ 21. Բացի սրանից, Ընդհանուր ժողովների քննութեան և վճռին սնշուշտ ենթարկուելու են հետեւալ խնդիրները.

ա) Հիմնական գումարի ամենամեծ քանակը և այն ծախսելու որոշումը:

բ). Ընկերութեան կանոնադրութեան փոփոխումը և լրացումը ինչպէս նաև Ընկերութեան փակումը:

գ). Մասնաժողովների և տեղական ճիւղերի կազմակերպութիւնը և խորհրդի կազմած հրահանգների և կանոնների քննութիւնը:

դ). Լիկվիդացիոնական յանձնաժողովի ընտրութիւնը:

ե). Գիտական արշաւանքներ կազմելու խնդիրը:

զ). Անշարժ կայքեր ձեռք բերելու, ծախելու և երկար ժամանակով կապալով տալու խնդիրը, և

է). Ընկերութեան նուիրուած կամ կտակած շարժական ու անշարժ կայքերի ընդունելութիւնը, առանց պայմանի, կամ մի որևէ պարտականութիւն կատարելու պայմանով և կամ այդ կայքերով ապահովուած պարտքերի ստանձնումն:

§ 22. Ընդհանուր ժողովը կայացած է համարուած, եթէ մասնակցում են Ընկերութեան թիֆլիսաբնակ անդամների $\frac{1}{10}$ ոչ պակաս մասը: Իսկ եթէ այդ չափ անդամ չեն գալիս, այն ժամանակ ժողովը յայտարարուած է չկայացած և միևնույն խնդիրների քննութեան համար հրաւիրուած է եօթ օրից ոչ վաղ նոր Ընդհանուր ժողով, որ կայացած է համարուած, քանի անգամ էլ որ գան, որի մասին անդամներին լրագրորեն միջոցով նախազգուշացնուած է:

§. 23. Ընդհանուր ժողովին

նախազանուած է Ընկերութեան խորհրդին և Վերաստուգող մասնաժողովին չպատկանող այն անդամը, որ ընտրուած է իւրաքանչիւր անգամ առանձին քուէարկութեամբ, որ կատարուած է Ընդհանուր ժողովի հէնց բացման ժամանակ. իսկ Ընդհանուր ժողովը բաց է անում խորհրդի նախազանը:

§ 24. Ընդհանուր ժողովներում հարցերը վճռուած են ձայների պարզ առաւելութեամբ. միայն պատուաւոր անդամի ընտրութեան, հիմնական գրամագլուխը ծախսելու, անշարժ կայքեր գնելու կամ ծախելու և Ընկերութեան գործունէութիւնը զաղարեցնելու հարցերը վճռելիս պահանջուած է ձայների $\frac{2}{3}$:

Բ). Խորհուրդ

§ 25. Խորհուրդը կազմուած են նախազանը, փոխ-նախազանը, գանձապահը և երեք անդամներ, որոնք ընտրուած են երեք տարով և քարտուղարը, որ միաժամանակ և Խմբագրական Մասնաժողովի նախազան է համարուած և ընտրուած է հինգ տարով:

§ 26. Խորհրդի մի որևէ անդամի իրկարատե բացակայութեան կամ հիւանդութեան, ինչպէս և ժամանակամիջոցից առաջ հրաժարուելու, դէպքերում նրան փոխարինելու համար Ընդհանուր ժողովը միևնույն հիմունքներով, ինչպէս Խորհրդի անդամներին, ընտրուած է երեք փոխ-ան-

դամներ, որոնք կատարում են խորհրդի անդամների պարտականությունները մինչև առաջիկայ ընդհանուր ժողովը:

Ծանոթ. խորհրդի բացակայող անդամներին փոխարինում են փոխանդամներն ընտրութեան ժամանակ ստացած ձայների առաւելութեան կարգով:

§ 27. Ամէն տարի խորհրդի կազմից հեռանում են ընտրութեան աւագութեան կարգով, անդամների և փոխանդամների միերրորդը և նրանց տեղը ընտրւում են նոր անդամներ և փոխանդամներ:

Ծանոթ. 1. Ընկերութեան բացման առաջին երկու տարիները խորհրդի, ինչպէս և միւս մասնաժողովների, անդամներն ու փոխանդամները վիճակով են հեռանում, իսկ յետոյ հերթով:

Ծանոթ. 2. խորհրդի, ինչպէս և միւս մասնաժողովների, հեռացող անդամներն ու փոխանդամները կարող են վերընտրուիլ:

§ 28. խորհրդի անդամները փոխադարձ համաձայնութեամբ բաժանում են իրենց մէջ Ընկերութեան վերաբերեալ իրենց պարտականութիւնները:

§ 29. խորհրդի քննութեան ենթարկուած բոլոր հարցերը վճռւում են բաց քուէարկութեամբ ձայների պարզ առաւելութեամբ, բայց խորհրդի ներկայեղող որեւէ անդամի առաջարկով խնդիրները կարող են վճռուել և՛ գաղտնի քուէարկութեամբ: խորհրդի մէջ ձայները հաւասար բաժան-

ուելիս նախագահողի ձայնը առաւելութիւն է տալիս:

§ 30. խորհրդի նիստերը կայացած են համարւում, եթէ որ ներկայ են անդամների առնուազը կէսը:

§ 31. խորհրդի նախագահը և փոխ-նախագահը հանդիսանում են Ընկերութեան ներկայացուցիչը նրա կառավարչական և հասարակական հիմնարկութիւնների, ինչպէս և՛ կողմնակի անձինքների հետ ունեցած յարաբերութիւնների ժամանակ:

Ծանոթ. Բացի նախագահից Ընկերութիւնը կարող է ունենալ նաև պատուոյ նախագահ:

§ 32. խորհրդի պարտականութիւններն են.

ա) Ընկերութեան բոլոր գործերի վարումը և բոլոր շարժական ու անշարժ կայքերի հսկողութիւնը:

բ) Ընդհանուր ժողովների բոլոր որոշումների կատարումը:

գ) Ընկերութեան պատկանող բոլոր գումարների ընդունելութիւնը, չպահպանութիւնը և ծախսելը:

դ) Ընկերութեան նուիրուած շարժական և անշարժ կայքերի ընդունելութեան մասին Ընդհանուր ժողովի որոշման կատարումը:

ե) Ընկերութեան համար անհրաժեշտ բնակարանների և ծառայողների վարձելը:

զ) Ընկերութեան հաշիւների վարումն և անդամների անուանացուցակի կազմելը:

է) Ընկերութեան տեղական ճիւ-

ղերի բանալու մասին եղած առաջարկի քննութիւնը, դրա հաստատութեան մասին Ընդհանուր ժողովին առաջարկելը:

ը) Ընկերութեան անդամների արած առաջարկների քննութիւնն ու որոշումը:

Յանոթ. Ընկերութեան անդամների արած առաջարկների և հարցումների վերաբերութեամբ եթէ խորհուրդը չկարողացաւ բաւարարութիւն տալ, պէտք է զեկուցանէ առաջիկայ Ընդհանուր ժողովին:

թ) Խմբագրական Մասնաժողովի ընտրած աշխատութիւնների, ինչպէս և՛ պարբերական հրատարակութիւնների, տպագրութիւնը, նրանց գին նշանակելը, գրավաճառների հետ պայմանաւորուելը, նաև աշխատութիւնների վարձատրութեան վերաբերմամբ Խմբագրական Մասնաժողովի հետ կոպարներ կազմելը:

ժ) Ընկերութեան գործունէութեան տարեկան հաշուի, ինչպէս և առաջիկայ տարուայ նախահաշուի, կազմելը և Ընդհանուր ժողովի հաստատութեան առաջարկելը:

Գ. Խմբագրական Մասնաժողով.

§ 33. Խմբագրական Մասնաժողովը բաղկանում է նախագահից, փոխ-նախագահից, քարտուղարից և երեք անդամներից:

Յանոթ. Խմբագրական Մասնա-

ժողովի անդամներին, որոնք ընտրուում են Ընդհանուր ժողովից երեք տարով, բացակայութեան դէպքերում փոխարինելու համար ընտրուում են երեք փոխանդամներ:

Խմբագրական Մասնաժողովը՝ ա) Խմբագրում է Ընկերութեան պարբերական հրատարակութիւնները և քննում է առանձին գլուխներով լոյս տեսնելիք աշխատութիւնները:

բ) Որոշում է հեղինակներին և աշխատակիցներին տրուելիք վարձատրութեան չափը, առանորդուելով խորհրդի հետ դրա համար կազմած կոպարներով:

գ) Կազմում է գիտական արշաւախմբեր, կատարում հնագիտական պեղումներ:

դ) Նպաստում է ս. էջմիածնի, Կովկասեան և այլ թանգարանները հարստացնելու:

ե) Բաց է անում և կառավարում է մարդաբանական գիտութիւնների դասընթացներ, կազմում է դասախօսութիւններ:

զ) Կառավարում է գրադարանը:

է) Կազմակերպում է Ընկերութեան անդամներից պարբերական ժողովներ, ուր կարգացում են զեկուցումներ մասնաւորապէս ազգագրական և ընդհանրապէս մարդաբանական գիտութիւններին վերաբերեալ հարցերի մասին:

ը) Քննում է մրցանակաբաշխութիւնների համար ներկայացրուած աշխատութիւնները կամ

յանձնարարում ուրիշ կարող ան-
ձերի:

թ) Կազմակերպում է ճանա-
պարհորդութիւններ թէ Ընկերու-
թեան անդամների և թէ ցանկա-
ցողների համար:

ժ) Խմբագրական Մասնա-
ժողովը միանգամայն անկախ է
իւր գիտական գործունէութեան
մէջ, միայն տնտեսականի վերա-
բերմամբ կամ պիտի սահմանա-
փակուի նախահաշուով, կամ պի-
տի դիմէ Խորհրդի համաձայ-
նութեան, իսկ ծանրակշիռ խըն-
դիրներում պէտք է խնդրէ Ընդ-
հանուր ժողովի համաձայնու-
թիւնը:

Դ. Վերասուզող Յանձնաժողով.

§. 34. Տեղեկագիրը վերաստու-
գելու համար տարեկան Ընդհա-
նուր ժողովը Ընկերութեան մի
որեւէ պաշտօնի մէջ չլինող ան-
դամներից ընտրում է Վերաստու-
զող Յանձնաժողով մի տարի ժա-
մանակով, բաղկացած առնուազը
երեք անդամից: Այս Յանձնա-
ժողովին իրաւունք է տրուում
տարուայ ընթացքում վերաքննել
հաշուեմատեանները, վաւերաթղ-
թերը, դրամարկը և կայքը: Ան-
ցած տարուայ տեղեկագրի վերաս-
տուգման մասին Յանձնաժողովը
իւր նկատողութիւնները ներկա-
յացնում է Ընդհանուր ժողովի
հայեցողութեան:

Պատշտակաւ անձինք.

1) Խորհրդի նախագահ.

§ 35. Խորհրդի նախագահը՝

ա) Հրաւիրում է ընդհանուր ժո-
ղովներ և Խորհրդի նիստեր.

բ) Նախագահում է Խորհրդի
նիստերին.

գ) Ընկերութեան անունով յա-
րաբերութիւն է ունենում հաս-
տատութիւնների և անձերի հետ:

§ 36. Նախագահին իրաւունք է
տրուում անյետաձգելի կարիքնե-
րի ժամանակ յատկացնել մինչև
հարիւր ռուբլի ծախսելու, այն
պայմանով միայն, որ այդ յատ-
կացման պատճառների մասին զե-
կուցանուի Խորհրդի առաջիկայ
նիստում:

2) Խորհրդի փոխ-նախագահ.

§ 37. Խորհրդի փոխ-նախագա-
հը միշտ մասնակցում է Խորհր-
դի նիստերին և նախագահի բա-
ցակայութեան դէպքում նրան փո-
խարինում:

Ընկերութեան ֆարսուղար, նոյն ին-
քն եւ Խմբագրական Մասնաժո-
ղովի նախագահ.

§ 38. Խմբագրական Մասնա-
ժողովի նախագահը՝

ա) Նախագահում է Խմբագրա-
կան Մասնաժողովին և մասնակ-
ցում Խորհրդի նիստերին, իբրեւ
նրա բարտուղարը.

բ) Զեկուցանում է Խորհրդին
Խմբագրական Մասնաժողովի ո-
րոշումները.

գ) Վարում է դիւանական գոր-
ծերը, պահում է գրութիւնները.
Ընդունում և վարում է Ընկերու-
թեան թղթակցութիւնները, վե-
րահսկում գրադարանի վրայ:

դ) Նախագահում է գիտական
երեկոներին:

§ 39. Դիւանական և այլ մանր ծախսերի համար խմբագրական Մասնաժողովի նախագահին տրու-
ւում է Ընկերութեան գանձա-
րանից մինչև յիսուն բուլլի, որի
ծախսելու մասին նա հաշիւ է ներ-
կայացնում խորհրդին:

§ 40. Խմբագրական Մասնաժո-
ղովի փոխ-նախագահը մասնակ-
ցում է խմբագրական Մասնաժո-
ղովի նիստերին և փոխարինում
նախագահին՝ նրա բացակայու-
թեան ժամանակ:

§ 41. Գրաւոր աշխատանքները
կատարելու և արձանագրութիւն-
ները կազմելու համար խորհրդի
նախագահի որոշմամբ կարող են
հրաւիրուել մի կամ երկու գոր-
ծավար:

Գանձապահ.

§ 42. Ընկերութեան գանձա-
պահը՝

ա) Վերահսկում է Ընկերութեան
կապիտալի վրայ, ընդունում է
անդամներից անդամավճարներ,
խորհրդի որոշմամբ կատարում է
անհրաժեշտ ծախսերը, պահում է
Ընկերութեան առձեռն գումարնե-
րը և Ընկերութեան դրամարկղում
և պատասխանատու է նկատուում
նրանց պահպանութեան վերա-
բերմամբ.

բ) Վարում է Ընկերութեան հա-
շիւները հաշուապահական կանո-
նաւոր ձևով և գտնւում է խոր-
հրդի երկու անդամի մշտական
հսկողութեան ներքոյ.

գ) Մասնակցում է խորհրդի
նիստերին ձայնի իրաւունքով:

§ 43. Բացակայելու կամ հի-
ւանդութեան դէպքում գանձապա-
հը գրաւոր կերպով յայտնում է
այս մասին խորհրդին և սրա ո-
րոշմամբ յանձնում հաշուեմա-
տեանները, դրամարկղը և վաւե-
րաթղթերը խորհրդի անդամնե-
րից մինին:

Տեղական ճիւղեր.

§ 44. Տեղական ճիւղերը բաց-
ւում են առնուազը 5 անդամի խոր-
հրդին տուած խնդրի համաձայն
և Ընդհանուր ժողովի հաստատ-
մամբ:

§ 45. Տեղական ճիւղերը բաց-
ւում են գլխաւորապէս տեղական
հնութիւնների պահպանութեան
վրայ անմիջապէս հսկելու, տե-
ղական ազգագրական և հնագի-
տական նիւթեր ու իրեր հաւա-
քելու, գիտական ճանապարհ-
որդներին և Ընկերութեան կազ-
մակերպած արշաւանքներին ու
զբօսանքներին առաջնորդելունը-
պատակով:

§ 46. Տեղական ճիւղերը իրենց
մեղաւմների ընդհանուր ժողովին
տնտրում են Վարչութիւն 3—5
անդամից և 2 փոխանդամից:
Սրանք իրենց միջից ընտրում
են նախագահ, գանձապահ և ան-
դամ քարտուղար:

§ 47. Այս տեղական ճիւղե-
րը առաջնորդուելով Ընկերու-
թեան և կանոնադրութեամբ, կազ-
մում են նախահաշիւ, քննու-
թեան ենթարկում տեղական ընդ-
հանուր ժողովում և ապա խոր-
հուրդի միջոցով ներկայացնում

կենդանական Ընդհանուր Ժողովին՝ հաստատութեան:

§ 48. Տեղական ճիւղերի հաւաքած նիւթերը և իրերը, ինչպէս և՛ դրամական գումարները ուղարկուած են Խորհրդին:

§ 49. Տեղական ճիւղերի նախագահները կարող են մասնակցել Խորհրդի նիստերին, ունենալով ձայնի իրաւունք իրենց տեղական հարցերի վերաբերութեամբ:

§ 50. Տեղական ճիւղերի հաւաքած նիւթերը և կատարած ուսումնասիրութիւնները հրատարակուած են Ընկերութեան միջոցներով Խմբագրական Մասնաժողովի քննութեամբ:

Գիտական գրոյցներ

§ 51. Գիտական գրոյցներ լինում են պարբերաբար որոշ օրեր, սեպտեմբերից մինչև մայիս:

§ 52. Եթէ մի որևէ անդամ ցանկանում է մի րեֆերատ կարգաւ, այդ մասին նախապէս յայտնում է Խմբագրական Մասնաժողովին, և եթէ սա այդ գտնում է Ընկերութեան գործունէութեան ծրագրին համապատասխան, նշանակում է գրոյցի օրը և հրաւիրում Ընկերութեան բոլոր անդամներին ծանուցանելով նրանց ռեֆերատի նիւթի մասին լրագրքների միջոցով:

§ 53. Վիճաբանութիւնները կառավարում է Խմբագրական Մասնաժողովի նախագահը կամ փոխնախագահը, իսկ սրանց բացակայութեան դէպքում Մասնաժո-

ղովի ընդունութեամբ իւր անդամներից մինը:

§ 54. Գիտական դասախօսութիւններից անկախ, Խորհրդի որոշմամբ, տարուայ ընթացքում նշանակուած են շաբաթական մի կամ մի քանի օր, երբ Ընկերութեան անդամները կարող են հաւաքուել Ընկերութեան ընակարանը՝ գիտական զրոյցների համար:

Դասախօսութիւններ եւ Ընթերցումներ.

§ 55. Ընկերութեան անդամների և կողմնակի անձանց իրենց մասնագիտութիւնը լրացնելու նպատակով Խորհուրդը Խմբագրական Մասնաժողովի առաջարկով հրաւիրում է դասախօսներ, դասախօսութիւնների և ընթերցումների համար:

§ 56. Խորհուրդը բանակցում է դասախօսների և ընթերցողների հետ և որոշում է նրանց տրուելիք վարձատրութիւնը և թէ՛ ունկնդիրներից պահանջուող վճարը:

Մրցանակներ.

§ 57. Կովկասի, սրան կից երկրների, ինչպէս և հայկական գաղութների ուսումնասիրութիւնը քաջալերելու համար Ընկերութիւնը մրցանակներ է նշանակում ամենալաւ աշխատութիւնների համար:

§ 58. Մրցանակաբաշխութեան երկերը քննելու համար, բացի Խմբագրական Մասնաժողովի անդամներից, կարելի է հրաւիրել նաև այլ մասնագէտներ:

Դիտական արշաւանք

§ 59. Դիտական արշաւանք
կատարել ցանկացողները գրաւոր
կերպով դիմում են խմբագրա-
կան Մասնաժողովին:

§ 60. խմբագրական Մասնա-
ժողովը, եթէ յարմար համարէ,
առաջարկում է խորհրդին որոշե-
լու և տալու գիտական արշա-
ւանքների համար նախահաշուով
յատկացրուած գումարից հար-
կաւորուած ծախսը:

§ 61. Դիտական արշաւանք
կատարողին տրւում է խորհրդի

և խմբագրական Մասնաժողովի
նախագահների ստորագրութիւ-
նը կրող մի վկայական, ուր
նշանակւում է արշաւանքի նպա-
տակը և ժամանակամիջոցը:

Ընկերութեան փախուժք

§ 62. Եթէ մի որեւէ պատճա-
ռով Ընկերութիւնը փակուի, նրա
աւերող շարժական և անշարժ
կայքերն ու կապիտալները մնա-
լու են ս. էջմիածնի Թանգարա-
նին՝ նոյն նպատակով գործա-
դրելու:

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень.
Кавказа.

Изданіе Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа
Цѣна выпуска 2 Руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 5 р.

Подписка принимается въ канцеляріи Общества.
(Москва, Политехнический Музей, на Любанской пло-
щади).

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE

in-8o mensuel Paris

Abonnement. France 12 fr. Union postale 13 fr.

Adresse Société d'Anthropologie de Paris

**REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPOLO-
LOGIE DE PARIS.**

15 année, 1906

Abonnement. France et Etranger, 10 fr. Le Numero 1 fr..

REVUE

D E S

TRADITIONS POPULAIRES

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse M. P. Sébillot, 80 Boul. Saint—Marsel. Paris..

ZEITSCHRIFT

FUR

ETHNOLOGIE

Preis 23 mark

Adresse. Bureau der Gesellschaft Sw. Königgrätzer-
strasse. 120 im Kgl Museum für Völkerkunde. Berlin..

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԿԵԱՆՔ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԻ,
ՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՌԱՅԺՄ ԿԸ ՀՐԱ-
ՏԱՐԱԿԻԻ ԻԲՐԵՒ

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

Բաժանորդագիրն է՝ Թիֆլիսում տարեկան 2 ռ. 50 կ., դուրսը
տարեկան 3 ռ., արտասահման տարեկան 4 ռ.: Ամսական՝ Թիֆ-
լիսում 20 կոպ., դուրսը 30 կ., արտասահման 40 կ.: Հատով
Թիֆլիսում 5 կ., դուրսը 7 կ.:

• Հասցեն՝ Тифлисъ Редакція «Кянкъ», Чавчавадзевская № 4.
արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction «Kiank». Tschawtschawadzew-
skaja № 4.

Ուժրագիր-հրատարակիչ՝ Բ. Իշխանեան

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„Ա Լ Ի Ք“

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ
ՕՐԱԹԵՐԹԻ

Բ Ա Ժ Ն Ե Գ Ի Ն Ն Է

Թիֆլիսում տարեկան 6 ռ., ամսական 60 կոպ.: Թիֆլի-
սից դուրս՝ տարեկան 7 ռ., ամսական 70 կոպ., Արտասահմա-
նում՝ տարեկան 32 ֆր., ամսական 3 ֆր.:

Դիմել՝ Тифлисъ, редакція «Арачъ» Կամ Tifis (Russie)
Rédaction «Haradj»

Պատկերապատկերը պտնուում է Թիֆլիսում, Ֆրէյլինսկայեա
փողոց № 6.

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(34-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ

1906

ԹԻՖԼԻՍԻՆ

«Մշակը» կը հրատարակուի նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քացի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնամէկ ամսանը նոյնպէս 10 ռ., տասն ամսանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսանը՝ 8 ռ., եօթն ամսանը՝ 7 ռ., վեց ամսանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւնը. Ամ եւրիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրատանը (Բաղարնայա և Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է ղեմել հետևեալ հասցէով. ТИФЛИСЪ, Редакція „МШАКЪ“, իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Յայտարարութիւնները ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունուում: 2—3

1887

Ի ՏԱՐԻ.

1906

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԻԱՅ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԸ

Կը մտնէ իւր գոյութեան քսաներորդ տարեշրջանը, եւ կը շարունակի իւր ծանօթ ուղղութեամբն եւ ծրագրով: — «Հանդէս Ամսորեայ» իբրեւ Հայագիտութեան հանդէս՝ պիտի ըն-վանդակէ հայ գրականութեան, մատենագրութեան, բանասիրութեան, լեզուաբանութեան, հնախօսութեան, աշխարհագրութեան, պատմութեան վերաբերեալ քննադատական ուսումնասիրութիւններ—ինք-նագիր եւ թարգմանածոյ: Զանց չը պիտի առնուին հայ աշխա-տաւոր ու զրազէտ անճնաորութեանց կենսագրութիւնները: Նոյնպէս քննադատական տեղեկութիւններ պիտի տրին ազգա-յին կարեւոր լրերի, նոր հրատարակութեանց եւն:—Տարե-կան բաժնեգինն է 10 Փր.—4 ըըլ.—կանխիկ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՑԷՆ

A la Rédaction de la Revue „Handess“, Vienne
(Autriche) VII/2 Mechitharistengasse 4.

„ԲԱԶՄԱՎԷՊ“

ԱՄՍԱԳԻՐ

Կանխիկ բաժանորդագինն է Փր. 10:

Դիմել հետեւալ հասցէին.

Rédaction de la Revue «Bazmavep» Venise (Italie), St. Lazare

„ԳԵՂՈՒՆԻ“

1901—1905 տարիներու ամբողջական հաւաքածոյն զեղջեալ
գնով 12 ըուրլի: Imprimerie Arménienne, Lazare Venice (Italie)

ՇԵՐՈՒՆԵԿՈՒՄ Է ԲԵԺԵՆՈՐԳԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

1906 թ.

„ՄՈՒՐՃ“

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

(Նոր շրջան VI տարի)

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ի Ն Ը

ՓՈՒՍՏԱՆԸ	4	տարեկան	10 ռ.	ԱՐՏԱՍԽԱՆԱԾԸ	տարեկան	12 ռ.	(32 ֆ.)
		կէս տարին	6 »		կէս տարին	7 »	(18 ֆ.)
		ամսական	90 կ.		ամսական		(3 ֆ.)

Բաժանորդագինը կարելի է վճարել նաև մաս-
մաս (5—5 ռ.), երկրորդ վճարը լինում է մայիսին: Ժխ. դրպ-
րոցներում ուսուցանողների, աշակերտների, ուսանողների,
գիւղացիների եւ քանուորների համար բաժանորդագինն է
8 ըուբլի տարեկան, որ կարելի է վճարել մաս-մաս (4-4) ռ.:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է
ԹԻՖԼԻՍԻՈՒԹՅԱՆ ԽԱՐԱԳՐԱՏԱՆԸ (ձալճալաճեան փողոց, տ. № 12)
Կայսրութեան այլ թղթերից պէտք է դիմել՝ Тифлисъ,
въ редакцію журнала «МУРЧЪ».
Արտասանանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԳՈՆՆՈՒՄ Է ԵՄԵՆ ԻԳՈՒՄ: Ցայտարա-
բուրիւնների համար վճարում են.—1 երես ընտղ յայտարարութեան հա-
մար 15 ռ., 1/2 եր. 8., 1/4 եր.—4 ռ., տողատեղ (կորպ.)—40 կ.:

Խմբագիր՝ ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Է

Ա Ն Ա Հ Ի Տ Ի

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵՇՐԶԱՆԻ
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ.

ԱՆԱՀԻՏ-ի բաժանորդագրութեան պայմանները

Անահիտ-ը կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը՝
Բաժանորդագիրն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Ֆրանսա), 12
ֆրանք (օտար երկիրներ), 2 տոլար (Ամերիկա), 5 ր. (Ռուսիա):
Վեցամսեայ՝ 5 ֆրանք (Ֆրանսա), 6 ֆրանք (օտար երկիր-
ներ), 1 տոլար (Ամերիկա), 3 րպլ. (Ռուսիա):

Յօդուած և բաժանորդագիր զրկել հետեւեալ հասցէին.

A. TCHOBANIAN

17, Rue La Bruyère Paris.

«Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր»

ամսաթերթ գրական և գիտական

Տարեկան գինն է 15 ֆրանկ = 6 ռուբլի, կանխիկ:
Հասցէն՝ Basmadjean, 112. Bd. rochechouart PARIS.

Թիֆլիսում վաճառվում են

ՊՐՕՓ. ԳՐ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՅԻ

Հետեւեալ աշխատութիւնները.

Հազար Փարսկեցի և գործք նորին, հետազօտութիւն. . .	1	50
Ծրագիր հայ ազգագրութեան (վերջին օրինակներ) . . .	»	50
Խորհնացու պատմութեան աշխարհաբար թարգ. մասին . . .	»	50
Դիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան (նորագիւտ), լուսագիր նմանատպ	2	»
О нѣк. географич. названіяхъ древ. Арменіи	»	25
Армянскій Эпосъ въ исторіи Арменіи М. Хоренскаго, изслѣдованіе и матеріалы	3	»
Армянскіе Аршакиды въ исторіи Арменіи М. Хоренскаго, изслѣдо- ваніе и матеріалы	3	»
Դիմել՝ Կենտրոնական գրավաճառանոց և Թիֆլիս—«ԳՈՒՏ- ՏԷՆԲԵՐԳ» գրախանութիւն:		

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ ԳԻՆՆ Է

Խմբագրատան մէջ

14 Գիրքը ի միասին՝	21 ր.
I—XII Գրքերից որեւէ մէկը առանձին՝	2 ր.
Երկու կամ աւելի գիրք իմիասին առնելիս՝	
Իւրաքանչիւրը	1 ր. 50 կ.
Առաջին գիրքը առանձին՝	3 ր.
XIII և XIV Գրքերից իւրաքանչիւրը	1 ր. 50 կ.

Ճանապարհածախսը խմբագրութեան վրայ է:

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Առանձին գրքով հրատարակած աշխատութիւնները

1) Զաւախքի բուրմունք	25 կ.
2) Զաւախք	1 ր.
3) Վարանդա	1 ր. 20 կ.
4) Սիսիան	80 կ.
5) Զանգեզուր	50 կ.
6) Գանձակի գաւառ ա. հատոր *)	80 կ.
7) » » Բ. հատոր *)	80 կ.
8) Բուլանըխ (հաւաքեց Բենսէ) *)	1 ր. 50 կ.
9) Ժողովրդական առականք՝ Ա. Մոլլա Նասր-էգ-ղին	25 կ.
10) » » Բ. Հորոս » »	5 կ.

Բոլորը միասին փոխանակ 7 ր. 15 կ. 6 ր. ճանապարհածախսով:

ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1) Լեռուրնո. Ամուսնութեան զարգացումն, թարգմ. Ե. Լալայեանի.	20 կ.
2) Կանեստրինի. Մարդաբանութիւն. թարգմ. Ե. Լ.	40 կ.
3) Պօզողա. Նորագոյն տեսութիւններ գերդաստանի, հասարակութեան և պետութեան ծագման մասին Ե. Լ.	30 կ.
4) Ռատցէլ. Տարերք ազգագրութեան. թարգմ. Ի. Յարութիւնեանի.	30 կ.

Բոլորը ի միասին՝ փոխանակ 1 ր. 20 կ. մի ր. ճնապահածախսով:

Հայ աշուղներ. Ալիվէրդեանի . . . 1 ր. 50 կ.

*) Արժանացած են Սահակ—Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան:

Ա Ր Ե Ի Ե Լ Ք

0 ր ա գ ի ր

Բաժանորդագիրն է 40 ֆր. Հասցէն Rédaction du journal «Aré-
velk» Constantinople.

ԱՐԱՐԱՏ

Ա Վ Ս Վ Ք Ի Ր

Բաժանորդագիրն է 4 ռ. Հասցէն Редакция «Араpатъ». Вагаршапатъ.

Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Պատկերազարդ ամսաթիւրթ

Բաժանորդագիրն է 12 ֆ. Կամ 5 ռ. Հասցէն Mr. M. Nalbandian.
Institut arménien Lausanne (Suisse).

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք

Շ ա բ ա թ ա թ ե Ր Թ

Բաժանորդագիրն է 10 ֆր. Հասցէն The «Hayrenik Pub. Co.» Boston, Mass 27. Beach. St.

Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Ե Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

„ԿԱՅԾ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Օ Ր Ա Թ Ե Ր Թ Ի

Առ այժմ լոյս կը տեսնի շաբաթական առնուազն երկու անգամ Բաժանորդագիրն է Թիֆլիսում՝ ապրիլի 1-ից մինչ տարուայ վերջը 3 ռ. 50 կ., 3 ամս.—1 ռ. 20 կ. ամիսը—40 կ. Թիֆլիսից դուրս՝ մինչև տարուայ վերջը 4 ռ. 3 ամս. 1 ռ. 40 կոպ., ամիսը—50 կոպ.: Առանձին №№ Թիֆլիսում 3 կոպէկ: Թիֆլիսից դուրս 4 կ.:

Խմբագրութեան հասցէն—Тифлисъ, Редакция «Кайцъ», Со-
лоахская № 3.

Խմբագիր հրատարակիչ՝ Ա. ԵՐԶՆԿԵԱՆ

ԲԱՅԻԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1906 թ.

ԱՇԽԱՏԱՆԿ՝

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՒՂԱՑԻԱԿԱՆ
ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹԻ

«ԱՇԽԱՏԱՆԿ»-ը նւերւած է լինելու հայ գիւղա-
ցիութեան և նրա միջից դուրս եկած պրօլետարիատի
շահերին և կարիքներին:

Գաւառի և գիւղի հետ սերտ և կենդանի յա-
ւաքերութիւններ հաստատելը «ԱՇԽԱՏԱՆԿ»-ի ձեռ-
նարկն է:

Ուսուցիչները, գիւղական բահանները և գիւ-
ղական ինտելիգենցիան «ԱՇԽԱՏԱՆԿ»-ի թղթակիցներն
ու կենդանի ոյժերն են լինելու:

«ԱՇԽԱՏԱՆԿ»-ին աշխատակցելու հրաւիրւած են
որոշ ուղղութեան մարդիկ:

«ԱՇԽԱՏԱՆԿ»-ը վարձատրելու է իր բոլոր մշտա-
կան աշխատակիցներին և գաւառական թղթակիցներին:

Բ Ա Յ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ւ Ն Ը

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ՝

ԱՐՏԱՍՍՀՄԱՆԻ ՀԱՄԱՐ՝

Տարեկան 4 ռուբ.
Կէս տարին 2 »
Ամիսը 40 կոպ.

Տարեկան 5 ռուբ.
Կէս տարին 2 ռ. 50 կ
Ամիսը 50 կ.

Բաժանորդագիրն կարելի է վճարել ՄԱՍ-ՄԱՍ.
սկզբում 2 ռուբլի, մայիսին՝ 1 ռուբ. և սեպտեմբերին՝
1 ռուբլի:

Ապագիւր բաժանորդագրութիւն չէ ընդունուում:

Ամէն հայաշատ քաղաքներում «Աշխատանքը» ու-
նի գործակալներ: Հասցէն՝ Тифлисъ, въ редакцію
еженедѣльнаго журнала «Ашхатанк». Бебутовская
ул, д. № 56. Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la
revue «Aschchatank», Beboutovskaia 56.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ ԱՇՈՏ ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՄ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱ-
ՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

1. ԾՐԱԳԻՐ. 1. Տեղագրութիւն. 2. Պատմական տեսութիւն.
3. Մարդարանական հետազոտութիւններ. 4. Վիճակագրական
տեղեկութիւններ. 5. Հնագիտական հետազոտութիւններ. 6. Ազ-
գագրական, ցեղագրական և հասարակագիտական հետազոտու-
թիւններ. 7. Տնայնագործութեան, պարագմունքի և զիւղացիւն-
քի տնտեսական դրութեան մասին ուսումնասիրութիւններ. 8. Ժո-
ղովրդական հաւատք. 9. Սովորութեան իրաւունք. 10. Բանաւոր
գրականութիւն. 11. Ժողովրդական երաժշտութիւն. 12. Մատե-
նախօսութիւն և 13. Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր գիրքը բաղկանում է 10—14 տպագրական
թերթից:

Աշխատակիցներն անպայման վարձատրւում են:

Բաժանորդագրին է

Ռուսոս. տ. 5 ռ. 4 էս տ. 3 ռ. 3 ամիս 1 50
Արտասահմ. 13 ֆ. » 7 ֆ. » 4 ֆ.

Ազգագրական Հանդիսի XIII—XIV գրքերին բաժանորդ
գրուածները համարւում են կիսամեայ բաժանորդ՝ իրաւունք ու-
նենալով աւելացնել 2 ռ., տարեկան բաժանորդ դառնալու:

Թիֆլիսում բաժանորդ կարելի է գրուել խմբագրատանը,
Սապօրնայա 5. Դիմել՝ Въ Редацію журнала «Азгакраканъ
Андесъ», Тифлисъ կամ Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess»
Tiflis:

